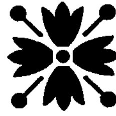
શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજી કૃત

શ્રીસુબોધિનીજી

સ્કંધ અગીયારમો

જીવની બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તિ

(અધ્યાય ૧ થી અધ્યાય ૫, શ્લોક ૨સુધી)

❋ અનુવાદક ❋

શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

એમ.એ., એલ.એલ.બી.

❋ પ્રકાશક સહયોગ પ્રકાશન ❋

❋ શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ ❋

કંસારા બજાર, માંડવી, જિ. કચ્છ, ગુજરાત, પીનકોડ- ૩૭૦ ૪૬૫

ફોન : ૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૬૩/૨૨૪૩૦૬

E-mail : gosharad@sancharnet.in

Website : http://www.pustimarg.net

પ્રત : ૫૦ પુસ્તક પ્રકાશન સહાય ૨૦૦/- ૩૦૦/-

પ્રકાશન સમય ૨૦૦૫

❋ શ્રી સુબોધિનીજી પ્રકાશન સમિતી, વડોદરા ❋

પ્રથમ આવૃત્તિ

સને ૧૯૫૨

પ્રતિ ૧૦૦૦

ન્યોછાવર રૂ. [redacted]

[redacted] 200

250/-

પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૬ના મુદ્રક
માણેકચંદ ભુણકરણ મહેતા
તલોદ મુદ્રણાલય
તલોદ (એ. પી. રેલ્વે)

૧૭ થી ૭૬ ના મુદ્રક
જેન્તીલાલ ઘેલાભાઇ દલાલ
વસન્ત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ
ઘી કાંટા રોડ–અમદાવાદ

બાકીના ગ્રંથના મુદ્રક
ચીમનલાલ વિ. પટેલની કું.
પ્રીતમ પ્રીન્ટરી, શરાફ બજાર–ભાવનગર.

પ્રસ્તાવના

શ્રીમદ્‌ભાગવતના અગીઆરમા સ્કંધમાં ભગવાનની મુક્તિલીલાનું નિરૂપણ કરેલું છે. મુક્તિ જીવની અને બ્રહ્મની એવા બે પ્રકારની છે. જીવની મુક્તિ બે પ્રકારની છે (૧) બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તિ અને (૨) સાયુજ્યમુક્તિ. બ્રહ્મની મુક્તિ પણ બે પ્રકારની છે. (૧) મમતાનાટ્યત્યાગરૂપ મુક્તિ અને (૨) અહંતાનાટ્યત્યાગરૂપ મુક્તિ. તેથી મુક્તિ કુલ ચાર પ્રકારની હોઇ આ સ્કંધના ચાર પ્રકરણો છે અને તેના અનુક્રમે ૧ થી ૫, ૬ થી ૨૯, ૩૦ અને ૩૧ અધ્યાયો છે. આ ચાર પ્રકરણોમાં અનુક્રમે એ ચાર મુક્તિઓનું નિરૂપણ કરેલું છે.

તત્ત્વાર્થદીપના શ્રી ભાગવતાર્થપ્રકરણનો ભાવાર્થ આ ગ્રંથના ઉપોદ્‌ઘાત તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાના વિચારથી લખેલો, પરંતુ તે પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર માંડી વાળવો પડયો છે. માત્ર શ્રીસુબોધિની પણ વાંચવા વૈષ્ણવો પ્રયાસ કરશે અને તેઓ તે સમજી શકશે તો મારો પ્રયાસ સાર્થક થએલો માનીશ.

ભાવનગર.
સંવત્ ૨૦૦૮ શ્રાવણ શુદ ૫

નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

શુદ્ધિપત્ર.

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૧૫	બકીના	બાકીના
૫	૧૧	થાય	થાય,
૭	૧૫	દત્યોનો	દૈત્યોનો
૯	૨૬	વિષેશણુ	વિશેષણુ
૧૦	૮	વભવ	વૈભવ
૧૧	૩	सचं	एवं
	૨૫	(મુનિઓએ	(૩.૩ ૨૪. મુનિઓએ
૧૩	૧૪	થાય,	થાય,તે
	૧૬	શંકા	શંકા થાય,
૨૦	૧૪	શ્લોકનાં	શ્લોકમાં
૨૧	૨૨	બ્રહ્મતેજ હોત	બ્રહ્મતેજ ન હોત
૨૩	૩૧	રાખવાનું	રાખવાનું સ્વાભાવિક
૨૪	૭	થયો નહિ	થયો નહિ[1]
	૨૯	(ભવથી)	(ભયથી)
૨૫	૬	વિહ્વલ	વિહ્વલ થએલા
૨૬	૪	અથલા	અથવા
૩૬	૧૦,૧૧,૧૩,૧૪, ૧૫માં નોટ નં. ૨-૩-૪-૫-૬ ને બદલે ૧-૨-૩-૪-૫ વાંચવા.		
૩૬	૧૬	નિપરૂણ	નિરૂપણ
	૧૯	જણુતાં	જાણુતાં
૪૫	૧૮	પહેડીમાં	૨. પૃષ્ઠ ૪૪માં
૪૬	૩૦-૩૧	આ લીટીઓ ઉપર ૨૪-૨૫ ગણી સુબોધિનીમાં વાંચવી	
૪૭	૧	मनो	मनोः
૫૧	૧૫	ावद्याधर	विद्याधर
૫૫	૨	પાષદો	પાર્ષદો
૫૭	૧	क्षेम	क्षेमं
૬૫	૧૫	विपययो	विपर्ययो
૬૬	૯	કરનારી	કરાવનારી
	૧૩	तत्कम	तत्कर्म
૬૭	૧૭	श्रण्वन्	शृण्वन्
૭૧	૧૬	यद्धर्मो	यद्धर्मो
૭૨	૧	જ પ્રકારે	જે પ્રકારે
૭૪	૧૭	(ભક્ત)ના	(ભક્ત)ની
૭૬	૩	(સ્થિતિ)	(સ્થિતિ)+
	૫	ह्रष्यति	हृष्यति
૭૭	૧૩	(એ)	(એ) સંસાર કરાવનાર
૮૦	૧૦	वैष्णवाग्यः	वैष्णवाग्र्यः
૮૧	૨૦	भगवंत	भगवत

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨,૨૬	૨.	૧(નોટનંબર)	૧. ૨.
૮૨	૨૦	धृताङ्घ्रपद्मः	धृताङ्घ्रिपद्मः
૮૬	૩	मर्त्यस्तत	मर्त्यस्त
૯૦	૪	સાથે[3]નાના	સાથેનાની
	૭	સિદ્ધિ	સિદ્ધિ[4]
	૮	૨.	૩.
૯૧	૭	मिहः	मिह
૯૪	૩	दहन्नध्व	दहन्नूर्ध्वं
	૯	हस्तांमि	हस्ताभि
	૨૦	(પ્રમ્મનો)	(પ્રલયનો)
૯૭	૧૯	क्षुतीनाम	श्रुतीनाम
૧૦૦	૧૦	તે ભક્તિથી	તે[1] ભક્તિથી
	૨૨	કરવા	કરવા કર્મોનો આરંભ કરતાં
૧૦૩	૬	विष्णौ	विष्णौ
	૧૯	અને નિવેદન	મને નિવેદન
૧૦૪	૧૮	विशिण्टो	विशिष्टो
૧૦૮	૧૭	शास्त्र	शास्त्रे
૧૧૦	૧૩	પોતાનો	પોતાને
	૧૫	ભાગ	ભાગ.[4]
૧૧૨	૨	યજ્ઞની	યશની
૧૧૫	૧૯	हेतुर	हेतुरहेतुर
૧૨૪	૧	નીચના	નીચેના
૧૨૫	૭	તે,[2] એવો	તે[1] એવો
૧૨૭	૯	પામેછે....નથી.	પામેછે[6] ....નથી.[7]

પાનું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૩૫	૨૪	'પ્રકાશ પૂજન	પ્રકાશ'પૂજન
૧૩૬	૪	मनीयाद्यैः	मनीयाद्यैः
૧૩૭	૫	કરાવાનાં	કરવાનાં
૧૩૮	૪	मात्मन	मात्मान
૧૪૨	૨૨	પહેલાનો	પછીનો
૧૪૩	૨૪	આપણા વિષય	આપણી
૧૪૭	૨૮	વૃદ્ધિ કરવી	શાંતિ કરવી
૧૪૮	૭.	બુદ્ધિ	વૃદ્ધિ
૧૫૧	૪	નિમિત્ત	નિમિને
૧૫૯	૯	યેગ્ય	યોગ્ય
૧૬૧	૨૪	नृसिंहे	नृसिंहे
૧૬૨	૮	(તેએ)	(તેઓ)
૧૬૪	૧૧	नि क्षत्रिया	निःक्षत्रिया
	૨૭	(ક્ષત્રિયે)	(ક્ષત્રિયો)
૧૬૫	૩	સહસ્ત્રજીવત	સહસ્ત્રજીત
	૧૪	પ્રકારનો	પ્રકારની
૧૬૬	૨૬	થએલા	થએલા.
૧૬૮	૩	कुतं भण्ठिवेत्	कुण्ठित भवेत्

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ अथैकादशः स्कन्धः ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય પહેલો.

अथैकत्रिंशताध्यायैर्मुक्तिरेकादशे द्विधा ॥
ब्रह्मभावः कृष्णयोगो हरेर्धर्मैस्तथाऽऽज्ञया ॥ १ ॥

પછી[1] અગીઆરમા (અધ્યાય) માં એકત્રીસ અધ્યાયોથી મુક્તિ (૧) બ્રહ્મની સ્થિતિ અને (૨) શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ એવા બે પ્રકારે[2] (૧) હરિના ગુણો (પ્રાપ્ત કરવા)થી તથા (૨) (હરિની) આજ્ઞાથી (કહેલી છે)[2] કા. ૧

अविद्या पञ्चपर्वा हि तन्नाशे प्रथमा भवेत् ॥
प्रकृत्यतिक्रमे चान्या ततोऽध्यायास्तथा द्वये ॥ २ ॥

કારણ કે અવિદ્યા પાંચ પ્રકારની છે, તેનો નાશ થતાં પહેલી (મુક્તિ) થાય, અને પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન થાય ત્યારે બીજી (મુક્તિ થાય). તેથી બે (મુક્તિઓ)માં તે પ્રમાણે[3] અધ્યાયો છે. કા. ૨.

जनकश्चोद्धवश्चैव सात्त्विको राजसस्तथा ॥
पुष्टिमार्गस्य मुख्यत्वाद्विपरीता गतिर्गुणैः ॥ ३ ॥

વળી સાત્ત્વિક જનક અને તેવી જ રીતે રાજસ ઉદ્ધવ જ (તે મુક્તિઓ પ્રાપ્ત

૧. 'પછી' શબ્દથી ગયા સ્કંધ સાથે આની સંગતિ દર્શાવે છે, અને પછી (આ સ્કંધમાં) અર્થના વિભાગ કરે છે. (પ્ર)

૨. મુક્તિના બે પ્રકાર કહે છે. (૧) (સત્ ચિત્ અને આનંદ અંશો પૈકી) જે અંશો તિરોહિત થએલા તે પ્રકટ થતાં બ્રહ્મભાવ થાય છે એમ તત્ત્વદીપમાં દર્શાવેલું છે. (૨) શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ એટલે સાયુજ્ય. તે પૈકી બ્રહ્મભાવ હરિના ગુણો પ્રાપ્ત કરવાથી થાય છે. ભા. ૧૧–૫–૪૩ થી ૫૨ સુધીના શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ કરેલ છે. શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાથી (ભગવાનની ઇચ્છાથી) થાય છે, એ ૧૧–૨૯–૪૧ થી ૪૪ સુધીના શ્લોકોમાં સ્પષ્ટ કરેલ છે. આ પ્રમાણે જીવની મુક્તિ બે પ્રકારે થતી હોવાનું કહેલું છે. (પ્ર)

૩. મુક્તિ થવામાં વિઘ્નરૂપ થતાં હોય તેને રોકવાથી પણ મુક્તિ થાય છે એમ અધ્યાયની સંખ્યાના તાત્પર્યથી જણાવે છે. પહેલા પ્રકારની મુક્તિ પાંચ (૧–૫) અધ્યાયોથી અને બીજા પ્રકારની ચોવીસ (૬–૨૯) અધ્યાયોથી જણાવેલી છે. (કારણ કે અવિદ્યા પાંચ પ્રકારની છે અને પ્રકૃતિનાં ચોવીસ તત્ત્વો છે. (પ્ર)

કરનારા છે). પુષ્ટિમાર્ગ મુખ્ય હોવાથી ગુણોથી વિરુદ્ધ ફલ (થાય છે).[4] કા. ૩.

मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ॥
जीवब्रह्मविभागेन द्विधा द्वयमुदीर्यते ॥ ४ ॥

કારણ કે જૂદાંરૂપનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપમાં રહેવું (તે) મુક્તિ. જીવ અને બ્રહ્મના ભેદથી (તે) બે પ્રકારની છે. (તેથી) બે (અધ્યાયો) કહેલ છે. કા. ૪.[5]

तामसा राजसाश्चैके तत आद्ये द्वयं मतम् ॥
अंशाश्च भगवांश्चेति द्वितीयोऽपि द्विधा मतः ॥ ५ ॥

તામસો અને રાજસો એક છે, તેથી પહેલામાં બંને વિચારેલા છે.[6] અંશો અને ભગવાન એમ બીજો (વિભાગ) પણ બે પ્રકારનો વિચારેલો છે.[7] કા. ૫.

---

૪. જનક અને ઉદ્ધવ અનુક્રમે આ મુક્તિઓના અધિકારી છે. 'ઉત્તમ પ્રકારની મુક્તિનો અધિકારી રાજસ ઉદ્ધવ કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. પુષ્ટિ જ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે. તે અધિક હોય તો ગુણો નમાલા છે, ઉલટા (ભગવાનમાં) આસક્તિ દૃઢ કરાવી ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારા થાય છે. (प्र)

૫. 'બાકીના બે (૩૦-૩૧) અધ્યાયોનું શું પ્રયોજન?' એ આ કારિકામાં દર્શાવેલ છે. મુક્તિ બે પ્રકારની કહી, તે વળી જીવ અને બ્રહ્મના વિભાગથી બે પ્રકારની છે. તેથી આ બીજી (બ્રહ્મની) (બે પ્રકારની) મુક્તિ જણાવવા આ બે અધ્યાયો કહેલા છે, એવો અર્થ છે. 'જે(દેહ)થી ભૂમિનો ભાર હર્યો' 'જેવાં મત્સ્ય વિગેરે રૂપો છે.' એ બે વાક્યો પ્રમાણે લીલામાં ઉપયોગી વ્યૂહ સાથેનું (પોતાનું) પ્રાકૃત સ્વરૂપ ભગવાને દર્શાવેલ, તેનો ત્યાગ કરી વ્રજનો ઉદ્ધાર કરનારું પોતાનું અપ્રાકૃત સ્વરૂપ ભગવાને ધારણ કર્યું; અને પોતાના અંશો(યાદવો)એ ગુણોનાં અભિમાનનો ત્યાગ કરી, તેમને જીવની પેંઠે બીજાં સાધનની જરૂર ન હોવાથી માત્ર (ભગવાનની) ઇચ્છાથી તેઓ અવતાર યોગ્ય રૂપથી રહ્યા, એમ (બે પ્રકારની બ્રહ્મની મુક્તિ જણાવી) એવો ભાવ છે. (प्र)

૬. 'પહેલાંના સ્કંધો પછીના સ્કંધોના કારણરૂપ હોવાથી, મુક્તિ (અગીઆરમો સ્કંધ) નિરોધ (દશમા સ્કંધ)નું પરિણામ છે. આમ હોવાથી જેઓનો નિરોધ થયો, તેમની મુક્તિ થવી જ જોઇએ. તેથી દશમા સ્કંધમાં જણાવેલ તામસ ભક્તોનો પણ મુક્તિમાં સમાવેશ થવો જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. તામસો અને રાજસોનો એક વિભાગમાં સમાવેશ થતો હોવાથી, જીવની મુક્તિના પ્રકરણમાં બ્રાસજીએ (તે) બંનેનો અધિકાર કહેલો છે, એવો અર્થ છે. આ. ૧૧-૨-૧ માં પ્રસિદ્ધ છે. (प्र)

૭. મુક્તિના બીજા વિભાગમાં બે અધ્યાયો હોવાનું કારણ આથી કહેલું છે. પ્રદ્યુમ્ન અનિરુદ્ધ અને સંકર્ષણ અંશો યાદવોમાં રહેલ (તેમની અને ભગવાનની મુક્તિ કહેવાની હોવાથી બે અધ્યાયો છે). (प्र)

ततः पञ्चभिराद्या स्याच्चतुर्विंशतिभिः परा ॥
एकैकेनेश्वरस्योक्त त्याज्यांशाभावतः परे ॥ ६ ॥

તેથી પાંચ (અધ્યાયો) થી પહેલી (અને) ચોવીસ (અધ્યાયો) થી બીજી થાય (કહેવાય). ઈશ્વરની (મુક્તિ)માં તજવા યોગ્ય અંશ ન હોવાથી, બીજી બે એક એક (અધ્યાય)થી કહેલી છે.[૮] કા. ૬.

ममाहम्मतिनाशार्थं प्रक्रियाद्वितयं मतम् ॥
तयोरभिनयः पश्चात्कृतो भगवतेति च ॥ ७ ॥

'મારૂં' 'હું' એવી બુદ્ધિનો નાશ થાય તે માટે બે પ્રકારો કહેલ છે.[૯] અને પાછલથી ભગવાને તે બેનો અભિનય કરેલો છે,[૧૦] એમ (કહેલું છે). કા. ૭.

ततश्च प्रथमेऽध्याये बीजद्वयमुदीर्यते ॥
ब्रह्ममुक्तिर्निजेच्छातो वैराग्येणेतरस्य च ॥ ८ ॥
चतुर्धा मुक्तिपक्षश्च तदिच्छात इति स्थितिः ॥

અને તેથી પહેલા અધ્યાયમાં (મુક્તિનાં) બે મૂલ કહેલાં છે. (૧) બ્રહ્મની મુક્તિ પોતાની ઇચ્છાથી અને બીજા (જીવ)ની વૈરાગ્યથી થાય છે, ચાર પ્રકારની મુક્તિ હોવાનો વિચાર પણ તેમની[૧૧] ઇચ્છાથી છે એવી સ્થિતિ છે. કા. ૮½.

હવે વ્યાખ્યાન (કરીએ છીએ). તે પૈકી (પહેલા) સાત (શ્લોકો)થી ઈશ્વરની ઇચ્છાથી મુક્તિ થવાનો પ્રકાર મૂલના પ્રકારથી કહે છે. ઈશ્વરની

૮. 'બ્રહ્મની મુક્તિમાં પણ બીજાં રૂપનો ત્યાગ કરવાનો હોવાથી તેમાં પણ એટલાજ (૨૯) અધ્યાયો જોઇએ, છતાં એક એક (બે) જ કેમ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. બ્રહ્મ એટલે અંશો સાથે ભગવાનમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય અંશ-(અવિદ્યા તથા પ્રકૃતિનો સંબંધ)-ન હોવાથી, માત્ર તેમની સ્વરૂપમાં સ્થિતિજ કહેવાની હોવાથી તે એક એક અધ્યાયથી જ કહેલ છે. (પ્ર)

૯. બંને મુક્તિમાં બબે પેટા-પ્રકરણ હોવાનું બીજું તાત્પર્ય આથી કહેલું છે. (પ્ર)

૧૦. "ઈશ્વરને 'મારૂં' 'હું' એવી બુદ્ધિ ન હોવાથી તેમની મુક્તિમાં બે પેટા પ્રકરણ કેમ છે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૧૧. 'બે પ્રકારની મુક્તિ ગણો તો ત્રીજા સ્કંધમાં ચાર પ્રકારની કહી તેનો વિરોધ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'તેમની' એટલે ભગવાનની અથવા ભક્તોની. ૩-૨૫-૩૬ માં જણાવ્યા પ્રમાણે ભક્તોની એ મુક્તિની ઇચ્છા ન હોય તોપણ ભગવાન તે આપે છે, ત્યારે બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરી તેઓ મુક્ત થાય છે. સેવાથી પૂર્ણ થએલ ન હોય તેવા ભક્તો પણ તેની ઇચ્છા કરી તે પ્રાપ્ત કરે છે તેથી વિરોધ નથી. (પ્ર)

મુક્તિ(થવા)માં ભૂમિના ભારનો નાશ (થવો એ) કારણ હોવાથી તે (પહેલા) પાંચ (શ્લોકો)થી કહે છે.

एकैकेन त्रिभिश्चेति कायवाङ्मनसा कृतम् ॥ ९ ॥

કારણ કે કાયાથી, વાણીથી અને મનથી કરેલું (કાર્ય) એક એક અને ત્રણ (શ્લોકો)થી (કહેલું છે). કા. ૯.

તે પૈકી નીચેના શ્લોકથી કાયાથી કરેલું કાર્ય કહે છે:–

कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिर्वृतः ॥
भुवोऽवतारयद्भारं जविष्ठं जनयन् कलिम् ॥ १ ॥

યાદવોથી વીંટાએલા શ્રીકૃષ્ણે બલભદ્ર સાથે (મળી) ઝડપવાળો કલહ ઉત્પન્ન કરતાં દૈત્યનો વધ કરીને ભૂમિનો ભાર ઉતાર્યો. ૧.

આ અનુવાદ નથી, પરંતુ ભૂમિના ભારરૂપ[૧૨] દૈત્યનો વધ નવીનતાથી જ કહેવામાં આવે છે. 'મદવાળા રાજાઓના બાનાથી (દૈત્યના સેંકડો સૈન્યોથી વ્યાકુલ થયેલી) ભૂમિ....' (૧૦–૧–૧૭) એ વાકયમાં રાજાઓને દૈત્યો કહેલા છે. જો કે તેઓ કંસ જરાસંધ વિગેરે છે (હતા), છતાં પણ તેઓનો વધ નિરોધનાં અંગ તરીકે હોવાથી અને તેનાથી ભૂમિનો ભાર દૂર થએલો હોવાથી સ્વતંત્ર પ્રકારે તે[૧૩] (ભાર હરવાનું) ફરીથી કહેવામાં આવે છે. અનુવાદમાં માત્ર (તે વિષય) જ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજાં ફલનો સંબંધ કરાવવા માટે (તેને) પ્રકરણથી છૂટો પાડી ફરીથી કહે છે. જૂદાં પ્રયોજનને લીધે એક જ વિષય ઘણા પ્રકારે કહેવામાં આવે છે એવી વ્યવસ્થા[૧૪] થએલી છે. 'ખરેખર વાણી........'થી આરંભી 'વાણી અંધ થઈ ત્યારે તે દેવોએ........' એ સ્થલે તેવો નિર્ણય કરેલો છે.[૧૫]

૧૨. (પહેલાં રાજાઓ બનેલ દૈત્યનો વધ કહેલ, પરંતુ તે નિરોધના અંગ તરીકે), ભૂમિનો ભાર દૂર કરવા તરીકે નહિ. તેથી ભૂમિનો ભાર હરવા તરીકે જે અહિં કહેવામાં આવે છે, તે તેનો તે જ અર્થ કહેતા નથી, પણ નવીન વિષય કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૧૩. '(તે વિષય) પ્રાપ્ત થાય' એટલે નિરોધના અંગ તરીકે કહેવાય. (પ્ર)

૧૪. શ્રીશુકે કરેલી છે, એટલું અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

૧૫. વાણીનું આ આખ્યાન છઠ્ઠા અષ્ટકના પહેલા અધ્યાયના ચોથા અનુવાકમાં વાણી બંધ થવાનું ફલ પ્રાપ્ત કરવા દીક્ષિતને દંડ આપવાના પ્રસંગમાં કહેલું છે, છતાં ચોથા અધ્યાયના અગીઆરમા અનુવાકમાં શાંત રહેવાનું ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ફરીથી કહેલું છે. (પ્ર)

વધ કરવા યોગ્ય હોવાનું જણાવવા 'દૈત્ય' એમ કહેલું છે. પ્રકાર પહેલાં સિદ્ધ[૧૬] થએલો છે.

સ્કંધનો અર્થ સંકર્ષણ અંશનું ચરિત્ર જ હોવાથી 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દથી સંકર્ષણસ્વરૂપ (કહેલ છે). 'બલભદ્રની સાથે અને યાદવોની સાથેના (યાદવોથી વીંટાએલા)' શબ્દોથી જેવું ભૂમિના ભારનો નાશ કરનારૂં (સ્વરૂપ) છે, તે કહેલું છે. તે પણ કેશરૂપ * છે એમ જણાવવા 'બલભદ્ર સાથે' એમ (કહેલું છે). અંશોનો અવતાર ભૂમિનો ભાર હરવા માટે જ થએલ હોવાથી, તેઓનો ઉપયોગ કહેવા માટે 'યાદવોથી (વીંટાએલા)' એમ (કહેલું છે.) તેઓથી વીંટાએલા, અથવા (તેઓ) દેવ હોવાથી ભૂમિનો ભાર હરવા તેઓએ પ્રાર્થના કરેલા (શ્રીકૃષ્ણે ભૂમિનો ભાર ઉતાર્યો). 'સારી રીતે રહેલાથી[૧૭] પીડા થાય, ત્યારે તો પોતાનો દેહ જ પોતાને ભારરૂપ થતો હોવાથી, પીડા કરનારનો ભાર દૂર થયો તેથી શું, ?' એવા વિચારથી કલહ ઉત્પન્ન કરતાં, ઘણા વેગવાળો (કલહ) જ[૧૮] તેવો (ભાર દૂર કરે તેવો) હોવાથી, ભાર ચાલુ ન રહે તે માટે ક્રોધના આવેશથી ભૂમિ ઉપર સર્વ સ્થલે કલહ ઉત્પન્ન કરતાં (શ્રીકૃષ્ણે ભૂમિનો ભાર ઉતાર્યો). તેથી ક્લેશ વિના કાર્ય થાય તે માટે કલહ ઉત્પન્ન કર્યો. ભૂમિનો ભાર દૂર થાય તે માટે વધ (કરાવ્યો) એ પ્રસિદ્ધ[૧૯] છે. આવો વિષય દશમા સ્કંધમાં ક્યાંય પણ કહેલો નથી, (કે) જેથી (આ) અનુવાદ (હોવા)ની શંકા પણ થાય. 'જેણે ખરેખર મારો અને અસુરોના વંશનો રાજાઓનો ઘણો ભાર.......' એ શ્લોકમાં આનો જ

૧૬. 'સિદ્ધ' થએલ હોવાથી ફરી કહેવાનું પ્રયોજન ન હોવાથી તે ફરી કહેલ નથી, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

* જુઓ ૨-૭-૨૬.

૧૭. (ભગવાનના) પોતાના માત્ર પ્રાદુર્ભાવથી ભૂમિના ક્લેશનો નાશ થતાં, તેને રસાતલમાં લઈ જવા દૈત્યોએ પ્રવૃતિ કરી, તે તરત જાણી લેવું એ નજીક રહેવાં તુલ્ય હોવાથી, ત(ભૂમિ)ને પોતાના દેહમાં પણ ભાર હોવાનું ભાન થવાથી, થોડો ભાર પણ દૂર કરવો જોઈએ, તે માટે પ્રાર્થના કરે તે જરૂરી છે. (પ્ર) આ અર્થ ઘણો ક્લિષ્ટ જણાય છે. તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલો છે 'आसन्न' એટલે સારી રીતે (ભૂમિ ઉપરના દૈત્યરૂપ રાજાઓનો વધ કરવા) રહેલ યાદવ રક્ષણ કરનારથી પીડા થવી એટલે પોતાનો દેહ જ ભારરૂપ થતો હોવાથી, તે રાજાઓનો ભાર દૂર થયો તેથી શું વળ્યું ? વિગેરે.

૧૮. આથી 'ઝડપવાળા' પદનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (પ્ર)

૧૯. 'પ્રસિદ્ધ' એટલે સારી રીતે સિદ્ધ. તાત્પર્ય કાઢેલું. (પ્ર)

અનુવાદ (કરેલો) છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે દશમા સ્કંધમાં ન કહેલું જ ભૂમિના ભારરૂપ દૈત્યોના વધરૂપ ચરિત્ર અહિં કહેવામાં આવે છે. ૧.

એ પ્રમાણે (ભગવાને) કાયાથી કરેલ (દૈત્યના વધરૂપ કાર્ય) કહીને નીચેના શ્લોકમાં વાણીથી કરેલું (તે) કહે છેઃ–

ये कोपिताः सुबहु पाण्डुसुताः सपत्नैर्दुर्द्यूतहेलनकचग्रहादिभिस्तान् ॥
कृत्वा निमित्तमितरेतरतः समेतान् हत्वा नृपान् निरहरत् क्षितिभारमीशः ॥२॥

જે પાંડુના પુત્રોને કપટવાળો જૂગાર, મશ્કરી, કેશ ગ્રહણ કરવા વિગેરેથી પ્રતિસ્પર્ધીઓએ સારી રીતે ઘણા કોપાવેલા, તેઓને નિમિત્ત કરીને, એકબીજા તરફથી એકઠા થએલા રાજાઓને હણીને ઈશ્વરે ભૂમિનો ભાર દૂર કર્યો. ૨.

(ભગવાન) ક્લેશ વિના કર્મ કરનારા હોવાથી જે આધિદૈવિકરૂપવાળા (દૈત્યો) પોતે જ ભગવાનની પાસે આવ્યા, તેઓને ભગવાને હણ્યા, પરંતુ દુર્યોધન વિગેરે જેઓ ભગવાન સાથે વિરોધ કર્યા વિના જ પરસ્પર કજીઆ કરતા. પરંતુ ભગવાન પ્રતિ સમાન (દૃષ્ટિવાળા) હતા, તે પૈકી જેઓ ભગવાનનાં વચન પ્રમાણે વર્તતા તેઓએ બીજાઓને મારી નાખ્યા એમ કહેવામાં આવે છે. આનો વિસ્તાર મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. (પાંડુના પુત્રોને) ઘણા અપરાધો કરી (દુર્યોધન વિગેરેએ) કોપાવેલા. લાખના ભવનને બાળ્યું વિગેરે સમાનપણાની દશામાં થએલ નહિ હોવાથી,[૧] કપટવાળો જૂગાર વિગેરે કહેલાં છે. જૂગાર કપટરૂપ (હતો એમ) જાણવામાં આવે ત્યારે કોપ થાય. તેથી પણ (અધિક) મશ્કરીથી 'પાંડવો સત્ત્વવિનાના તલ (જેવા) થએલા છે' એવો વાણીનો અપરાધ (કર્યો). દ્રૌપદીના કેશ ખેંચ્યા એ કાયાનો અથવા મનનો અપરાધ હતો. કેટલાક એમ કહે છે કે* પહેલો કાયાથી કરેલો (અપરાધ છે), કારણકે કેશ ખેંચવા એ જૂદો ભાવ જણાવનારૂં છે. સાધન અને ફલ વચ્ચે ઘણો સમય ગયો એમ જણાવવા નિવેદન અને સામું નિવેદન (કરેલ છે).[૨] ઘણા સમયે ક્રિયા[૩] અવશ્ય થવાની છે એમ જણાવવા 'સારી

૧. કારણ કે બાલપણમાં (લાખના ભુવનમાં બાળ્યા વિગેરે) જે અપકારો કરેલા તેથી કોપ ઉત્પન્ન ન થાય. (प्र)

* 'પહેલો' એટલે કપટ, જૂગાર રમાડ્યા તે અપરાધ કાયાથી કરેલો, કારણકે કેશ ખેંચવા એ 'જૂદો ભાવ' એટલે કામાતુરની સ્થિતિ દર્શાવનારૂં હોઈ મનથી કરેલ અપરાધ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. 'ये' અને 'तान्' શબ્દોથી નિવેદન અને સામું નિવેદન કરેલું છે. કૌરવોના અપરાધો સાધન છે અને 'પાંડવોનો કોપ' (તેમનાથી પ્રાપ્ત થએલું) ફલ છે. (प्र)

૩. 'ક્રિયા' એટલે કોપને લીધે થવાની ક્રિયા. (प्र)

રીતે ઘણા (કોપાવેલા)' એમ (કહેલું છે). અપમાનનું હૃદયમાં રહેવું[૪] એ 'સારી રીતે (કોપાવવું)'. 'પાંડુના પુત્રો' શબ્દથી વીરના પુત્રો હોઇ તેઓ ભૂલે તેવા ન હતા એમ (જણાવેલું છે). (તેમનામાં) પોતામાં વૈર વાળવાની શક્તિ હતી એમ જણાવવા 'પ્રતિસ્પર્ધીઓ' શબ્દ યોજેલ છે. 'બરોબરીઆ' એવો (તેવો) અર્થ છે. 'કપટવાળો જૂગાર....વિગેરે' માં 'વિગેરે' શબ્દ તેનાં જેવાં ઘણાં હોવાનું જણાવનારો છે. (હણવાનું) નિમિત્ત થાય તે માટે ભૂમિ ઉપર કજીઓ ઉત્પન્ન કરેલો હોવાથી, એક બીજા ઉપર આધાર રાખનારાઓનો (તેમાં) પ્રવેશ (એ) 'એક બીજા તરફથી એકઠા થવું'. 'જેઓને કોપાવ્યા અને જેઓએ કોપાવ્યા' તેઓ 'એક બીજા' શબ્દથી જણાવેલા છે. નિમિત્તપણું જણાવવા બંનેની પ્રાર્થનાથી (એક બીજા તરફથી એકઠા થએલા); તેનું કારણ તો 'કોપાવેલા' (એ)જ છે, કારણ-કે પાંડવોજ યુદ્ધ (કરવા) માટે કૌરવો ઉપર (ચઢી) આવેલા હોવાથી બીજાઓને[૫] (યુદ્ધ કરવું) જરૂરી હતું. ('રાજાઓને' એટલે) રાજા જેવા દેખાવવાળાને, અથવા રાજા ન હોય[૬] તેવાને, અથવા (રાજા તરીકેની) પ્રસિદ્ધિવાળાને.[૬] દૈત્યોનો વધ થતાં દેવો સુખી થએલા હોવાથી ભારને નીચે મૂકેલો, રાજાઓનો વધ થતાં તો ત્યાંથી પણ દૂર કર્યો.[૭] 'ઈશ્વર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તેઓનાં દુષ્ટપણાંનો નાશ કરવાથી પણ કાર્ય સરત, છતાં ઈશ્વરની ઇચ્છાનું નિયમન કરી શકાય તેમ ન હોવાથી તેઓનો જ સંહાર કર્યો તે યોગ્ય હતું. આ ગીતાના ઉપદેશથી (થયું) એ પ્રસિદ્ધ છે.[૮] ૨.

ભારનું ચાલુપણું, ઉપાયનું શોધન અને કાર્ય તથા કારણ કહેતાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી મનથી કરેલું (ચિંતન) કહે છે. તે પૈકી નીચેના શ્લોકમાં ભારનું ચાલુપણું કહે છે:-

---

૪. 'सुबहु' માં 'सु' ઉપસર્ગ છે તે એમ દર્શાવે છે કે કૌરવોના અપરાધો ભુલાય તેવા નહિ હોવાથી (પાંડવોના) હૃદયમાં રહેલા હતા. આવો અર્થ કહેવો ન હોત તો 'बहु' શબ્દથી જ ચાલત. (प्र)

૫. 'બીજાઓને' એટલે કૌરવોને. (प्र)

૬. 'नृन्' માણસોનું 'पान्ति' પાલન કરે તે નૃપો (રાજાઓ). તેમને કેમ હણ્યા? એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. ('ऽनृपान्' શબ્દ લઈ વચલો અર્થ કરેલો છે). જેમ નટમાં 'આ રામ છે' એવું ભાન થાય છે, તેમ તેઓ રાજાઓ હોવાનું ભાન થતું, એવો અર્થ છે. (प्र)

૭. પહેલા શ્લોકમાં ભાર ઉતાર્યાનું કહ્યું અને આ શ્લોકમાં ભાર દૂર કર્યાનું કહ્યું; એનો ભેદ આ વાક્યથી જણાવેલો છે. (प्र)

૮. ભગવાનની એવી ઇચ્છા હોવાનું પ્રમાણ આ વાક્યથી જણાવેલું છે. (प्र)

भूभारराजपृतना यदुभिर्निरस्य गुप्तैः स्वबाहुभिरचिन्तयदप्रमेयः ॥
मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं यद्यादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते ॥ ३ ॥

પોતાના ગૂઢ બાહુઓરૂપ યાદવોથી ભૂમિના ભારરૂપ રાજાઓનાં સૈન્યનો નાશ કરીને, જેમનું જ્ઞાન થઇ ન શકે તેવા (ભગવાને) વિચાર્યું કે 'ભૂમિનો ભાર ઉતરેલો હોવા છતાં હું (તેને) ખરેખર દૂર ન થએલો માનું છું, કારણકે યાદવોનું કુલ અહો! સહન ન થઇ શકે તેવું છે. ૩.

મુખ્ય (રાજાઓ) પોતાથી અને પાંડવોથી હણાએલા હોવાથી, અંશો (યાદવો) પણ પ્રયોજનવાળા (ઉપયોગી) હોવાથી, યાદવોથી સૈન્યોનો નાશ (થયાનું) કહેલ છે. ચાલુ(વિષય)માં (યાદવોનો) ઉપયોગ હોવાથી,[૧] જરાસંધ, બાણ શાલ્વ વિગેરેનાં સૈન્યો પણ ભારરૂપ હતાં. યાદવો (તેઓનો નાશ કરવાનાં) સાધનરૂપ (હતા એમ) જણાવવા (તેઓને) ' ગૂઢ બાહુઓરૂપ ' કહેલ છે. ' પોતાના ગૂઢ બાહુઓરૂપ ' એ રૂપક* છે. ભાર ઉતારવા પધારેલા (ભગવાને) વિચાર કર્યો કે ભાર દૂર થયો કે નથી થયો ?

' ભાર સર્વથી જણાએલો હતો, એમ સંદેહવાળો કેમ હોય ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' જેમનું જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા (ભગવાને) ' એમ કહેલું છે. અંશો સાથે ભગવાન જ ભારરૂપ હતા, તેથી (ભાર) સર્વને જણાએલો ન હતો, કારણ કે ભગવાન જેમનું જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા છે. ઉત્તરાર્ધથી એમ કહેલું છે કે રક્ષણ કરવા આવેલા રાજાના સૈનિકોથી સર્વસ્વનું ભક્ષણ થતું હોય તેમ થયું. પહેલાં રહેલો ભાર (તેનાં) કારણ સાથે દૂર થએલો હોવા છતાં, (તેનો) નાશ કરનાર જ (ભારનાં) કારણરૂપ થવાથી[૨] ફરી આવી પડ્યો. (આ ભાર પહેલાંના ભારથી) જૂદા પ્રકારનો

૧. દૈત્યોજ ભારરૂપ હોવાથી, (તેમના) સેવકો ભારરૂપ કેમ ગણાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. જેમનો પ્રસંગ ચાલે છે તે યાદવો ભાર ઉતારવા માટે અવતરેલા હોવાથી * (રાજાઓનાં સૈન્યો પણ ભારરૂપ હતાં) એમ જણાય છે, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

* જેને ઉપમા આપવાની છે તે (ઉપમેય) અને જેની ઉપમા આપવામાં આવે છે તે (ઉપમાન) બંને એકજ છે એમ કહેવું તે રૂપક, (metaphor).

૨. (યાદવો) ઉદ્ધત ન હોવા છતાં, તેમને ઘણાં સંતાનો હોવાથી તેવા (ભારરૂપ) થયા છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

હોવાથી (બંને) એક વિભક્તિવાળા[3] નથી. (કાર્ય) સિદ્ધ કરનારા (તેનો) નાશ કરનારા થએલ હોવાથી, ' અહો ! ' શબ્દથી આશ્ચર્ય (દર્શાવેલ છે.) ' સહન ન થઈ શકે તેવું ' વિશેષણથી પહેલાના (ભાર) કરતાં પણ અધિક (હોવાનું) કહેલું છે. વળી દેવો અને ભૂમિ પણ (તેનો) નાશ કરવાનું કહી શકે તેમ પણ ન હોવાથી (ભાર) છે જ. ભાર (હોવાનું) સાબિત થયું. ૩.

નીચેના શ્લોકમાં ભાર દૂર કરવાનો ઉપાય કહે છેઃ—

नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत्कथंचिन्मत्संश्रयस्य विभवोन्नहस्य नित्यम् ॥
अन्तःकलिं यदुकुलस्य विधाय वेणुस्तम्बस्य वह्निमिव शान्तिमुपैमि धाम ॥४॥

મારા સારી રીતે આધારવાળા, વૈભવથી સદા ઉંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા આનો પરિભવ બીજાથી કોઇપણ પ્રકારે નહિજ થાય. વાંસની ઝાડીમાં અગ્નિની પેઠે યાદવોનાં કુલની અંદર કલહ ઉત્પન્ન કરી શાંતિ પ્રાપ્ત કરૂં (અને મારાં) ધામમાં જાઊં. ૪.

પોતાથી અથવા બીજાથી (કુલનો) નાશ થાય. તે પૈકી બીજાઓ દુર્બલ હોવાથી, અને ઇચ્છેલાં (કાર્ય)નાં સાધનનું જ્ઞાન (કાર્ય કરવાની) પ્રવૃત્તિ કરાવનારૂં હોવાથી, (આનો નાશ કોઈ) ચેતન(જીવ)થી થાય એ અસંભવિત છે એમ કહે છે. આ કુલનો (પરિભવ) 'બીજાથી' એટલે યાદવકુલના સિવાયનાથી (નહિજ થાય), એમ સામાન્ય (રીતે બીજા કોઈથી પણ) નહિ થાય (એમ કહેલું છે). 'જ' શબ્દનો અર્થ (બીજાથી પરાભવ) ન થવાનું સદાનું છે (એવો છે). ઇન્દ્રે પ્રેરણા કરેલ વૃષ્ટિ વિગેરે પણ (પરાભવ કરવા) શક્તિવાળાં નથી[1] (તેમનાથી) પરિભવ પણ નહિ થાય, નાશ (થવા)ની તો વાતજ શી ? 'પ્રતિ-

૩. નોટ ૨માં કહેલ અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે. (યાદવો) ભગવદ્રૂપ હોવા છતાં ૧૦-૭-૧૮ માં જણાવ્યા પ્રમાણે (ભૂમિ તેમનો ભાર સહન કરી શકતી નહતી). (प्र) આ અર્થ યોગ્ય જણાતો નથી. તૃણાવર્ત્ત આવતો હોવાથી ભગવાને તે પ્રસંગે પોતાનો ભાર વધારેલો. અહિં તેવું કાંઈ નથી. વળી આ અર્થ પ્રમાણે બંનેની એક વિભક્તિ ન હોવાનું કારણ પણ જણાતું નથી. 'गतः' ભારનું વિશેષણ પ્રથમા વિભક્તિમાં છે, અને 'अगतं भारं' એ બીજી વિભક્તિમાં છે. તેથી બંને ભાર (નિરોધના અંગ તરીકે ઉતારેલો ભાર, અને આ યાદવોનો ભાર) જૂદા પ્રકારના હોવાથી તેઓ માટે એક વિભક્તિ યોજેલી નથી, એવો અર્થ સ્પષ્ટ જણાય છે.

૧. 'જીવથી ઉપાય થઈ શકે તેમ ન હોય તો ભલે જડ (પદાર્થ)થી થાય, સામાન્ય રીતે કોઈથી થઈ શકે તેમ નથી એમ શા માટે કહો છો ?' એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. 'इंद्र' એ માત્ર ઉપલક્ષણ છે (બીજાઓનો તેમાં સમાવેશ થાય છે).

ષ્ઠાવાળાને અપકીર્તિ' થતાં પોતાથી પણ મરણ થવાનું સંભવતું હોવાથી, 'કોઈપણ પ્રકારે' શબ્દથી, અપકીર્તિ ઉત્પન્ન કરીને પણ તે (નાશ) કરી શકશે નહિ (એમ કહેલું છે). 'પરિભવ' એટલે અવમાન, તે પોતામાં રહેલા દોષથી અથવા ગુણો ન હોવાથી થાય. તે પછી 'શયન કરવું. બેસવું, ફરવું, વાતચિત.......' (૧૦-૮૭-૪૬) એમ પહેલાં કહેલ હોવાથી, હું જ, સારી રીતે આધાર છું જેનો તેવું (યાદવકુલ) હોવાથી, (તેમાં) દોષ હોવાનો સંભવ નથી. વળી તેઓ(યાદવો)એ વૈભવથી ઉંચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી તેઓમાં મદ વિગેરે અથવા ગુણો ન હોવાનું સંભવતું નથી. 'વૈભવ' એટલે બધી સંપત્તિઓ, તેમનાથી સર્વ તરફથી પૂર્ણ ઉંચે બંધન જેવું છે જેનું, તેવું (યાદવકુલ છે). 'સદા' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે (તે) મારાં સ્વરૂપનું[2] હોવાથી (તેનો) કાલથી પણ[3] પરિભવ થવાનો નથી, અને સામાન્ય(પુરૂષ)ના સંબંધવાળું (કુલ) વૈકુંઠમાં લઈ જવા યોગ્ય નથી, તેથી ઉત્તરાર્ધથી (કુલના નાશનો) ઉપાય કહે છે. વાંસની ઝાડીમાં અગ્નિની પેઠે, યાદવોનાં કુલની અન્તઃ અંદર કલહ ઉત્પન્ન કરીને (શાંતિ પ્રાપ્ત કરૂં). 'તે (અગ્નિથી) બાળીને (નાશ કરીને)' એમ અમંગલ થાય તે માટે કહેલું નથી, પરંતુ દૃષ્ટાંતથી સમજાય છે. 'ભગવાને ઉત્પન્ન કરેલો અલૌકિક કલહ સર્વનો નાશ કરનાર થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'શાંતિ[4] પ્રાપ્ત કરૂં' શબ્દથી તે ખોટી હોવાનું જણાવે છે. અનુક્રમ પ્રમાણેના પાઠથી જ 'પછી' એમ સમજાય છે." ત્યારપછી બીજું (કાંઈ) બાળવા યોગ્ય નથી. 'વળી (ભગવાન) અહિંજ રહીને કાંઈક[5] કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉંબરા ઉપરના દીવા* પેઠે '(મારાં) ધામમાં જાઉં' એમ કહેલું છે. (મારાં) પોતાનાં ધામમાં જઈશ, એવો (અર્થ છે). (યાદવોની) અંદર કલહ ઉત્પન્ન કરવો (એ) ઉપાય છે એમ સિદ્ધ થયું. ૪.

---

૨. મારા સ્વરૂપનું (યાદવકુલ) છે, કારણ કે લક્ષ્મી તેનો ત્યાગ કરતી નથી, એવો ભાવ છે. (પ્ર) બ્રહ્મભાવવાળું છે એવો અર્થ જણાવે છે. તેથીજ અધ્યાય ૩૦ માં બ્રહ્મની મુક્તિ તરીકે યાદવોની મુક્તિ જણાવેલી છે.

૩. નોટ ૨ માં કહેલો અર્થ જ અહિં કહેલ છે. (પ્ર)

૪. 'શાંતિ' એટલે રજોગુણ અને તમોગુણનાં કાર્યવિનાની સ્થિતિ. (પ્ર) અવતારની સમાપ્તિ, એવો અર્થ જણાવે છે.

૫. 'કાંઈક' એટલે સાત્વિક કાર્ય, બીજા આશ્રમોના ધર્મનો બોધ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

* 'ઉપૈમિ' 'પ્રાપ્ત કરૂં' શબ્દ તેની પહેલાના 'શાંતિ' અને તેની પછીના 'ધામ' એ બંને શબ્દો સાથે સંબંધવાળો છે. જેમ ઉંબરામાં રાખેલ દીવો બંને બાજુના ઓરડાઓને પ્રકાશ આપે છે તેમ આ શબ્દ આગળ પાછળના બંને શબ્દો સાથે લેવાનો છે.

નીચેના શ્લોકમાં તે(કલહ)ની ઉત્પત્તિનું કારણ કહેતાં, (તેનું) પરિણામ કહે છેઃ—

सर्वं व्यवसितो बुद्ध्या सत्यसंकल्प ईश्वरः ॥
शापव्याजेन विप्राणां सञ्जह्रे स्वकुलं विभुः ॥ ५ ॥

બુદ્ધિથી એવો નિશ્ચય કરીને જેમની ઇચ્છા સદા સત્ય છે તેવા સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરે વિપ્રોના શાપના બાનાથી પોતાનાં કુલને સમાપ્ત કર્યું. ૫.

બીજો ઉપાય વિગેરે થઈ શકે તેમ નહતું એવો મત ખોટો ઠરાવવા; 'એવો' જ 'નિશ્ચય કરીને' એમ કહેલું છે. 'બુદ્ધિથી' શબ્દથી લોક અને શાસ્ત્રની અવગણના (જણાવેલી છે). જેમનાં કર પાદ મુખ ઉદર વિગેરે માત્ર આનંદનાંજ છે, તેમની બુદ્ધિ અથવા ઇચ્છાશક્તિ પણ તેવીજ[1] છે. 'હે રાજન્'[2] શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) બ્રાહ્મણનો શાપ અટકાવી શકાય તેવો નથી, એવો તેંજ અનુભવ કરેલો છે. સત્ય ઇચ્છાવાળા હોવાથી વિષ્ણુ તો (તે) ખોટો નહિ કરે. ઇશ્વિર કરવા, ન કરવા અને કરેલું ફેરવવાની શક્તિવાળા છે, તેથી ઋષિઓને મદ ન થાય તે માટે (તેમણે) ઉદ્ધવ અને વજ્ર વિગેરેને (વિનાશમાંથી) બચાવ્યા. આગળ કહેવામાં આવશે તેવા પ્રકારનો (વિપ્રોનો) શાપ (થયો). 'બાનાથી' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે (આ) બ્રહ્મનું પ્રકરણ[3] હોવાથી (કુલની) સમાપ્તિ[4]જ કરી, નાશ ન કર્યો. (કુલમાં) દોષ નહતો

૧. 'તેવી' એટલે હવે પછી કુલને આનંદરૂપપણું પ્રાપ્ત કરાવવામાં અનુકૂલ, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

૨. ('बुद्ध्या' ને બદલે 'राजन्') એવો જૂદો પાઠ હોય ત્યારે, તેનો અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)

૩ બ્રહ્મપ્રકરણમાં વાસ્તવિક રીતે (ભગવાનની) ઇચ્છાજ (મુક્તિનું) કારણ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે, તેથી ચાલુ પ્રસંગમાં પણ ઇચ્છા જ કારણ છે, એમ 'ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણનારા (મુનિઓએ શાપ આપ્યો)' એમ કહેશે. (પ્ર)

૪. 'ઉપસંહાર' 'સમાપ્તિ' એટલે પોતાની સમીપ લાવવું. 'सञ्जहार' શબ્દનો આવો અર્થ ૧–૭–૩૨ માં કરેલો છે. અહિં પણ તેવો અર્થ છે. તેથી (કુલનું) કાર્યજ બંધ પણ પણ તેનું સ્વરૂપ ગયું નહિ એવો ભાવ છે. 'ઉપસંહાર' અને 'પ્રલય-(નાશ)'માં આજ ભેદ છે. (પ્ર)

એમ જણાવવા 'પોતાનાં'[૫] શબ્દ (યોજેલ છે). (ભગવાનમાં) સર્વ પ્રકારની શક્તિ છે એમ જણાવવા (શ્લોકના) અંતે 'विभुः' 'સર્વ શક્તિમાન' વિશેષણ (યોજેલું છે). ૫.

એ પ્રમાણે મનથી ભૂમિનો ભાર હરવાનું કર્યું. (ભગવાનને) બીજો (મનુષ્યનો) દેહ ધારણ કરવાનું આ પ્રયોજન[૧] હોવાથી પ્રયોજન પૂરું થતાં નીચેના બે (શ્લોકો) દેહની મુક્તિ (ત્યાગ) કર્યાનું કહે છે, કારણ કે તે (મુક્તિ) જીવની અને બ્રહ્મની હોય છે. જીવોની મુક્તિ પણ પોતાની સાથે મિશ્ર થએલી કહેવા માટે મિશ્ર પ્રકારે કહે છે. તેથી ચાલુ (તે) સમયના અને ભવિષ્યમાં થનારા ભક્તોની મુક્તિ જૂદા જૂદા પ્રકારથી કહેતાં (ભગવાન) પોતાના ધામમાં પધાર્યા એમ (નીચેના બે શ્લોકમાં) કહે છેઃ—

स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणाम् ॥
गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रियाः ॥ ६ ॥
आच्छिद्य कीर्तिं सुश्लोकां वितत्य ह्यञ्जसा नु कौ ॥
तमोऽनया तरिष्यन्तीत्यगात्स्वं पदमीश्वरः ॥ ७ ॥

લોકોનાં લાવણ્યનો ત્યાગ કરાવનારા પોતાના દેહથી મનુષ્યોનાં લોચનને, વચનોથી તેઓનું સ્મરણ કરનારાઓનાં ચિત્તને, (અને) સ્થાનોથી તેમનું દર્શન કરનારાઓની ક્રિયાઓને હરી લઈ, ઉત્તમ શ્લોકોથી ગવાએલી કીર્તિ પૃથ્વી ઉપર વિસ્તારીને, આનાથી લોકો નિશ્ચય અજ્ઞાનને સ્હેલાઈથી તરી જવાના એવા વિચારથી ઈશ્વર પોતાનાં ધામમાં પધાર્યા. ૬. ૭.

લોકોની જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ હરી લઈ, (પોતાની) કીર્તિ વિસ્તારી (ભગવાન) વૈકુંઠમાં પધાર્યા એમ કહેલું છે. બહારનાં અને અંદરના ભેદથી

૫. 'પોતાની સૃષ્ટિ હોવાથી પક્ષપાત અથવા ઘાતકીપણું નથી' એમ જણાવવા ('પોતાનાં' શબ્દ યોજેલ છે), એવો અર્થ છે, (પ્ર) આ વાક્ય તો સામાન્ય સૃષ્ટિમાત્રને લાગુ પડે છે અને બીજી સૃષ્ટિમાં દોષ પણ હોય છે. યાદવોમાં દોષ ન હતો, એમ જણાવવા '(પોતાનાં) કુલ' શબ્દ યોજેલ છે, એવો અર્થ જણાય છે વિદ્વન્મંડનમાં 'ऽस्वकुलं' પદચ્છેદ કરેલ છે. 'મારી માયાથી રચેલ' શબ્દનો યોગ્ય અર્થ થાય તે માટે એમ કરેલ છે. તેથી ભગવાને માયિક (યાદવ) કુલનો નાશ કર્યો, અને પોતાનાં કુલને પોતાની સમીપ લઈ ગયા એવો અર્થ કરવાથી વિરોધ રહેશે નહિ.

૧ 'આ પ્રયોજન' એટલે ભૂમિનો ભાર હરવાનું પ્રયોજન. (પ્ર)

જ્ઞાનની કુદરતી[2] પ્રવૃત્તિ જૂદાં જૂદાં રૂપ (આકાર)માં અને જૂદાં જૂદાં નામોમાં સંપૂર્ણ રીતે થાય છે. જૂદાં જૂદાં નામમાં વિચાર સાહાય્ય કરનારો હોવાથી[3] માત્ર શ્રવણથી નિર્ણય થતો નથી. તેથી વિચાર (કરવા)ના સ્વભાવવાળું ચિત્તજ મુખ્ય છે.

अधिकारश्च मार्गश्च नेश्वरेण विचार्यते ॥
अन्तःस्थितं यदा ब्रह्म तदा योग उदीर्यते ॥ १० ॥
इन्द्रियान्तःप्रवेशार्थं तथा सांख्यं तथाऽपरम् ॥

અધિકાર અને માર્ગનો ઈશ્વર વિચાર કરતા[4] નથી. જ્યારે બ્રહ્મ અંદર રહેલ હોય ત્યારે યોગ આચરવામાં આવે છે,[5] અને તેવીજ રીતે ઇંદ્રિયોનો અંદર પ્રવેશ કરાવવા બીજું સાંખ્ય (ઉપયોગી થાય છે).[6] કા. ૧૦½.

[7]ભગવાન બહાર રહેલા હોય ત્યારે તો (ઇંદ્રિયો વિગેરે તેમનાથી) હરી લેવાય તેજ યોગ્ય છે. હોઇએ તેવી સ્થિતિમાં રહેવાથી તો મુક્તિ થતી નથી.૭ [8]ભગવાન જેઓનું સ્મરણ કરે તેઓને જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)ની જરૂર

---

૨. જ્ઞાનશક્તિ (દૃષ્ટિ અને શ્રવણ) હરવામાં બે ઇંદ્રિયો કહેવાનું પ્રયોજન થાય, આથી કહે છે (પ્ર)

૩ 'જ્ઞાન મનમાં કાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવાથી મન જ કહેવું જોઈએ' એવી શંકા તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૪ 'ફલ પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારવાળાને યોગ વિગેરે સાધનોથીજ મુક્તિ થાય છે. તેથી જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ હરવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. અધિકારવિનાનાને માર્ગ વિના પણ ભગવાન મુક્તિ આપે છે, એવો પૂતનાનાં અને રાસના આરંભ સમયે ઘરની અંદર રહેલી ગોપીઓનાં દૃષ્ટાંતથી નિર્ણય થાય છે. (પ્ર)

૫. વળી અગ્નિ કાઢવા (અરણિનું) મથન કરવામાં આવે છે, તેમ ભગવાન પ્રકટ ન હોય ત્યારેજ યોગ વિગેરે ઉપાયો ઉપયોગી હોય છે, પરંતુ ભગવાન પ્રકટ હોય ત્યારે તેમનાથી મુક્તિ થતી નથી, એમ આ વાક્યથી જણાવેલ છે. (પ્ર)

૬. ઇન્દ્રિયો બહિર્મુખ હોય ત્યારે તેઓ મનનો વિક્ષેપ કરતી હોવાથી, ધ્યાન થઈ શકતું નથી. તેવા સમયે તેઓ અનુકૂલ થાય તે માટે સાંખ્ય બીજું સાધન છે. તેથી ભગવાન પ્રકટ હોય ત્યારે તેનો પણ ઉપયોગ નથી, એટલે તે પણ મુક્તિનું સાધન થતું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

નથી, તેથી અજ્ઞાન તરી જવું (તે) જ તેમને (કરવાનું) બાકી રહે છે.[૮]

લોકમાં જે જેને હરે છે તે તેનાજ ઉપયોગનું થાય છે; એમ વનનાં લાકડાં કાપવાં વિગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે; તેનો ઉપયોગ ન હોય તેવી અવસ્થામાં તો પતિવ્રતાની પેઠે શાંત (પડી) રહે છે, અને[૧૦]તેવીજ રીતે ભગવાનનાં દેહથી હરાએલાં ભગવાનના દેહનેજ ઉપયોગી થાય છે. લોકમાંથી (ભગવાનનો દેહ) અદૃશ્ય થાય ત્યારે પણ તે ચક્ષુ તે (દેહ) ના ઉપયોગનું હોવાથી (તેનાં) દર્શન કરે છે, અથવા (તે) ઈશ્વર હોવાથી કોઇકવાર શાંત (પડી) રહે છે, પરંતુ તેનાથી બીજું કંઇ થતું નથી,[૧૧] તેથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. વિષયોને હરી[૧૨] લેનારને તેને અધીન (ઇંદ્રિયો) હરવામાં શું પ્રયાસ થાય? એમ જણાવવા વિશેષણ યોજેલું છે. આ ઉપાય અલૌકિક[૧૩] છે એમાં કાંઈ પણ શંકા નથી. ગોપીઓ[૧૪] તેનાં દૃષ્ટાંત છે. આવી રીતે (ભગવાનના અવતાર સમયે) હતા તે ભક્તોની મુક્તિ (થાય છે).[૯]

૭....૭ 'એ પ્રમાણે હોય તો ઈશ્વર પ્રકટ હોય ત્યારે સર્વની મુક્તિ થાય,' એવી શંકા થાય, તેથી તેવા સમયે પણ મુક્તિ થાય તે માટે કાંઇક સાધન ભગવાનજ કરે છે, તે વિનાં મુક્તિ થતી નથી એમ આ ભાગથી કહેલું છે. (પ્ર)

૮....૮ 'ભગવાન પ્રકટ હોય તે સમયના ભક્તોની ભલે લોચન અને ચિત્ત ભગવાનથી હરવાથી મુક્તિ થાય, પરંતુ ભવિષ્યના ભક્તોને તો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા જ્ઞાનની જરૂર રહેશે,' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાને તેમની મુક્તિ થાય તે માટે બીજું સાધન કહેલું છે. (પ્ર)

૯....૯ 'માત્ર ઇંદ્રિયો હરાવાથી સ્વરૂપનો લાભ (મુક્તિ) કેમ પ્રાપ્ત થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ ભાગ કહેલો છે. (પ્ર)

૧૦. ભગવાનથી ઇંદ્રિયો હરાવાથી જે પ્રકારની મુક્તિ થાય છે, તેનું સ્વરૂપ અહિંથી કહે છે. (પ્ર)

૧૧. ભગવાનનાં દર્શન થાય ત્યારે, અથવા દર્શન થતાં ન હોય ત્યારે પતિવ્રતાની પેઠે રહેવાથી તે ભગવાનનેજ ઉપયોગી રહેતી હોવાથી, બીજાં રૂપનો ત્યાગ કરી સ્વરૂપમાંજ રહેવાથી જે મુક્તિ થાય તે પ્રાપ્ત થાય છે જ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૧૨. ભગવાનનાજ દેહનાં દર્શન વિગેરેથી આવી મુક્તિ થાય છે, તેનું કારણ આથી કહે છે. ('स्वमूर्त्या' માં 'स्व' 'પોતાનાં' વિશેષણ આ માટે યોજેલું છે). ઇંદ્રિયો વિષયને આધીન હોય છે. (પ્ર)

૧૩. લોકમાં લાવણ્ય ઇંદ્રિયોને હરનારૂં હોતું નથી, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૧૪. ભગવાન પ્રકટ હતા ત્યારે જે ભક્તો હતા, તેમની મુક્તિ થવાનું પ્રમાણ કહેલ છે. ૧૦–૭૯–૪૮ તથા ૪૯ થી ગોપીઓની મુક્તિ થયાનું જણાય છે. (પ્ર)

'आलोकः' એટલે સૂર્યનું બિંબ, अलोकः એટલે અંધકાર 'लोकाः' લોકો[૧૫] તો ભુવનમાં (રહેતા)પુરૂષો છે. (આ શબ્દથી) તેજ, અંધકાર અને અમુક સ્થાન જણાવેલ છે,[૧૬] કારણ કે (ભગવાનનો) દેહ પ્રકટ હોય ત્યારે (તે) ત્રણેમાંથી તેમના ગુણો ફરીથી પ્રાપ્ત ન થાય તેવા થઈ જતા રહે છે. એક વચન[૧૭] જાતિ સૂચવનારૂં છે. જૂદાં જૂદાં રૂપ(ના વિષય)માં વિચાર(કરવા)ની જરૂર નથી.[૧૮] (રૂપથી) નામ(નાં વિષય)ની જૂદાઈ '(વચનોથી) તેઓનું સ્મરણ કરનારાઓનાં (ચિત્તને હરી લઈ)' શબ્દથી કહેલી છે. [૧૯] જો એક (રૂપ=દેહ)થીજ હરી લેવાનું કરે, તો જૂદાં જૂદાં નામમાંથી (ચિત્ત) હરાય નહિ, કારણ કે (તે નામો) તે (ભગવાનનાંનામો) નાં જેવા હોવાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે; અને બંનેમાં[૨૦] ક્રિયા લોકોમાં અને વેદમાં સહભાવથીજ[૨૧] જ્ઞાનથી હરાય છે,[૨૨] અને તેમ હોવાથી એકલી (ક્રિયા)ની ભગવાન વિષે પ્રવૃત્તિ થતી નથી. 'पदैः' એટલે વૃંદાવન વિગેરે સ્થાનોથી. વળી ક્રિયા પ્રાણથી થતી તરસ વિગેરે કરાવનારી છે.[૨૩] 'હરી લઈને' શબ્દનો પહેલાના સાથે સંબંધ છે. ભવિષ્યનાનો[૨૪] સંબંધ તો એ (પ્રકારના) જીવો અને

૧૫. आलोक, अलोक અને लोक એ ત્રણ શબ્દો લેવાનું સંભવતુ હોવાથી ત્રણ પ્રકારે અર્થ કરેલો છે. 'लोक' એટલે સત્ય વિગેરે ભુવનોમાં રહેનારા પુરૂષો. (प्र)

૧૬. ઉપર નોટ ૧૫માં કહેલ ત્રણ શબ્દોથી જણાવેલ છે. આમ હોવાથી સૂર્યના બિંબનું તથા લોકોનું જે લાવણ્ય તેનો ફરી ન આવે તે પ્રકારે ત્યાગ થાય છે આ (ભગવાનના દેહ)થી, એવો અર્થ થાય છે. (प्र)

૧૭. 'લોચન' વિગેરે (ચિત્ત) શબ્દમાં યોજેલ એકવચન, એવો અર્થ છે. (प्र)

૧૮, કારણકે માત્ર દર્શન થતાંજ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, એવો ભાવ છે. (प्र)

૧૯. તેથી તેમાં વિચાર કરવાની જરૂર છે. આ જૂદાઈ વિચારરૂપ છે. (प्र)

૨૦. 'બે પ્રકારની જ્ઞાનેંદ્રિયો હરાતાં કાર્ય પાર પડતું હોવાથી ક્રિયા હરાવાનું શું પ્રયોજન?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૨૧. 'બંનેમાં' એટલે અંદર અને બહાર. (प्र)

૨૨. 'સહભાવથી' એટલે ઇંદ્રિયોના સહકારથી. (ઇંદ્રિયો સાથે રહેવાથી) (प्र)

૨૩. તેથી ક્રિયા (ભગવાનનાં સ્થાનો જોવાથી) હરાય નહિ, તો પ્રાણ ભગવાન માટેના ન ગણાય; તેથી તે ભગવાન માટેના હોય તે માટે ક્રિયા હરાવાની જરૂર છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨૪ 'ભગવાનનાં પ્રાકટ્ય સમયે હોય તે જીવોની મુક્તિ ભલે તેમ થાય, પરંતુ ભવિષ્યના જીવોને ભગવાનનાં દર્શન તેમના વચનોનું શ્રવણ વિગેરે થતાં ન હોવાથી, તેમનાં લોચન વિગેરે ભગવાનનાં પ્રયોજનનાં ન હોવાથી તેમની મુક્તિ કેમ થાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહે છે. (प्र)

બ્રહ્મ એક પ્રકારના[25] જણાવવા માટે છે. કીર્તિને (ભગવાનની)પોતાની સમાન કહેલી હોવાથી[26] એકલી (કીર્તિ)થીજ સર્વની મુક્તિ થાય છે. (મુક્તિનો)ભેદ તો કાલના ભેદથી અને સાધનના ભેદથી (થવાનો) નિશ્ચય થાય છે. (કીર્તિ-નાં શ્રવણની) પ્રવૃત્તિ અવશ્ય થાય તે માટે વ્યાસ વિગેરેએ રચેલા ઉત્તમ શ્લોકો છે જેમાં તેવી (તેને કહેલી છે), કારણ કે તેનેજ લીધે પ્રયાસ વિના તરાય[27] છે. તેવો ઉપાય (ભગવાને) કર્યો, એવો અર્થ છે.

'નુ' એટલે નિશ્ચય. 'क्षौ' એટલે પૃથ્વી ઉપર. 'इति' 'એવા વિચારથી' શબ્દ કાર્ય પૂર્ણ થયાનું (જણાવે છે). કેટલાક એમ કહે છે કે (આ) સર્વ ભવિષ્યના (જીવો)નોજ અધિકાર (કહેલો છે), અને પછી[28] (મુક્તિનો) બીજો ઉપાય નથી એમ સાબિત થયું. 'પોતાનાં ધામમાં પધાર્યા' તેથી (ભગવાન) સ્વરૂપથી ત્યાંજ[29] રહેલા છે. સર્વનું સમર્થન થાય તે માટે 'ઈશ્વર' શબ્દ (યોજેલો છે); અને તે પ્રમાણે મુખ્ય પક્ષમાં બીજ[30] પ્રાપ્ત થયું. ૬–૭.

બીજા પક્ષમાં વૈરાગ્યજ (મુક્તિનું) બીજ હોવાથી, તેનાં કારણરૂપ પહેલાં[1] થએલ બાંનારૂપ શાપનો નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી પ્રશ્ન કરે છે. (શુક) પોતે કહેતા નથી. (શાપ થવો) અયોગ્ય છે, તેથી (તે) સંભવતો ન હોવાથી પૂર્વપક્ષ (શંકા) અને પ્રશ્ન એવા બે (શ્લોકો) છે. તે પૈકી નીચેના શ્લોકથી પૂર્વપક્ષ કહે છેઃ–

---

૨૫ 'એક પ્રકારના' એટલે એક થવારૂપ મુક્તિ થાય તે માટે (प्र)

૨૬. '(ભગવાનનાં દર્શન, વાણીનું સ્મરણ, સ્થાનેનું દર્શન)એ ત્રણેનું કાર્ય એકલી કીર્તિથી કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. (प्र)

૨૭. 'એક થવારૂપ મુક્તિ માટે જ્ઞાન વિગેરે સાધનો હોવા છતાં, કીર્તિનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (प्र)

૨૮. ભગવાનને કીર્તિ વિસ્તારવાનું બીજું પણ પ્રયોજન હોવાનું આથી કહે છે. 'પછી' એટલે કીર્તિનો વિસ્તાર થયા પછી જ્ઞાન વિગેરે મુક્તિના વૈદિક ઉપાયો (રહેતા) નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ૧૨–૩–૫૦ તથા ૫૧થી આ સિદ્ધ થાય છે. (प्र)

૨૯. 'ત્યાંજ' એટલે પોતાના ધામમાંજ. (प्र)

૩૦. ભગવાન કરવા, ન કરવા અને કરેલું ફેરવવા શક્તિમાન હોવાથી, ઈશ્વરની ઇચ્છા (મુક્તિનું) બીજ હોવાનું સિદ્ધ થયું, એવો અર્થ છે. (प्र)

૧. (બદર + અયન) કાંટાવાળા વૃક્ષનો આશ્રય કરનાર (બાદરાયણ), એમ જણાવવાથી 'બાદરાયણિ' શબ્દ ક્રૂરતા દર્શાવે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છે:—

ब्रह्मण्यानां वदान्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम् ।
ब्रह्मशापः कथमभूद् वृष्णीनां कृष्णचेतसाम् ॥८॥

સદા બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર, દાન આપનાર, વૃદ્ધોની સેવા કરનાર (અને) શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તવાળા યાદવોને બ્રાહ્મણોનો શાપ કેમ થયો ? ૮.

ત્રણ ગુણો અને ગુણરહિતપણું એવા ચાર શાપથી વિરુદ્ધ (શાપ ન લાગે તેવા ગુણો યાદવોમાં) હતા. તે પૈકી (૧) બ્રાહ્મણોનું હિત કરનાર હોવું એ ઉત્તમ ગુણ છે અને શાપથી વિરુદ્ધ છે. (૨) રાજસ (ગુણ)માં દાન આપનારપણું, અને (તે) શાપથી વિરુદ્ધ છે. વળી (૩) વૃદ્ધોની સેવા ઉત્તમ તામસ (ગુણ) છે. શ્રમરૂપ હોવાથી તામસ છે અને શાપથી વિરુદ્ધ છે. 'સદા'નો સંબંધ બધા (ગુણો) સાથે છે. ભક્તિ, ધન અને સેવા (યાદવોમાં હોવાથી તેમને) શાપ કેમ થયો ? (૪) શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તવાળા એ નિર્ગુણ સ્થિતિ છે અને (તેમાં) શાપ લાગતો નથી. (શાપ) સંભવતો ન હોવાથી પૂર્વપક્ષ સિદ્ધ થયો. ૮.

નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્ન પૂછે છે:—

यन्निमित्तः स वै शापो यादृशो द्विजसत्तम ।
कथमेकात्मनां भेद एतत्सर्वं वदस्व मे ॥९॥

હે ઉત્તમ દ્વિજ ! તે શાપ ખરેખર શા કારણથી થયો ? કેવો હતો ? એક જીવવાળા (યાદવો)માં કજીઓ કેવી રીતે થયો ? આ સર્વ મને કહો. ૯.

(શાપનું) કારણ પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી, અને ચાલુ પ્રસંગમાં કારણ વિના (શાપ થએલ હોવા)ની માન્યતા સંભવતી ન હોવાથી બ્રાહ્મણોમાં શાપની ઉત્પત્તિ થઈ કે યાદવોમાં ? જાણી શકાય તેવા અથવા ન જણાય તેવા પ્રકારે (શાપનું) કારણ (ઉત્પન્ન થયાનું) સંભવતું હોવાથી, (તેના) પ્રકાર સંબંધી પ્રશ્ન (કર્યો). પોતાની જાતના (બ્રાહ્મણો)એ કરેલ (શાપ શુક) નહિ કહે એવી શંકા દૂર કરવા 'હે ઉત્તમ દ્વિજ !' એમ (સંબોધન કરેલું છે). ભક્તિ અને જ્ઞાનવાળા (શુક છે, એવો અર્થ છે). જાણી ન શકાય તેવા કરતાં, જાણવામાં આવેલ હોય તે વધારે બલવાન હોવાથી (પૂછે છે કે), શાપ થયો છતાં પણ એક જીવવાળા (યાદવો)માં પરસ્પર યુદ્ધ કેમ થયું ? આમાં ઉપયોગી હોય તે સર્વ કહો એવો અર્થ છે. ક્રિયાનું ફલ (તેના) કરનારને મળતું હોવાથી (वदस्व શબ્દમાં) આત્મનેપદ (યોજેલું છે). આ કથા સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનારી ન હોવા છતાં

પણ (મારા) સંદેહ દૂર કરીને મારા ઉપર ઉપકાર કરશે, એવા આશયથી 'મે' 'મને' શબ્દ (યોજેલ છે). ૯.

॥ बादरायणिरुवाच ॥ બાદરાયણિ (શુક) કહે છેઃ—

(બાદરાયણિ શબ્દ) કથા ક્રૂર હોવાનું[1] સૂચવે છે. નીચેના શ્લોકમાં શાપનું કારણ કહે છેઃ—

विभ्रद्वपुः सकलसुन्दरसन्निवेशं कर्माचरन्भुवि सुमङ्गल आप्तकामः ।
आस्थाय धाम रममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत कुलं स्थितकृत्यशेषः ॥१०॥

સર્વ સુંદર (પદાર્થો)નો જેમાં સમાવેશ થએલો તેવો દેહ ધારણ કરતાં, ભૂમિ ઉપર કર્મ કરતાં, ભૂમિ ઉપર ઉત્તમ મંગલરૂપ, પ્રાપ્ત કરેલ કામવાળા, ધામમાં રહી રમણ કરનાર, ઉદાર કીર્તિવાળા, જેમનાં કૃત્યોમાં થોડો ભાગ બાકી રહેલ છે તેવા (શ્રીકૃષ્ણે) કુલને સંકેલી લેવાની ઇચ્છા કરી. ૧૦.

'ઇચ્છા કરી' એ (શાપનું) કારણ છે. [2]બીજા વર્ગનો શ્રોતા પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલ ન હોવાથી, (તેને) લૌકિક દોષ દૂર કરવાના પ્રકારથી કહેવું (ઉત્તર આપવો) જોઈએ, અને આ વળી બીજા વર્ગનો જ શ્રોતા છે, કારણ કે (આનો) પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી (આ) મર્યાદા(માર્ગ)નો સ્કંધ હોવાથી લૌકિક નિયમ પ્રમાણે કહે છે (ઉત્તર આપે છે.) 'અને તે અસુરોને મોહ કરવા અને ઉત્તમ પુરુષોને કોઇક પ્રસંગે મોહ કરવા....' [3]એ વાક્ય પ્રમાણે આવું શ્રવણ પણ

૧. (બદર+અયન) કાંટાવાળાં વૃક્ષનો આશ્રય કરનાર (બાદરાયણ), એમ જણાવવાથી બાદરાયણિ શબ્દ ક્રૂરતા દર્શાવે છે, એવો અર્થ છે

૨. "સત્ય ઇચ્છાવાળા (ઈશ્વરે)' એમ શ્લોકમાં શાપનું કારણ કહેલ છે, છતાં ફરી કેમ પૂછે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. લીલા સહિત ભગવાનનાં લોકની પેઠે દર્શન થવાનાં કારણ ભક્તિ અને (ભગવાનની) સામાન્ય ઇચ્છા છે, એવો પુષ્ટિ અને મર્યાદાથી (અનુક્રમે) નિર્ણય થાય છે. તેવી જ રીતે (તેમનાં) દર્શન બંધ થવામાં લૌકિક ભક્તિ ન હોવી અને (ભગવાનની) તેવી ઇચ્છા ન હોવી એ કારણ છે એમ જણાય છે. એમ થાય ત્યારે પુષ્ટિનો જેને અધિકાર નથી તેવાને દોષ હોવાનું ભાન થાય છે. ભાન થાય છે, તે જ દૂર થાય તે માટે મનન (વિચાર તર્ક) ના નિયમ પ્રમાણે ફરી કહે છે, એવો અર્થ છે (પ્ર) પુષ્ટિમાં પરીક્ષિત ઉત્તમ અધિકારી ન હોવાથી, તેને લૌકિક રીતથી કહે છે. એવો અર્થ જણાય છે.

૩. 'ભગવાને લૌકિક રીતે કુલ સંકેલી લીધું નથી, તેથી તેવી રીતે સંકેલેલ હોવાનું કહેવું પણ અયોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. ભગવાન તે પ્રમાણે કરે પણ છે, તેથી કહેલું છે. (પ્ર)

ચિત્ત શુદ્ધ કરાવીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાથી [1]કહે છે. (પરીક્ષિત્) સંહિતાના વિચારથી ઉત્તમ અધિકારી[2] છે, પુષ્ટિમાર્ગના વિચારથી ઉત્તમ અધિકારી નથી, તેથી લોકના નિયમ પ્રમાણે [3](તેને) કહેવામાં દોષ (થતો) નથી.

કદૂપા હોવું, કર્મ કરવાની અશક્તિ, ભૂષણ ન હોઇએ તેમ રહેવું, કામનાઓ પૂર્ણ ન થવી, ગૃહસ્થપણાનું સુખ ન હોવું અને અપકીર્તિ એ લોકમાં વૈરાગ્ય થવાનાં કારણો (જે, તે) ચાલુ વિષય(ભગવાન)માં નથી. આ ન હોવાનું કહ્યું. તેથી બધાંએ (કોઈએ) ન હતાં એમ કહેવાયું. સર્વ સુંદર (પદાર્થો)નો સમાવેશ સારી રીતે થએલો હતો જેમાં, તેવો (દેહ ભગવાનનો હતો.) 'ભૂમિ ઉપર' શબ્દનો બંને બાજુએ સંબંધ છે. (કુલને) સંકેલી લેવાની ઇચ્છામાં કાંઇક દેવોનું છૂપું (કાર્ય) હતું એમ 'જેમનાં કૃત્યોમાં થોડો ભાગ બાકી રહેલ છે તેવા' વિશેષણથી (કહેલું છે). સંકર્ષણનાં કાર્યનો થોડો ભાગ બાકી રહેલો, એવો અર્થ છે. ૧૦.

(કુલને સંકેલી લેવાનું) ઇચ્છારૂપ બીજ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં (તે માટેનો)પ્રયત્ન કહે છે:—

कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमङ्गलानि गायज्जगत्कलिमलापहराणि कृत्वा।
कालात्मना निवसता यदुदेवगेहे पिण्डारकं समगमन् मुनयो निसृष्टाः ॥११॥

विश्वामित्रोऽसितः कण्वो दुर्वासा भृगुरङ्गिराः ॥
कश्यपो वामदेवोऽत्रिर्वसिष्ठो नारदादयः ॥१२॥

પુણ્ય પ્રાપ્ત કરાવનારાં, ઘણું મંગલ કરાવનારાં, ગાન કરનાર જગતના કલિના દોષને દૂર કરનારાં કર્મો કરીને વસુદેવના ઘરમાં નિવાસ કરનાર કાલરૂપ (ભગવાને) મોકલેલા વિશ્વામિત્ર અસિત કણ્વ

૧. આ વાક્યથી એ પ્રમાણે લૌકિક રીતે પ્રયોજન કહેલું છે. (प्र)

૨. 'પરીક્ષિત્ બીજા વર્ગનો શ્રોતા હોય, તો તે ઉત્તમ અધિકારી હોવાનું કહ્યું, તેનો વિરોધ થાય છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'સંહિતા'નો અર્થ 'સાધારણ' હોવાનું જણાય છે. (प्र) 'સંહિતા'નો અર્થ શ્રીમદ્ ભાગવત હોવાનું જણાય છે. જૂઓ. ૧. ૭. ૬. તથા ૮. શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કરનાર તે ઉત્તમ અધિકારી છે, પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગમાં તે ઉત્તમ અધિકારી નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૩. ભગવાનનાં વિશેષણો આ શ્લોકમાં કહેલાં છે, તેમનું તાત્પર્ય આથી જણાવેલ છે, (प्र)

દુર્વાસા ભૃગુ અંગિરા કશ્યપ વામદેવ અત્રિ વસિષ્ઠ નારદ વિગેરે મુનિઓ પિંડારક ગયા. ૧૧. ૧૨.

કારણ કે લોકમાં ઉત્પન્ન થએલાએ ત્રણ દેવાં ભરપાઈ કરવાનું જરૂરી હોવાથી (ભગવાને) અનિરુદ્ધ અંશથી પ્રકટ થઈ, યજ્ઞ (કરાવવા) માટે બ્રાહ્મણોને બોલાવી, તેમનાથી નિત્ય કામ્ય અને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ કર્મો કરી, (પોતાનાં) પહેલાનાં સ્વરૂપ અને [1]સ્થાનને તજી, પક્ષપાત અને ક્રૂરપણું ન રહે તે માટે અને કુલમાં પ્રવેશ[2] કરે તે માટે વસુદેવના ઘરમાં રહીને અને (કુલને) સંકેલી લેવા માટે સંકર્ષણ (સ્વરૂપ) પ્રકટ કરીને, (બ્રાહ્મણોમાં પોતાની) સર્વ બુદ્ધિ અને સ્વરૂપ મૂકેલ હોવાથી સંપૂર્ણ પ્રકારે મોકલેલા બ્રાહ્મણો તીર્થમાં જવાની વિધિ પ્રમાણે ઈશાન દિશામાં અમુક તીર્થે (પિંડારકે) ગયા, એવો અર્થ છે. 'પુણ્ય જ' સદા 'પ્રાપ્ત કરાવનારાં' એટલે 'યજ્ઞથી યજ્ઞની (દેવોએ પૂજા કરી)' એ ધોરણે વેદની આજ્ઞાનાં સંપૂર્ણ પાલનથી ધર્મની જ પ્રાપ્તિ (કરાવનારાં) નિત્ય (કર્મો) 'ઘણું મંગલ કરાવનારાં' એટલે પશુઓ પુત્રો વિગેરેને આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરાવનારાં, ભગવાનમાં દોષ ન હોવાથી (તેમણે) લોકોને) બોધ આપવા કરેલાં (કર્મો) સારી રીતે કીર્તન કરવામાં ઉપયોગી થઈ ન શકે તેવા દોષોને દૂર કરવા સમર્થ (થયાં). ભગવાને મોકલેલા બ્રાહ્મણો (પિંડારક તીર્થે) ગયા તે જ (ભગવાનની) ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારૂં હોવાથી કાર્ય સંપૂર્ણ થયું. (ભગવાનમાં) પ્રકટ થએલ સંકર્ષણ અંશે બ્રાહ્મણોમાં યાદવોમાં અને દેશમાં તથા કાલમાં પ્રવેશ કર્યો તેથી કાંઈ દૂષણ નથી. ૧૧.

અમુક (અમુક) યજ્ઞમાં જૂદા જૂદા ઋષિઓનો ઉપયોગ હોવાથી, સાહાય્ય કરનારા સાથે દશ (મુનિઓ) ગણાવે છે. નારદ વિગેરે સાહાય્ય કરનારા હતા. ૧૨.

કાલનો જેમનામાં આવેશ થએલ તેવા યાદવોએ ભગવાનની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય તે માટે બ્રાહ્મણોની અવગણના કરી એમ કથન, પ્રકાર અને છલ (જણાવનાર) શ્લોકોથી કહે છે. તે પૈકી નીચેના શ્લોકમાં કથન* કહે છે:—

क्रीडन्तस्तानुपव्रज्य कुमारा यदुनन्दनाः ।
उपसंगृह्य पप्रच्छुरविनीता विनीतवत् ॥१३॥

---

૧ 'પહેલાનું રૂપ' એટલે અનિરુદ્ધ સ્વરૂપ, 'પહેલાનું સ્થાન' એટલે પોતાનું મંદિર. (પ્ર)

૨ 'પ્રવેશ કરે' એટલે 'છેવટે તો અધર્મ, તથા શંકરના ક્રોધને વશ થએલા અસુરો વિગેરે' એ વાક્ય પ્રમાણે અધર્મ વિગેરે (કુલમાં) પ્રવેશ કરે તે માટે, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

* 'કથન' એટલે બ્રાહ્મણોની અવગણના કરો એમ કહેવું તે.

યાદવપુત્ર કુમારોએ રમતાં તેમની પાસે જઇ, પ્રણામ કરી, ઉદ્ધત થઇ વિનયવાળાની પેઠે (તેઓને) પૂછ્યું. ૧૩.

'રમતાં' શબ્દથી રજોગુણનો આવેશ કહેલો છે. 'તેમની પાસે જઇ' શબ્દોથી ઉદ્ધતાઈ (જણાવી છે). 'કુમારોએ' શબ્દથી (તેમનામાં લાંબી દૃષ્ટિ ન હોવાનું (કહેલું છે) 'યાદવપુત્ર' શબ્દથી પિતા વિગેરેનું અનુમોદન ન હોવાનું (જણાવેલું છે) તેઓને 'उपसंगृह्य' 'પ્રણામ કરી' શબ્દથી કુદરતી સાત્વિકપણું (જણાવ્યું છે) 'ઉદ્ધત' વિશેષણથી તમોગુણ પ્રકટ થયાનું (કહેલ છે). ભગવાને મૂકેલા બ્રહ્મતેજને[૧] લીધે આકાર છૂપાવવાનું (થઈ શક્યું). ૧૩.

ધન (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાથી યજ્ઞ કરાવનાર (બ્રાહ્મણો) લંપટ હશે એવા વિચારથી સ્ત્રીથી છળવાનો પ્રકાર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

> ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः साम्बं जाम्बवतीसुतम् ॥
> एषा पृच्छति वो विप्रा अन्तर्वत्न्यसितेक्षणा ॥१४॥
> प्रष्टुं विलज्जती युष्मान् प्रब्रूतामोघदर्शनाः ॥
> प्रसोष्यन्ती पुत्रकामा किंस्वित् सञ्जनयिष्यति ॥१५॥

જાંબવતીના પુત્ર સાંબને સ્ત્રીનો વેષ કરાવીને (તેઓએ પૂછ્યું) કે હે વિપ્રો! આ ગર્ભવંતી, તમને પૂછતાં શરમાતી, પુત્રની ઇચ્છાવાળી, જણવાની તૈયારી કરતી સુંદર સ્ત્રી તમને પૂછે છે. હે સત્યદૃષ્ટિવાળા! કહો. આ શું જણશે? ૧૪. ૧૫.

બીજા પુરાણમાં એમ (કહેલું છે) કે પાર્વતી સહિત* મહાદેવ[૨] (સાંબ તરીકે) અવતરેલા. માતાના[૩] નામથી તો પ્રમાદીપણું (જણાવેલું છે). આ

---

૧. જેમ ભગવાનના પાર્ષદોમાં ભગવાનના ગુણો પ્રવેશ કરે છે, તેમ (કુમારોમાં) ભગવાને મૂકેલા બ્રહ્મતેજને લીધે તેઓ પોતાનો આકાર છૂપાવી શક્યા. બ્રહ્મતેજ હોત તો બ્રહ્મર્ષિઓ બ્રહ્મ જાણનારા હોવાથી તેમને તે જ સમયે જ્ઞાન થાત, એવો અર્થ છે. (प्र) 'આકાર' એટલે મુખ ઉપરથી જણાતો મનનો વિચાર. વિનયીનો ડોળ કરી ઉદ્ધતાઈ કરે છે, એમ તેમનામાં બ્રહ્મતેજ ન હોત તો બ્રાહ્મણો તરત જ જાણત.

* તેથી સાંબે સ્ત્રીનો વેષ કરેલો એમ જણાય છે.

૨ મહાદેવ જ સંહાર કરનાર હોવાથી તે (બ્રાહ્મણોને શાપ આપવા) પ્રેરે તે યોગ્ય છે એવો ભાવ છે. (प्र)

૩ જાંબવતી રીંછની પુત્રી હતી, તેથી તેનો પુત્ર પ્રમાદી હોય એમ સૂચવાય છે. તેમ ન હોત તો આ વેષ સાંબ ન લેત. (प्र) વેષ લેવાનું કારણ નોટ (*) પ્રમાણે હોવાનું જણાય છે.

ગર્ભવંતી અને સુંદર સ્ત્રી વ: તમને વાસ્તવિકરીતે એમ પૂછે છે કે હું શું જણીશ? ૧૪.

પંદરમા શ્લોકમાં છલ કહે છે. તેમાં (પૂર્વાર્ધનાં) બે વાકયો અને ઉત્તરાર્ધ એવાં ત્રણ વાકયો છે. ('પૂછતાં શરમાતી' એટલે) બારોબાર પૂછતાં શરમાતી. 'કહો' શબ્દથી પોતાની (કુમારોની) પ્રાર્થના (કહેલી છે). (પૂર્વાર્ધના બે પાદોથી બંનેની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવાનું (કહેલું છે). ભાવ+ સ્પષ્ટ છે. ૧૫

ખોટાં નિમિત્તનો આધાર લઈ, શ્રીકૃષ્ણના આવેશવાળા (બ્રાહ્મણો)એ શાપ આપ્યો, એમ (નીચેના શ્લોકમાં) કહે છે:—

एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कुपिता नृप ॥
जनयिष्यति वो मन्दा मुसलं कुलनाशनम् ॥१६॥

હે નૃપ! એ રીતે ઠગાએલા મુનિઓએ કોપ કરી તેઓને કહ્યું કે હે મૂર્ખો! તમારાં કુલનો નાશ કરનારાં મુસલને (તે) જણશે. ૧૬.

એ રીતે પરીક્ષારૂપ ઉપહાસવાળી વાણીથી ઠગાએલા (મુનિઓએ કહ્યું). વૃત્તાંતનું* જ્ઞાન થવાનું કારણ મનન હતું. તેમ (વૃત્તાંતનું જ્ઞાન) ન હોય તો થોડા અપરાધ થતાં ભારે સજા (કરવી) અયોગ્ય થાય, અને તેઓ થોડી (સજા) કરે તોપણ કરેલી હોવાથી (તેઓને થએલ) દંડ જણાવ્યો હોત, અને મુનિઓ અહંકારી થાત (ગણાત). અંતે ક્રોધને વશ થએલા જ (મુનિઓ ભગવાનની) વિભૂતિરૂપ હોવાથી 'કોપ કરી' એમ કહેલું છે. 'તમારાં કુલનો નાશ કરનારાં'-માં આધાર રાખવાનો જરૂરી હોવાથી અસમર્થ× સમાસ છે. (મુનિઓમાં) કોપના આવેશના લીધે અજ્ઞાને પ્રવેશ કરેલો હોવાથી 'मन्दाः' 'હે મૂર્ખો' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'બુદ્ધિવિનાના' (એવો તેનો અર્થ છે). અથવા 'अमन्दाः' (શબ્દ લેવો). વિનાશ થાય તે માટે 'ઉતાવળીઆ' એમ

+ છલ કરી બ્રાહ્મણોની મશ્કરી કરે છે, એવો ભાવ સ્પષ્ટ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

* ભગવાનની યાદવકુલને સંકેલી લેવાની ઇચ્છા છે, એ વૃત્તાંતનું, એવો અર્થ જણાય છે. એવાં જ્ઞાન વિના માત્ર બાલકોએ કરેલી હાંસીને લીધે આવો ભારે શાપ આપે તે અયોગ્ય ગણાય. ભગવદીયોને આવી સજા કરે તો તેમને જ દંડ થાય અને તેઓ અહંકારી ગણાય.

× અસમર્થ સમાસ એટલે જે સમાસમાં શબ્દોની ગોઠવણી જેવી જોઇએ તેવી ન હોય તેવો સમાસ. 'કુલનાશન' સમાસને 'वः' 'તમારા ઉપર' સદા આધાર રાખવો પડતો હોવાથી આને તેવો સમાસ કહેલો જણાય છે.

(કહ્યું)[૧] તામસને બદલે આ રાજસ (ભાવ) છે એટલો ભેદ છે.[૨] અથવા ચોખાની પેઠે 'નજીવા' એવો તેનો ('મન્દાઃ'નો અર્થ લેવો).[૩] તેથી જ 'જંગમ તથા સ્થાવરને (પોતાની અંદર) સમાવતા હોવાથી ભોજન કરનાર છે' એ બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણે[૪] ભગવાનનું ભોજન તૈયાર કરનારૂં મુસલ તમારા કુલનો નાશ કરનારૂં અને (નાશરૂપ) ફલ પાકવાની તૈયારી હોવાનું [૫](જણાવનારૂં) છે. જેમ ચોખા માત્રનો નાશ કરનારૂં છે, તેમ યાદવોનાં કુલનો નાશ કરનારૂં છે, એ તેના સ્વભાવનું કાર્ય છે. આમ હોવાથી[૬] સમાસમાં દોષ (રહેતો) નથી. માહાત્મ્ય હોય ત્યારે ફલની પેઠે ભોગ થાય, હલકાઈ હોવાથી ચોખાના પ્રકારથી (ભોગ થાય), એટલો ભેદ છે. વળી (યાદવો ભગવાનનાં) ગૌરવને જાણતા ન હતા, તેથી (આ) સંબોધન (કરેલું છે). તેથી જ ભવિષ્યમાં ઉદ્ધવના પશ્ચાત્તાપમાં (તેઓ) અકૃતાર્થ રહ્યા એવા વિચારથી જ (તેઓની) નિંદા થવાનું ઘટે છે. થોડુંક તો તેનું પણ અજ્ઞાન (હતું). મુસલના વિષયમાં તેને બાળી નાખવું વિગેરેનો સંભવ હોવાથી, (તે) લોઢાનું હોવાનું છતાં (તેમ) કહેલું નથી, કારણ કે (તે) જોઈને જ જણાય તેવું હતું. તેથી યજ્ઞપુરુષના અમુક આયુધરૂપ મુસલની ઉત્પત્તિ જણાવનારૂં વચન શાપ હતું, એમ સિદ્ધ થયું. ૧૬.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી ત્યાર પછીની કથા કહે છે. (૧) શાપના વિષય (મુસલ)નું દર્શન, (૨) તેને ઘેર લઇ જવાનું, (૩) રાજાને જણાવવું, (૪) લોકને ભય (થવો), (૫) તે (ભય) દૂર કરવા માટે મુસલનો નાશ, (૬-૭) અંશો અને અંશી વિષે ઉપયોગ થવા તેનાં બે સ્વરૂપો (થવાં), એવા તે (શ્લોકો)ના અર્થો છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં શાપના વિષયનું દર્શન (થયાનું) કહે છે:—

---

૧. જેમ બાલકોએ મુનિઓને છલવાક્ય કહ્યું, તેમ મુનિઓએ પણ ભવિષ્યમાં જે (કુલનો નાશ) થનાર છે, તે માટે આ ઉતાવળા થયા છે, એમ ઉપહાસ કરવા અમંદાઃ 'ઉતાવળીઆઓ' એવું સંબોધન કર્યું', એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨. 'બુદ્ધિ વિનાના' કહેવાથી તમોગુણવાળા જણાય. 'ઉતાવળીઆ' કહેવાથી રજો ગુણવાળા જણાય. એટલો ભેદ છે. (પ્ર)

૩. સત્ત્વ ગુણવાળા જણાય તેવો મન્દાઃનો અર્થ 'નજીવા' કરે છે. (પ્ર)

૪. ચોખા (ખોરાક) જેવા જ (યાદવો છે), એવો અર્થ ઇચ્છેલો હોવાથી, તેવો અર્થ જણાવનારૂં પ્રમાણ કહેલું છે, અને તેવો અર્થ હોવાનું સમર્થન કરે છે (પ્ર)

૫. કારણ કે ચોખા(ખોરાક)ની સમાન ઓષધિઓ તેવી હોય છે, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

૬. 'આમ હોવાથી એટલે (બીજા શબ્દ ઉપર) આધાર રાખવાનું હોવાથી. (પ્ર)

तच्च श्रुत्वा तेऽतिसन्त्रस्ता विमुच्य सहसोदरम् ॥
साम्बस्य ददृशुस्तत्र मुसलं खल्वयस्मयम् ॥१७॥

તે સાંભળીને ઘણો ભય પામેલા તેઓએ સાંબનું ઉદર તરત જ છોડીને તેમાં ખરેખર લોઢાનું મુસલ જોયું. ૧૭.

કાર્ય (મુસલ) ઉત્પન્ન થયું ત્યારે સંકર્ષણનો અંશ (કુમારોમાંથી) નીકળી જવાથી, સર્વનો નાશ થવાના જ્ઞાનને લીધે (તેમને) ઘણો ભય થયો. બ્રાહ્મણો (થવાનો નાશ) જણાવનારા હોવાથી (તેમને) પશ્ચાત્તાપ થયો નહિ. તેઓનું વચન સત્ય હોવાનો નિશ્ચય હોવાથી સંવાદ* પહેલાં જ (કુમારોને) ભય ઉત્પન્ન થયો. (ભયથી) ચેતનારહિત થવાથી મરવા પડેલા જેવા[2] સાંબ(ના ઉદરનું બંધન) છોડીને (કુમારોએ) જોયું. ઉદર ઉંચું (જણાય તે) માટે પોલાણવાળું બંધન કરેલું, તેમાં તે (મુસલ)ની જગ્યા પ્રકટ થઇ, તેવી (જગ્યા) ઉદર છે એવી ભાવનાથી અથવા (સાંબની) નાભિદ્વારા (મુસલ તેમાં) પ્રકટ થયું. તેમ (થયું) ન હોય, તો 'જણશે' (શ્લો. ૧૬) એ વચન ખોટું ઠરે. 'શબ્દો આકાર જણાવનારા છે' એ નિયમ પ્રમાણે લોઢાનું હોવા છતાં (તે) મુસલ હતું. બાળવાનો વિગેરે ઉપાય ન થાય તે માટે તેવું (લોઢાનું) હતું. ભગવાનનો આવેશ[3] થએલ હોવાથી એક પછી એક દરેક શ્લોકના અર્થ પ્રમાણે કાર્ય (કરતા હતા). લોઢું મૃત્યુરૂપ છે એવો નિર્ણય 'સીસાંથી હીજડાથી....' એ શ્લોકમાં કરેલો છે. ૧૭.

---

૧. 'થોડો અપરાધ હોવા છતાં ભારે શિક્ષા કરનાર બ્રાહ્મણોને પાછળથી દુઃખ કેમ ન થયું?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. ભવિષ્યમાં નાશ થવાના કારણરૂપ ભગવાનની ઇચ્છા જણાવનારા તેઓ હોવાથી (દુઃખ ન થયું), એવો અર્થ છે. (પ્ર)

* 'સંવાદ' એટલે સત્ય ઠરવું. ઉદર છોડી મુસલ જોયું એટલે બ્રાહ્મણોનું વચન સત્ય ઠર્યું; પરંતુ તે સત્ય જ હોય એવો નિશ્ચય હોવાથી, તે છોડયા પહેલાં જ તેઓ ઘણો ભય પામેલા, એમ શ્લોકમાં **'अतिसन्त्रस्ताः'** 'ઘણો ભય પામેલાઓએ' શબ્દ **'विमुच्य ददृशुः'** 'છોડીને (મુસલ) જોયું' શબ્દો પહેલાં લખેલ હોવાથી કહેલ છે.

૨. મુસલ જડ હોવાથી, પોતે બહાર નીકળી શકે તેમ ન હોવાથી, જેવો મરવા પડેલો ગર્ભ દેખાય તેવું (હતું), એવો અર્થ છે. (પ્ર) આ અર્થ બરાબર જણાતો નથી **म्रियमाणस्य** એમ છઠ્ઠી વિભકિત યોજેલી છે. 'મરવા પડેલ જેવાનું છોડીને' એવા શબ્દો હોવાથી સાંબને જ 'મરવા પડેલા જેવો' કહેલો છે. તેથી જ તે (ભયથી) જડ જેવો હતો.

૩. 'ભગવાનનો આવેશ' એટલે સંકર્ષણનો આવેશ. (પ્ર) સંકર્ષણ અંશ તો નીકળી ગયાનું ઉપર કહેલું છે. તેથી ભગવાનની ઇચ્છા પ્રમાણે સર્વ થાય તે માટે ભગવાનનો જ આવેશ થએલ હોવાનું સંભવે છે.

ઈશ્વરની ઇચ્છાથી અનુચિત(મુસલ)ને પણ ઘેર લઈ ગયા, એમ (નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

किं कृतं मन्दभाग्यैर्नः किं वदिष्यन्ति नो जनाः ॥
इति विह्वलिता गेहानादाय मुसलं ययुः ॥१८॥

આપણાં મંદ ભાગ્યોએ શું કર્યું ? માણસો આપણને શું કહેશે ? એવી રીતે વિહ્વલ મુસલને લઇ ઘરોએ ગયા. ૧૮.

(આમ થવાનો) જણાએલ પ્રકાર ન હોવાથી ભાગ્યોએ જ (આમ) કર્યું; અથવા બીજા (કુમારો) પહેલાં સાક્ષી તરીકે રહેલા, તેઓનું વચન છે કે 'મંદ ભાગ્યવાળા નઃ આપણા સંબંધીઓએ (આ શું કર્યું ?) બહારથી ભગવાન સાથે રહેવું ઉત્તમ છે, પરંતુ અવ્યક્તમાં[1] પ્રવેશ (થવો) ઉત્તમ નથી. તેથી (ભાગ્ય) મંદ છે. વળી લોકમાં નિંદા વધારાની (થશે). શું કરવું તેનું ભાન ન હોવું એ વિહ્વલપણું. (મુસલ) ઘણું આશ્ચર્યકારક હોવાથી દેખાડવા માટે જુદા જૂદા ઘેર રાખતા, તેથી 'ઘરોએ' એમ કહેલું છે. ૧૮.

('કુલને માટે) એકનો ત્યાગ કરવો' એ નિયમ પ્રમાણે તે (સ્ત્રી સાંબ)-નો જ ત્યાગ કરવો જોઈએ, અથવા મુસલનો ત્યાગ (કરવો) યોગ્ય હતો, અથવા ભગવાનને જણાવવું હતું. (તે) ત્રણે ન કરતાં, તેઓએ રાજાને જણાવ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तच्चोपनीय सदसि परिम्लानमुखश्रियः ॥
राज्ञ आवेदयाञ्चक्रुः सर्वयादवसन्निधौ ॥१९॥

અને તેને સભામાં લઇ જઇ કરમાઇ ગએલી મુખની શોભાવાળા (કુમારોએ) સર્વ યાદવોની સમક્ષ રાજાને જણાવ્યું. ૧૯.

સાંબ નિમિત્ત થએલ હોવાથી ભયને લીધે શ્રીકૃષ્ણને જણાવ્યું નહિ. 'તેને' એટલે મુસલને, અને 'અને' શબ્દ હોવાથી સાંબને, રાજાના મંદિરમાં ન્યાયનો વિચાર કરનારી સભાનું સ્થાન (હોય છે). (તે) સભામાં, રાજા શિક્ષા કરશે એવા ભયથી પણ સંપૂર્ણ રીતે કરમાઈ ગએલી હતી મુખની શોભા જેઓની તેવા (કુમારો લઇ ગયા). રાજાની સભામાં ઉગ્રસેન પણ યાદવો સાથે

૧. 'અવ્યક્ત' એટલે પ્રકૃતિ અથવા અક્ષર. (પ્ર) અક્ષર યોગ્ય જણાય છે.

રહેતો. એવી રીતે રાજાને જણાવતાં, તે સર્વને જણાએલું થયું, અને તેવી રીતે સર્વને વૈરાગ્ય (થાય તે) યોગ્ય હતું. **પરમ કૃપાવાળા ભગવાનનું એક કાર્ય અનેક પ્રયોજન સિદ્ધ કરનારૂં હોય છે, તેથી અવતાર ધારણ કરેલા અંશોને સાયુજ્ય અથવા બ્રહ્મભાવ આપવો યોગ્ય હોવાથી (ભગવાને) એ પ્રમાણે કર્યું. ૧૯**

વળી શાપના રૂપથી પ્રકટ થએલા મુસલનો નાશ થવાનું સંભવતું નહતું. ગુરુ અને ફલરૂપ ભગવાન હતા, છતાં પણ જ્ઞાન અથવા પૂજા વિગેરે દ્વારા (તેઓએ) મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા)નો પ્રયત્ન ન કર્યો, પરંતુ બધા લોકો ઘણો ત્રાસ જ પામ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

श्रुत्वाऽमोघं विप्रशापं दृष्ट्वा च मुसलं नृप ॥
विस्मिता भयसन्त्रस्ता बभूवुर्द्वारकौकसः ॥२०॥

હે નૃપ! મિથ્યા ન થાય તેવા વિપ્રોના શાપને સાંભળીને અને મુસલને જોઇને દ્વારકાના લોકો વિસ્મય પામ્યા અને ભયથી ત્રાસી ગયા. ૨૦

શાપ સાથે મળતું આવતું મુસલ હતું. (મુસલને) મળતું આવે તેવું સાંભળવા છતાં પણ તેઓને સત્ય જ્ઞાન ન થયું, પરંતુ આશ્ચર્ય રસમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો, સંશયવાળા (વિષય)માં ભય થયો. દેશનો દોષ ન હતો એમ જણાવવા 'દ્વારકાના લોકો' એમ કહેલું છે; અને તે પ્રમાણે કોઇની પણ અલૌકિક (કાર્ય)માં પ્રવૃત્તિ થઇ નહિ એમ સિદ્ધ થયું. ૨૦

લૌકિક ઉપાય તો રાજાએ કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तं चूर्णयित्वा मुसलं यदुराजः सआहुकः ॥
समुद्रसलिले प्रास्यल् लोहं चास्यावशेषितम् ॥२१॥

આહુક સહિત યાદવના રાજાએ તે મૂસલનું ચૂર્ણ કરાવીને, અને આના બાકી રહેલા લોઢાને સમુદ્રનાં જલમાં નાખ્યાં. ૨૧.

'तत्' એવો પાઠ હોય ત્યારે, 'तत्' શબ્દનો (એવો અર્થ છે કે) સમૂહથી (યાદવોના સમૂહના નાશ માટે) ઉત્પન્ન થએલું (મુસલ) જે પ્રકારે દગે

નાશ કરવા)માં પરિણમે તે પ્રકારે (તેના) જૂદા જૂદા અંશો કરાવ્યા. 'આહુક સહિત' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) વૃદ્ધોની સંમતિથી (એમ) કરેલું. પિતા સહિત રાજાએ 'સમુદ્રના જલમાં' એટલે ખારા જલમાં (તેનો) નાશ થાય તે માટે નખાવ્યું. 'બાકી રહેલા' એટલે જેનું ચૂર્ણ કરવું અશક્ય હતું તેવા (લોઢાના) કટકાને. લૌકિક ઉપાયથી તે (મુસલ)નો નાશ કર્યો. ૨૧

તે વિરુદ્ધ (પરિણામવાળું) થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:

कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील् लोहं चूर्णानि तरलैस्ततः ॥
उह्यमानानि वेलायां लग्नान्यासन् किलैरकाः ॥२२

કોઇક માછલું (તે) લોઢાને ગળી ગયું. પછી તરંગોથી ઘસડાતાં ચૂર્ણો કિનારા ઉપર ચોંટયાં, (અને તે) ખરેખર એરકા થયાં. ૨૨

કારણ કે બ્રાહ્મણનાં વચનરૂપ મુસલનાં ચૂર્ણો સમુદ્રમાં ડૂબે નહિ બાકી રહેલાં લોઢાને ગળવાનું તો ત્યાર પછીના પ્રયોજન માટે થયું, પરંતુ તે પણ સમુદ્રમાં ડૂબ્યું નહતું. વળી લોઢું ખાવાનો પદાર્થ નથી.

(લોકના) જાણવામાં ન આવે તે માટે (ભગવાને) તેવો ઉપાય (કરેલો). તદ્દન સત્ત્વ વિનાનું એરકા ઘાસ સાદડી (બનાવવા)માં ઉપયોગમાં આવે છે. કિનારા ઉપર ચોટેલ હોવાથી રેતીમાં મૂલ વિનાનું હોય તેમ (તે ઉગેલું). લોઢાનું ચૂર્ણ એરકા બન્યું તેમાં લૌકિક યોગ્યતા પૂછવામાં આવે, તેથી 'किल' 'ખરેખર એમ કહેલું છે. ઋષિઓની તેવી પ્રસિદ્ધિ જ હતી. બરોબાર ઉપયોગ થાય ત્યાં સુધીનો સંબંધ કહેવો જોઇએ, તે ચૂર્ણોનો કહ્યો. ૨૨.

(નીચેના શ્લોકમાં લોઢાના બાકીના કટકાને) બાણનો (સંબંધ થયો તે) કહે છેઃ–

मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैर्जालेनान्यैः सहार्णवे ॥
तस्योदरगतं लोहं स शल्ये लुब्धकोऽकरोत् ॥२३॥

માછીમારોએ બીજાં (માછલાં)ઓ સાથે (તે) માછલું જાળ વડે પકડયું. તેનાં ઉદરમાં ગએલાં લોઢાનો તે પારધિએ બાણમાં ઉપયોગ કર્યો. ૨૩

તે (પારધિ) એટલે કાલકન્યારૂપ (પારધિ). આ પ્રયોજન માટે જ કાલ-કન્યાએ જરારૂપથી* અવતાર લીધેલો. કાલ સંકર્ષણ અંશના આસનરૂપ હોવાથી તે (સંકર્ષણ અંશ)ની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ+ થાય તે માટે તે આસન તે કન્યાએ (સંકર્ષણઅંશને) આપ્યું. આવેશ જતો રહ્યો, ત્યારે તો પારધિને પશ્ચાત્તાપ થયો. બાકીનું સ્પષ્ટ છે. ૨૩

નીચેના શ્લોકમાં ઉપર કહેલાંનો ભગવાનનાં ચરિત તરીકે ઉપસંહાર કરતાં (તેને) દૃઢ કરે છેઃ-

भगवान् ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोपि तदन्यथा ॥
कर्तुं नैच्छद् विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत ॥२४॥

ભગવાન સર્વ વૃત્તાંત જાણનાર (અને) તે વિપ્રોના શાપને ખોટો પાડવા શક્તિમાન હોવા છતાં, તે તેમણે (તેમ કરવાની) ઇચ્છા ન કરી, (અને) કાલરૂપવાળા થઈ (તેનું) અનુમોદન કર્યું. ૨૪.

'ભગવાન' શબ્દથી પૂર્ણ હોવાથી સર્વ કરનાર હોવાનું કહ્યું. તેથી એમ કહેવાયું કે આ સર્વ ભગવાનનું ચરિત્ર છે. (શાપનો) લૌકિક નિરાસ કરવાના સંબંધમાં તો એમ કહેલું છે કે અજ્ઞાન અને અશક્તિ (નિરાસ ન કરવાનાં) કારણ ન હતાં, પરંતુ સંકર્ષણપણું (સંકર્ષણસ્વરૂપ)જ (કારણ હતું). તે વિષયમાં સાંબ અપરાધી હોવાથી ભયને લીધે ભગવાનને કોઈએ પણ જણાવ્યું નહિ, છતાં પણ ભગવાન પોતાની મેળે જ સર્વ વૃત્તાંત જાણનાર હતા. જો તેઓએ ઉદ્ધવની પેઠે (શાપથી) મુક્ત થવા પ્રયાસ કર્યો હોત, તો ભગવાન (તે) ખોટો પાડવા પણ શક્તિમાન હતા. 'ભગવાને પોતાની મેળે જ એવી રીતે તેને ખોટો કેમ ન પાડયો ?' એવી શંકા થાય; તેથી 'તેમણે તેને ખોટો પાડવાની (તેમ કરવાની) ઇચ્છા ન કરી' એમ કહેલું છે, કારણ કે પોતાના અંશો અંશરૂપ રહે તેમાં અથવા (પોતામાં) ભળી જાય તેમાં જે સ્થિતિ (તે સમયે) હતી તે રહેવાની ન હોવાનું સમાન હતું, માત્ર (રહેવાના) પ્રકારમાં ભેદ હતો. તેથી હવે વાસુદેવનું કાર્ય કરવાનું ન હોવાથી, (તેને) ખોટો પાડવાની ઇચ્છા ન કરી. તેનું કારણ 'કાલરૂપવાળા થઈ' શબ્દથી (કહેલું છે). તે (કાલરૂપ)નું વિપ્રોના

* 'જરા' એટલે ઘડપણ. આ પારધિનું નામ 'જરા' હતું.

+ 'સ્વરૂપમાં સ્થિતિ' એટલે મુક્તિ. અવતાર માટે ધારણ કરેલ દેહનો ત્યાગ એવો અર્થ જણાય છે. આ આસુરવ્યામોહલીલા ભગવાનના સંકર્ષણઅંશનું ચરિત્ર છે.

શાપરૂપ થવું, એ (તેણે) પ્રાપ્ત કરવાનું રૂપ પહેલાં (કહેલ તે)ની[૧] સાથે સંબંધવાળું છે. શક્તિમાન હોવા છતાં' (તેમ કરવાની ઇચ્છા ન કરી). તેવા (શક્તિમાન) ન હોય તો, (શ્લોકમાંનો) 'ઈશ્વર' શબ્દ અર્થ વિનાનો થાય. ઈશ્વરના અનુમોદનથી સેવકોએ કરેલું દઢ થાય છે, તેથી (અનુમોદન કર્યું). તેથી (ભગવાને) વૈરાગ્ય થાય, તે માટે (આ) ઉપાય કર્યો એમ સિદ્ધ થાય છે. ૨૪.

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીના અગીઆરમા સ્કંધનાં વિવરણમાં પહેલો અધ્યાય સંપૂર્ણ. ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ અધ્યાય બીજો

वैराग्यहेतौ संसिद्धे हृदये रागसम्भवात् ॥
आन्तरस्य बलिष्ठत्वान्न वैराग्यं फलिष्यति ॥१॥

[૨]વૈરાગ્ય (થવા)નું કારણ સારી રીતે પ્રાપ્ત થયું ત્યારે હૃદયમાં રાગ (હોવાનું) સંભવતું હોવાથી (અને) અંદરનો (રાગ) સર્વથી બલવાન હોવાથી, વૈરાગ્ય ફલતો નથી. કા. ૧

पूर्वं गुरुस्तथा शास्त्रं वक्तव्यं मुक्तिहेतवे ॥
गुरुर्हरिर्भक्तिमार्गसेवको विहितो महान् ॥२॥

મુક્તિના પ્રયોજનવાળાને પહેલાં ગુરુ (જોઈએ), અને શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ.[૨] [૩]ગુરુ હરિ છે.ભક્તિમાર્ગનો સેવક ઉત્તમ (અધિકારી) જણાવેલો છે.કા.૨

भगवद्वचनं शास्त्रं सेवकानां तु सेवके ॥
प्रपन्न एवाधिकारी शास्त्रमार्गेण यो भवेत् ॥३॥

ભગવાનનું વચન શાસ્ત્ર છે.[૩] [૪]સેવકોમાં તો જે શાસ્ત્રના માર્ગે સેવકના આશ્રયવાળો થાય તે જ અધિકારી છે.[૪] કા. ૩

---

૧ 'પહેલાં (કહેલ તે)' એટલે (ભગવાનનું) સત્ય ઇચ્છાવાળા હોવું તે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨...૨ ગયા અધ્યાયની અને આ અધ્યાયની સગંતિ આ દોઢ કારિકાથી દર્શાવે છે. 'आन्तरस्य' એટલે અંદરનો. (प्र)

૩...૩ બીજા (ઉદ્ધવની મુક્તિનાં) પ્રકરણના ગુરુ અધિકારી અને શાસ્ત્ર આ ભાગથી કહેલાં છે. 'શાસ્ત્રમાર્ગીય અધિકારી' શબ્દો અધ્યાહાર છે. (प्र)

૪...૪ આ ભાગથી પહેલાં (વસુદેવની મુક્તિના) પ્રકરણના ગુરુ અધિકારી અને શાસ્ત્ર કહેલાં છે. (प्र)

केवलेन निरोधेन निरुद्धा ये न ते तथा ॥
ज्ञानेन सहितौ तस्माद् वसुदेवोद्धवौ मतौ ॥४॥

માત્ર નિરોધથી જેમને (પોતાની અંદર) રાખેલા છે, તેઓ તેવા નથી.[૧] તેથી જ્ઞાનવાળા વાસુદેવ અને ઉદ્ધવનો (અહિં મુક્તિ પ્રકરણમાં) વિચાર કરેલો છે. કા. ૪

वसुदेवस्य संसिद्धं बीजं च ज्ञानकर्मणी ॥
शास्त्रेणाचार्यराहित्यात्र ज्ञानं फलति स्फुटम् ॥५॥

અને વસુદેવને (મુક્તિનાં) બીજ જ્ઞાન અને કર્મ સારી રીતે પ્રાપ્ત થએલ છે. શાસ્ત્ર પ્રમાણે (તે) આચાર્ય વિનાનો હોવાથી જ્ઞાન ફલ આપતું નથી[૨] (એ) સ્પષ્ટ છે. કા. ૫

उद्धवस्य प्रपत्तिस्तु महती लौकिकत्वतः ॥
गोपिकाज्ञानसन्देशस्तस्या एव तु पोषकः ॥६॥

ઉદ્ધવને તો (ભગવાનનો) ઘણો આશ્રય હતો. ગોપીઓને જ્ઞાન આપવાનો સંદેશ તો લૌકિકપણાને લીધે તેનું જ પોષણ કરનાર હતો.[૩] કા. ૬

निरोधः सुदृढः कृष्णे ममतासहितो महान् ॥
अतोऽत्र वसुदेवस्य ममतानाशनं यथा ॥
अहन्ता तूद्धवस्यापि यथा नश्येत्तथा कथा ॥ ॥७१॥

---

૧. 'વ્રજવાસીઓની પણ મુક્તિ થઈ છે. તેઓને અહિં કેમ જણાવ્યા નથી ? એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'માત્ર ભાવથી (ગોપીઓ, ગાયો, પક્ષીઓ પશુઓને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ)' એ વાક્ય પ્રમાણે તેમની મુક્તિ માત્ર નિરોધથી થએલી. તેથી મુખ્ય હોવાથી તે કહેલા નથી. (પ્ર)

૨. 'ભગવાન હતા, છતાં વસુદેવ અને નારદનો સંવાદ શા માટે ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. તેમની મુક્તિનું બીજ ૧૦–૩–૪૫માં સૂચવેલું કૃપારૂપ છે. સાત્ત્વિક પ્રકરણમાં કહેલી પ્રપત્તિ વિગેરેરૂપ જ્ઞાન અને કર્મ તેમને સિદ્ધ થયાં છે. (પ્ર) વસુદેવને ભગવાને જ્ઞાન ગુણ પ્રકરણના પહેલા અધ્યાયમાં આપેલું જણાય છે. જૂઓ ૧૦–૮૧–૨૨ થી ૨૫, પણ ગુરુપણું સ્વીકારેલું નથી. તેમણે કર્મ કરેલાં તે માટે જૂઓ ૧૦–૮૧–૪૨ થી ૫૯.

૩. 'ભગવાન અને ઉદ્ધવનો સંવાદ આ સ્કંધમાં કેમ કહ્યો છે ? ભગવાને ઉદ્ધવને ગોપીઓ પાસે સંદેશ લઈ મોકલ્યો ત્યારે જ્ઞાન આપેલ હતું, તેથી ફરી ઉપદેશ કરવાનું શું પ્રયોજન ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. ઉપદેશ ગોપીઓ માટે આપેલ હોવાથી લૌકિક થઈ, તેણે આશ્રયનું પોષણ કર્યું, પણ ફલ આપ્યું નહિ. તેથી ફરી સંવાદથી (જ્ઞાન આપ્યું). (પ્ર)

શ્રીકૃષ્ણમાં મમતા સાથેનો બહુ દૃઢ નિરોધ ઘણો હતો. તેથી જે પ્રકારે વસુદેવની મમતાનો નાશ થાય, (અને) જે પ્રકારે ઉદ્ધવની અહંતાનો નાશ થાય તે પ્રકારે અહિં કથા (કહેલી) છે.[૧] કા. ૭ફ્રૂ.

તે સંબંધમાં આરંભમાં ભગવાનના ગુણોથી વસુદેવને ભગવાનનું સાયુજ્ય (પ્રાપ્ત થયાનું) કહેવા, (તેમનામાં) શ્રીકૃષ્ણ ઉપર દૃઢ મમતા હોવાથી અને બીજે (શ્રીકૃષ્ણરહિત સ્થાનમાં) તે રહેતા નહિ હોવાથી (તેમને) ગુરુનો આશ્રય થાય તે માટે ભગવાને નારદને (તેમના) ગુરુ તરીકે વિચાર્યા.[૨] તે (નારદ) (ત્યાં) રહેતા એમ (નીચેના શ્લોકમાં) કહે છે:—

गोविन्दभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरूद्वह ॥
अवात्सीन्नारदोऽभीक्ष्णं कृष्णोपासनलालसः ॥१॥

હે ઉત્તમ કૌરવ! વારંવાર શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળા નારદ ગોવિંદની ભુજાઓથી રક્ષાએલી દ્વારકામાં રહેતા હતા.

કારણ કે **શ્રીકૃષ્ણની સેવા (કરવા)માં દૈત્યો અને પાપો (એવાં) ઘણાં વિઘ્નો થાય છે.** તે પૈકી પાપો નારદને ન હોવા છતાં પણ બહારના અને અંદરના પ્રકારના દૈત્યો વિક્ષેપ કરનારા હતા. વળી **પ્રકટ ભગવાનની સેવા કરવી જોઇએ** ત્યાં* આધ્યાત્મિક વિગેરે દૈત્યો હૃદયમાં રહેતા હોવાથી ભગવાન પ્રકટ હોવા છતાં (તેમની) સેવા (થવાનું) સંભવતું નથી. અહિં (દ્વારકામાં) તો યાદવોરૂપ ભગવાનની ભુજાઓથી રક્ષાએલી (નગરી)માં દૈત્યોનો પ્રવેશ ન હોવાથી, અને 'દ્વારકામાં' એટલે ભગવાન પાસે જવાના સ્થાનમાં સ્વાભાવિક રીતે દૈત્યો રહેતા નહિ હોવાથી (નારદ રહેતા હતા) **नराणाम् જીવોના સમૂહનું द्यति ખંડન કરે તે નારદ.** બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરાવનાર, એવો અર્થ છે. કહેલા વિષયમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે સંબોધન કરે છે, એમ અમે વારંવાર

૧. 'વેદમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર જ્ઞાન જ હોવાનું કહેલ છે. અહિં (વસુદેવ તથા ઉદ્ધવને) તે થએલ. અકસ્માતથી પણ સ્પર્શ થએલ અગ્નિ બાળે છે જ, એ નિયમ પ્રમાણે જ્ઞાનથી જ તેઓને મોક્ષ થવો જોઇએ. વસુદેવને ગુરુ ન હતા, અને ગોપીઓ માટે ઉદ્ધવને જ્ઞાન આપેલ એ કાંઈ મુક્તિને અટકાવી શકે નહિં' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. મોક્ષમાં વિદ્વાનરૂપ અહંતા તથા મમતા દૂર થાય, એ જ આ ઉપદેશનનાં પ્રયોજન છે. (प्र)

૨. વસુદેવના ગુરુ તરીકે નારદને જ કેમ પસંદ કર્યા તેનું કારણ આથી કહેલ છે. (प्र)

* 'ત્યાં' એટલે દ્વારકા સિવાયનાં સ્થલોએ એવો અર્થ જણાય છે.

કહેલું છે. કોઈક સમયે (ભગવાન) વૈકુંઠ પધારતા (અને) કોઈક સમયે હૃદયમાં પ્રકટ થતા, તેથી 'વારંવાર' એમ કહેલું છે. (નારદ) સદા[1] શ્રીકૃષ્ણની સેવા (કરવા)ની ઇચ્છાવાળા હતા, (એ) સ્પષ્ટ છે.

દક્ષનો શાપ+ પણ નારદને અસર કરતો નહિ, કારણ કે દ્વારકામાં શાપ વિગેરેનો પ્રવેશ થતો નહતો. આથી એમ જણાવેલું છે કે જો યાદવો નારદની પેઠે ભગવાનની સેવા કરત, તો શાપ તેમનો નાશ ન કરત. તેથી **ભગવાનની સેવા દેવો વિગેરેને પણ દુર્લભ છે, સર્વ દુઃખનો નાશ કરનારી છે અને મુક્ત જીવોએ પણ ઇચ્છેલી છે, એમ (તે) મોક્ષની સમાન છે એમ જણાવવા પ્રકરણના આરંભમાં કહેલું છે.**

'નારદને (એટલે) નારદપણું× પ્રાપ્ત કરેલાને ક્રમે ક્રમે મુક્તિ નિશ્ચિત હોવાથી, અને (ભગવાનનાં) દર્શન કરનારને (તે) સ્વતઃ ફલરૂપ વિગેરે ન હોવાથી (તેને ભગવાનની) સેવા (કરવા)ની ઇચ્છા કેમ થતી?' એવો પ્રશ્ન થાય, તો કહીએ છીએ કે ઇંદ્રિયો સફલ થાય તે માટે (તેવી ઇચ્છા થતી). અધિકાર હોય ત્યારે કાર્ય કરવું એ મુખ્ય ફલ નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિયો દેવતારૂપ નથી. ૧.

(ઇંદ્રિયવાળો ભગવાનનું ભજન ન કરે એવું) સંભવતું નથી એવા તર્કવાળા તરીકે આ (વિષય)ને જ શુક નીચેના શ્લોકથી દૃઢ કરે છેઃ—

को नु राजन्निन्द्रियवान् मुकुन्दचरणाम्बुजम् ॥
न भजेत्सर्वतोमृत्युरुपास्यममरोत्तमैः ॥२॥

હે રાજન્! જેનું સર્વ તરફથી મૃત્યુ થાય છે તેવો ઇન્દ્રિયવાળો કોણ ઉત્તમ અમરોએ સેવા કરવા યોગ્ય મુકુંદનાં ચરણકમલનો આશ્રય ન કરે? ૨.

इन्द्रियाणि ઇંદ્રિયો **वर्तन्ते** છે **अस्मिन्** આમાં (આને) તે ઇંદ્રિયવાળો નથી, કારણ કે ઘોડાનો રખેવાળ ઘોડાવાળો હોતો નથી. તેથી જેની ઇંદ્રિયો પરવશ

---

૧. 'સદા' એટલે ભગવાન વૈકુંઠ પધાર્યા હોય, અથવા તેમનું ધ્યાન થતું હોય (હૃદયમાં પધાર્યા હોય) તે સિવાયના સમયે. (પ્ર)

+ દક્ષે નારદને શાપ આપેલ તે માટે જૂઓ ૬–૫–૪૩ આ શાપ પ્રમાણે તે ક્યાંય ઠરી ઠામ રહી શકે નહિ, છતાં દ્વારકામાં રહેતા, કારણ કે ત્યાં શાપ અસર કરી શકતો નહિ.

× આ જ શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં ઉપર 'નારદ'ની વ્યુત્પત્તિ કહેલી છે તે જુઓ.

છે (પોતાને વશ નથી) તે ન આશ્રય કરે, તેથી (આ સિદ્ધાંતને) દોષ (થતો) નથી; પરંતુ સેવા કરાવે તેવી ઇંદ્રિયો જેને હોય તે કેમ આશ્રય ન કરે? '(આશ્રય કરવાનું) પ્રયોજન ન હોવાથી (ન કરે)' એમ કહો, તો તેમ નથી, કારણ કે તે (મુકુંદ) મોક્ષ આપનાર અને સહેલાઈથી સેવા થઈ શકે તેવા છે. મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવો) બાકી છે એમ જણાવવા 'જેનું સર્વ તરફથી મૃત્યુ થાય છે તેવો' એમ કહેલું છે. અમરો (મરણ રહિત દેવો)ને પણ મુક્તિની ઇચ્છા રહે છે, તો પછી જેઓનું સર્વ તરફથી મૃત્યુ થાય છે તેમને કેમ ન હોય? એવો અર્થ છે. (અમરોનું) ઉત્તમપણું, છેવટના જન્મમાં હોય છે.[1] ૨.

નીચેના શ્લોકમાં સમાગમ (થયાનું) કહે છે:—

तमेकदा च देवर्षिं वसुदेवो गृहागतम् ॥
पूजितं सुखमासीनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥३॥

એક દિવસે તો ઘેર આવેલા, પૂજેલા અને સુખપૂર્વક બેઠેલા તે દેવર્ષિને વસુદેવે પ્રણામ કરી આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩.

ઘણું કરી વસુદેવે યદુકુલના ક્ષય વિષે સાંભળેલું નહિ[2], કારણ કે શ્રીકૃષ્ણનાં ગૌરવને લીધે લોકોએ (તેમને) કહેલ નહિ, અને વૈરાગ્ય (થવા) માટે (તે તેમને) ઉપયોગી ન હતું; અથવા[3] '(ભગવાને) મોકલેલા (મુનિઓ પિંડારક ગયા) (૧૧-૧-૧૧) એમ કહેલું હોવાથી (તે) પહેલાં બનેલો (આ વૃત્તાંત છે).[3] પૂર્વપક્ષ

૧. 'અમરપણા કરતાં ઉત્તમ શું?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. અહિં ધણી સત્તાની જરૂર નથી, કારણ કે ભક્ત ન હોય તેનો પ્રકૃતિ અથવા બ્રહ્મમાં લય થાય છે, એવો ભાવ છે. (प्र). 'ઉત્તમ અમરો' એટલે જેમનો છેવટનો જન્મ થએલો છે, એટલે એક જન્મના અંતે જેમની મુક્તિ થવાની છે તેવા દેવોને પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રહે છે, તો મનુષ્યોને કેમ ન રહે? એવો જ ભાવ જણાય છે. અમરપણાથી શું ઉત્તમ છે એવો અહિં પ્રશ્ન હોવાનું જણાતું નથી.

૨. 'ભગવાને બધા ઋષિઓને મોકલેલા (વિદાય કરેલા). તેઓમાં નારદ હતા, તે ફરી આવવાનું સંભવિત નથી, તેથી (વસુદેવ અને નારદનો) સંવાદ માટે સમાગમ કેવી રીતે થયો? કારણ કે (કુલનો) ક્ષય થવાનું સાંભળેલ હોય એટલે લાંબો સમય રહેવાનું નથી એવો નિશ્ચય થએલ, અને (તેથી) પ્રશ્ન (કરવાનું) સંભવે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (प्र)

૩...૩ (શાપ થયા પછી આ વૃત્તાંત થયો કે તે પહેલાં.) બંને પક્ષ પ્રમાણે નારદ વસુદેવને ઘેર આવ્યાનું ઘટે છે, એમ આ ભાગથી જણાવેલું છે. (प्र)

પ્રમાણે 'શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળા' (નારદ હતા), તે નારદને ફરી (દ્વારકા) આવવાનું કારણ છે. સિદ્ધાંત પ્રમાણે તે ભય વિના રહેતા હતા, અને શ્રીકૃષ્ણના ઘરમાં રહેતા તે વસુદેવને ઘેર આવ્યા શાપ પછી (આ વૃત્તાંત) થએલો હોય તો ભગવાનનાં વચનથી તેનો નિશ્ચય થવાનો[1] હોવાથી બધું સારી રીતે હોય તેમ (ચાલતું) હતું. ત્યારે આવી (આ) કથા થએલી. વધારે વિસ્તાર કરવાનું પ્રયોજન નથી.

'તે' એટલે પંચરાત્ર (નારદપંચરાત્ર)ના કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધ (દેવર્ષિ) સર્વ સમયે તો બીજી કથા પણ થતી, એક દિવસે સાત્વિક કાલ હતો ત્યારે (આ કથા થઈ); વસુદેવ એટલે શુદ્ધસત્ત્વરૂપ. ઋષિઓ મંત્ર જોનાર હોય છે, (અને) અલૌકિક મંત્ર જૂએ (તે) દેવર્ષિઓ. તેમાં પણ (નારદ) પુષ્ટિમાર્ગના મંત્ર જોનાર હોવાથી (ભગવાનની) વિભૂતિરૂપ હતા. 'च' શબ્દ 'तु' 'તો' અર્થમાં (યોજાએલો છે). ચાલુ વિષયમાં તો આનો[2] ઉપયોગ છે. (નારદ) 'ઘેર આવેલા' હોવાથી પોતાને અધીન હતા. (તેમનું) પૂજેલા હોવાપણું હવે પછીના પ્રશ્ન (કરવા) માટે ઉપયોગી છે. ભગવાનની પ્રેરણાથી આવેલ (નારદ)માં (ભગવાનની) સેવા કરવા માટે પણ વ્યગ્રપણું નહતું એમ 'સુખપૂર્વક બેઠેલા' વિશેષણથી કહેલું છે. ફરી* કરેલા પ્રણામ ગુરુપણું જણાવે છે. ઘણા સમયથી આરંભી પૂછવાનું છે એમ (જે) હૃદયમાં રહેલું, તે 'આ' શબ્દથી સંપૂર્ણ રીતે જણાવેલ છે. ૩.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી પ્રશ્ન કહેલ છે. 'ભગ' શબ્દનો અર્થ છ પદાર્થો (ભગવાનના ગુણો) થતા હોવાથી (પ્રશ્નના) છ શ્લોકો છે. તે પૈકી ત્રણ (શ્લોકો)થી (નારદનો) ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે છે, અને ત્રણથી પ્રશ્ન (કહે છે). તે પૈકી આરંભમાં (નીચેના શ્લોકથી) નારદના અસાધારણ ગુણોથી તેને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે છેઃ—

॥ वसुदेव उवाच ॥ વસુદેવ કહે છેઃ—

भगवन् भवतो यात्रा स्वस्तये सर्वदेहिनाम् ॥
कृपणानां यथा पित्रोरुत्तमश्लोकवर्त्मनाम् ॥४॥

---

૧. ભગવાને કહેલ નહિ હોવાથી નિર્ણય થયો નહતો, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'આનો' એટલે (નારદ) ભગવાનની વિભૂતિ હોવાનો. (प्र)

* પૂજન કરતી વખતે પહેલીવાર પ્રણામ કરેલા, એવા ભાવથી 'ફરી' કહેલું જણાય છે.

હે ભગવન્! માતાપિતાના આગમન પેઠે ઉત્તમશ્લોકના માર્ગરૂપ આપનું આગમન સર્વ દેહીઓના (અને) કૃપણ (પુરુષો)ના કલ્યાણ માટે હોય છે. ૪.

'બ્રહ્મ જાણનાર બ્રહ્મ જ છે' 'જેની જેનામાં શ્રદ્ધા હોય તે જ તે છે' (વાક્યો પ્રમાણે), અને ગુરુ હોવાથી 'હે ભગવન્!' એવું સંબોધન (કરેલું છે), કારણ કે નારદ જગતના મિત્ર છે. 'यात्रा' એટલે આગમન. રાજા વિગેરે સર્વથી જૂદા પ્રકારનું છે એમ જણાવવા 'સર્વ દેહીઓના (કલ્યાણ માટે)' એમ કહેલું છે, કારણ કે (નારદ) પોતે કોઈ કામના વિનાના, જેમાં હિંસા ઘણી થતી ન હોય તેવા ધર્મનો બોધ કરનારા અને સંસારનો ઉદ્ધાર કરનારા હતા. '(દેહી એટલે) દેહના અભિમાનવાળાઓના (કલ્યાણ માટે)' એમ મુક્ત જીવોથી ભેદ જણાવવા (કહેલું છે). (નારદ) પોતે જ વિચાર કરીને તેઓનું સર્વ તરફથી હિત કરે છે એમ જણાવવા (માતાપિતાનું) દૃષ્ટાંત (કહેલું છે). જેઓ કૃપણ ન હોય, સંપૂર્ણ રીતે સંપત્તિવાળા હોય તેમને પણ માતાપિતાનું આગમન કલ્યાણ કરનારૂં હોય છે, તો પછી કૃપણો(સંપત્તિવિનાના)ને હોય તેમાં કહેવું જ શું? બંનેનો[1] અભાવ હોય ત્યારે તો ઘણા કૃપણ થયા. 'કલ્યાણ ઘણા ઉત્તમ પ્રકારનું (કરો છો)' એમ જણાવવા 'ઉત્તમશ્લોકના માર્ગરૂપ' વિશેષણ કહેલું છે, કારણ કે તે (માર્ગ)માં જેમણે પ્રવેશ કરેલો હોય તેમને ભગવાનની પ્રાપ્તિ નિયત (ચોક્કસ) થાય છે, અને તેવી રીતે (૧) સર્વની મૈત્રી (૨) સર્વને હિત પ્રાપ્ત કરાવવું અને (૩) ગોવિંદની પ્રાપ્તિ કરાવવી એવા નારદના ત્રણ ગુણો (કહેલા છે). (આ) એક (ગુણ)થી જ અમે કૃતાર્થ થઈએ, તો પછી ત્રણથી (કૃતાર્થ થઇએ તેમાં) કહેવું જ શું? (શ્લોકના) અંતે (उत्तमश्लोकवर्त्मनाम् શબ્દમાં) પૂજા કરવા યોગ્ય હોવાના અર્થમાં અને વ્યવહારમાં વાણીથી થતા દોષ ન રહે તે માટે બહુવચન (યોજેલું છે)*. (નારદનું) આગમન તો ભગવાનની ઇચ્છાથી (થએલું), તેથી કોઈ પણ (જરાએ) વિરોધ નથી. ૪.

'નારદના આગમનથી એવું[2] કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં દેવર્ષિપણું અને વિભૂતિપણું પ્રકટ કરે છે. સર્વને માત્ર સુખ કરનાર

---

૧. બંનેનો એટલે માતાનો તથા પિતાનો. (પ્ર) દેહાભિમાન ન હોવાનો, અને કલ્યાણનો, એવો અર્થ જણાય છે. વસુદેવના પિતા આહુક આ સમયે હતા એમ ૧૧–૧–૨૧ ઉપરથી જણાય છે.

* આ નારદનું વિશેષણ હોવા છતાં બહુવચનમાં યોજેલ છે તેનું કારણ કહેલ છે.
૨. 'એવું' એટલે સર્વના કલ્યાણરૂપ (કાર્ય). (પ્ર)

તરીકે દેવો કરતાં ઉત્તમપણું (એ દેવર્ષિપણું). વિભૂતિપણું પછીના (છઠ્ઠા) શ્લોકમાં (પ્રકટ કરશે).

भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च ॥
सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मनाम् ॥५॥

દેવોનું ચરિત પ્રાણીઓને સુખ આપનારૂં અને દુઃખ આપનારૂં પણ હોય છે, (જ્યારે) આપ જેવા અચ્યુતમાં અંતઃકરણવાળા સત્પુરુષોનું (ચરિત્ર) ખરેખર, માત્ર સુખ આપનારૂં હોય છે. ૫.

પ્રવાહ અને મર્યાદાના ભેદથી દેવો બે પ્રકારના છે. તે પૈકી પ્રવાહ દેવો વૃષ્ટિ વિગેરે કરનારા હોય છે, પરંતુ વૃષ્ટિ વિગેરે દુઃખ કરનારાં પણ હોય છે. પ્રવાહ* દેવો પણ બહારના + અને અંદરના[૧] ભેદથી બે પ્રકારના છે. સુખ તથા દુઃખ પણ લૌકિક અને અલૌકિક[૩] હોય છે. (શ્લોકમાં) બે 'च' 'અને' તથા 'પણ' શબ્દોથી અલૌકિક (સુખ તથા દુઃખ)નો સમાવેશ કરેલો જાણવો. 'પ્રાણીઓ' એટલે ભૂલોક(ભૂમિ) ઉપર રહેલા જીવો. પ્રકરણને લીધે[૪] ભેદ (કરેલો છે). (દેવોનું) ચરિત્ર તો સ્વરૂપથી બલવાન[૫] છે, પરંતુ સુખ તેમજ દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારૂં[૬] હોય છે.

+ અહિં કદાચ 'મર્યાદા' શબ્દ હોવો જોઇએ, કારણ કે પ્રવાહ દેવોનું ઉપર નિરૂપણ કર્યું, અને મર્યાદા દેવોનું નિરૂપણ કર્યાંય નથી.

૧. 'અંદરના દેવો' એટલે ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો. (प्र)

૨. 'અલૌકિક સુખદુઃખ' એટલે બહારથી ન જણાતાં, માત્ર મનથી જણાતાં સુખ તથા દુઃખ. (प्र)

૩ 'સર્વ પ્રાણીઓ આમના ચરણ છે' વાક્ય પ્રમાણે જીવ માત્ર મનથી 'ભૂત' પ્રાણીઓ છે, છતાં અહિં સંકોચવાળો અર્થ કેમ કરો છો?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. પ્રકરણને લીધે તેવો અર્થ કરેલો છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. દેવાંશો ભૂમિ ઉપર રહેલા હોય તોપણ તેમને દેવોનાં ચરિત્રથી થતું દુઃખ હોવાનું સંભવતું નથી. તેથી આમ કેમ કહો છો?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. દેવોને પણ પરસ્પર જય તથા પરાજય થતા હોવાથી ચરિત્ર બલવાન છે, તેનાથી મુક્તિ થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र) અહિં 'ભગવાનનું ચરિત્ર' હોય, તેનો અર્થ પ્રકાશકારે કરેલો જણાય છે, પરંતુ શ્લોકમાં દેવોનાં ચરિત્રની જ વાત કહેલી છે. વળી ભગવાનનું ચરિત્ર દુઃખ ઉત્પન્ન ન જ કરે તેથી અહિં દેવોનાં ચરિત્રના જ ગુણ કહેલા છે એમ જણાય છે. 'તેનાથી જ મુક્તિ થાય છે' એ શ્રીસુબોધિનીમાં અથવા શ્લોકમાં નથી, અને કાઢી નાખવું જોઇએ, એમ જણાય છે.

૫. પરપર દેવોને પણ સુખ તથા દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારૂં હોય છે. (प्र) નોટ ૪ માં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાનનું ચરિત્ર માની પ્રકાશકારે આ લખેલ છે. શ્રીસુબોધિનીમાં તો ભૂમિ ઉપરના જીવોને જ સુખ તથા દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારૂં કહેલ છે. આ પણ દેવોના ચરિત્રનો જ ગુણ છે.

[1]ઋષિપણું ખરેખર મંત્ર જોનારપણું છે. મંત્રો તો કુદરતી ગુણને પણ માત્ર ઇચ્છેલો હોય તેટલા થોડા ભાગથીજ [2]રોકી રાખે છે. તેથી આ લોકમાં કુદરતી દુઃખને અટકાવતા હોવાથી, તે અદૃશ્ય થયું હોય તેમ અહિં પ્રસિદ્ધ થતું નથી, એમ 'हि' 'ખરેખર' શબ્દથી કહેલું છે. સત્પુરૂષો એટલે ઉત્તમ આચારવાળા મર્યાદાનું રક્ષણ કરનારા લોકોની સંભાળ રાખવા ભગવાને અધિકારે આપેલા નારદના જેવા, (અને) અચ્યુતમાં અંતઃકરણવાળા પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા ગોપિકાઓ જેવા (જીવો). મંત્રો પણ (૧) મર્યાદામાં રહેલા (મર્યાદામાર્ગના) (૨) દેવોજ જાણતા હોય તેવા છૂપા (અને) (૩) ભગવાનનાં ચિત્તને આકર્ષણ કરનારા (એવા) ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તેથી આપ ભગવાને વિચારેલાં,[3] દેવોએ કરેલાં, અને મર્યાદાથી પ્રાપ્ત થએલાં દુઃખને મંત્રોના પ્રયોગથી દૂર કરી, સુખજ પ્રાપ્ત કરાવો છો, એવો અર્થ છે.

નારદ (ભગવાનની) વિભૂતિ છે એમ કહેવા માટે, તેથી પણ (તેમની) સરસાઇ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

भजन्ति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् ॥
छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ ६ ॥

જેઓ દેવોને જે પ્રકારે ભજે છે, તેજ પ્રકારે પડછાયાની પેઠે કર્મના મંત્રી દેવો પણ (તેઓને) ભજે છે. સત્પુરૂષો દીન(પુરૂષો) ઉપર સ્નેહવાળા હોય છે. ૬.

"'જે દુઃખ સાથે ભળેલું હોતું નથી,' એ વાકય પ્રમાણે યજ્ઞમાં ભગવાનના અવયવ બનેલા દેવો સુખ જ આપે છે" એમ કહો, તો (તેમ) નથી, કારણ કે એક (પુરૂષ) યજ્ઞ કરે ત્યારે તેના સંબંધીઓને સ્વર્ગ મળતું નથી, તેમજ અગ્નિષ્ટોમ કરે ત્યારે બાર દિવસ ચાલે તેવા યજ્ઞથી મળતું સ્વર્ગ મળતું નથી.[4] 'ભગવાનના અવયવ બનેલા તેઓનું (કાર્ય) એવું કેમ

૧. આ પેરાથી ઋષિઓનું ચરિત્ર સર્વને સુખ આપનારૂં છે એમ સિદ્ધ કરે છે. (પ્ર)

૨. જેમકે અગ્નિનો બાળવાનો ગુણ જ અટકાવે છે, પરંતુ તાપ આપવાનો ગુણ અટકાવતું નથી. (પ્ર)

૩. ભગવાનને વિજ્ઞપ્તિ કરવારૂપ, તેમનાં ચિત્તને આકર્ષણ કરનારા મંત્રોથી ભગવાને વિચારેલ દુઃખ દૂર કરે છે, એમ જાણવું. (પ્ર)

૪. 'આ લોકને ઘર સાથે પશુઓ સાથે તરી જઇ સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કરે છે' એ શ્રુતિ કેટલાક સંબંધીઓને પણ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થવાનું જણાવે છે, તેથી આ વાકયથી બીજો પક્ષ કહેલો છે. (પ્ર)

હશે ?’ એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ‘કર્મના મંત્રી’ કહેલ છે, કારણ કે મંત્રીઓ રાજાને આધીન હોવાથી વેદમાર્ગ તેવો જ છે. આમાં કંઈ પણ વિચારવા જેવું નથી. (દેવોથી સત્પુરૂષોનો) ભેદ ‘સત્પુરૂષો દીન (પુરૂષો) ઉપર સ્નેહ-વાળા હોય છે’ શબ્દોથી કહેલો છે. (શ્લોકનો) ચોથો પાદ સિદ્ધાંત છે. ‘सन्तः आत्माहमेव च’ ‘અને સત્પુરૂષો હું પોતે જ છું’ એવો ચોથો[1] પાદ છે, કારણ કે જેવું અંશી (ભગવાન) કરે તેવું અંશો(દેવો)થી કરી શકાતું નથી જ. પ્રકરણથી એમ જાણવું કે (આ) સામાન્ય વાકય અમુકના[2] વિષે કહેલું છે, તેથી જેમ ભગવાનનો અવતાર હોય ત્યારે થાય તેમ આપ (નારદ)-ના માત્ર સમાગમથી જ સર્વને સર્વ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ તેના ગુણોના વર્ણનથી તેને ઘણો ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કર્યાનું કહેલું છે. ૬.

(નીચેના શ્લોકથી આરંભી) પ્રશ્ન કરે છે. બ્રહ્મભાવની ઇચ્છા રાખનાર, જેને પોતાના વૃત્તાંતનું જ્ઞાન છે અને જેણે પ્રાપ્ત કરવાનું (ફલ) અને (તે પ્રાપ્ત કરવાનાં) સાધન જાણેલાં છે તેવા (વસુદેવ) ‘આચાર્યવાળો પુરૂષ જાણે છે’ એ શાસ્ત્રનો અર્થ માત્ર સિદ્ધ થાય તે માટે (ભગવાનના) ધર્મો સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. ભગવાન (શ્રીકૃષ્ણ) બ્રહ્મ છે એવું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ ભગવાને ગુરૂપણું સ્વીકારેલું ન હોવાથી, શાસ્ત્રનો અર્થ (વસુદેવને) સિદ્ધ થયો ન હતો,[3] પરંતુ (ભગવાને તેમને) અખંડ બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો.[4] તેથી જીવન્મુક્તિના ધોરણ પ્રમાણે (વસુદેવને) બ્રહ્મભાવ થએલ હોવા છતાં પણ ‘બ્રહ્મ બનેલ પ્રસન્ન અંતઃકરણવાળો [શોક કરતો (અને) ઈચ્છા રાખતો નથી]’ (ભ. ગી. ૧૮–૫૪) વિગેરેમાં જણાવેલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થએલી ન હોવાથી, ભગવદ્ધર્મોના આચરણથી (તે) પ્રાપ્ત થાય, તેવા વિચારથી પ્રશ્ન કરે છે:—

ब्रह्मंस्तथापि पृच्छामो धर्मान् भागवतांस्तव ।
यान् श्रुत्वा श्रद्धया मर्त्यो मुच्यते सर्वतो भयात् ॥७॥

૧. વિશ્વ વિગેરેની ગણત્રીથી ચોથો પાદ (પ્ર) આ શ્લોકનો જ ચોથો પાદ આવો પણ છે (અથવા આ શ્લોકના ચોથા પાદનો અર્થ આવો છે), એવો અર્થ જણાય છે.

૨. ‘અમુકના’ એટલે નારદના. (પ્ર)

૩. ‘શાસ્ત્રના અર્થનું શું પ્રયોજન ?’ એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. શાસ્ત્રનો અર્થ સિદ્ધ થાય તે માટે પ્રશ્ન કરવાની જરૂર છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર.)

૪. ‘ત્યારે ભગવાને (વસુદેવને) પહેલાં જ્ઞાન આપેલ તેનો શું ઉપયોગ ? શાસ્ત્રનો અર્થ જેને સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરે છે તે કયો?’ એવા પ્રશ્નો થાય, તેથી આ વાકય કહેલ છે. (પ્ર.)

છતાં પણ હે બ્રહ્મન્ ! અમે આપના ભાગવત ધર્મો પૂછીએ છીએ, કે જેનું શ્રદ્ધાથી શ્રવણ કરીને મરણપાત્ર સર્વ તરફથી થતા ભયથી મુક્ત થાય છે. ૭.

નારદને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થએલો છે તેથી તેવું (હે બ્રહ્મન્!) સંબોધન (આ) માત્ર સ્તુતિ નથી (કરતો) એમ જણાવવા કરેલું છે, કારણ કે પોતાને જે આચરણ કરવા યોગ્ય છે[1] તે પોતે વિચારેલો હશે. 'છતાં પણ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) ભગવાન (શ્રીકૃષ્ણના) પધારવાથી જ અમારૂં પ્રયોજન સરેલું છે છતાં પણ શાસ્ત્રનો અર્થ સચવાઇ રહે તે માટે 'અમે પૂછીએ છીએ.' (આ) વિષય દેવકી વિગેરેએ પણ ઇચ્છેલો છે, તેથી બહુ-વચન (યોજેલું છે).

'ભાગવત (ધર્મો)' એટલે પ્રમાણથી, સ્વરૂપથી અને ફલથી એમ ત્રણ પ્રકારે ભગવાનના ચોક્કસ સંબંધવાળા (ધર્મો). 'આપના' એટલે આપે પણ આચરણ કરવા યોગ્ય. દુ:ખ તો તેઓ તરતજ દૂર કરે છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ઉપાય જાણવામાં આવે ત્યારે નિશ્ચિંત થવાય છે, અને શ્રદ્ધાથી તેવા ગુણવાળા થઇ (તે) આચરવાનું સંભવે છે. 'मर्त्यः' 'મરણપાત્ર' એટલે સ્વભાવથી ભયવાળો. 'સર્વ તરફથી થતા' એટલે આધ્યાત્મિક વિગેરે. ૭.

'કર્દમના જેમ *શુકલ ગુરૂ થયા તેમ દિવ્ય બાર હજાર વર્ષ પછી પ્રસન્ન થએલા ભગવાન (તમારા) ગુરૂ કેમ ન થયા?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अहं किल पुरानन्तं प्रजार्थे भुवि मुक्तिदम् ॥
अपूजयं न मोक्षाय मोहितो देवमायया ॥ ८ ॥

દેવમાયાથી મોહ પામેલાએ મેં પહેલાં ભૂમિ ઉપર મુક્તિ આપનાર અનંતનું ખરેખર પ્રજા માટે પૂજન કરેલું, મોક્ષ માટે ન (કરેલું). ૮.

૧. 'પોતાને આચરણ કરવા યોગ્ય' એટલે ભાગવત ધર્મ. 'પોતે વિચારેલો' એટલે બ્રહ્મભાવ (પ્ર.). પોતે આચરણ કરવા યોગ્ય ભાગવત ધર્મ પોતે વિચારેલો હશે એવો અર્થ જણાય છે, કારણ કે નારદ પોતે જે ધર્મ આચરે છે તેનો વિચાર કર્યા વિના તે આચરતા હોય તેવું સંભવે નહિ.

* 'શુકલ' એટલે કપિલ.

'અલૌકિક ન જણાએલ વૃત્તાંત જણાવનાર, દેવકીની જઠરમાંથી પ્રકટ થનાર (શ્રીકૃષ્ણ) ગુરૂ કેમ નહિ ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'किल' 'ખરે-ખર' એમ કહેલું છે. (શ્રીકૃષ્ણ) પ્રસિદ્ધ વૃત્તાંત જણાવનારા હોવાથી+ ગુરૂ થયા નહિ. પ્રસિદ્ધિ તો (પહેલાના) બે જન્મોથી *રેલી. (શ્રીકૃષ્ણ) આ (જન્મ)માં પણ પુત્ર જ થયા, ગુરૂ ન થયા, કારણ કે (તે) સત્યસંકલ્પ *છે, કેમકે આ જન્મમાં પ્રસિદ્ધિ ન હતી[1] તેથી 'पुरा' 'પહેલાં' એમ કહેલું છે.

'ઇશ્વરનો પરિચય ન હોવાથી (તમને) ઉપદેશ (આપવો) યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે સેવા (પૂજન) કરેલનો અંત÷ ન હોવાથી પરિચય છે જ. પરંતુ (પરિચયના) પ્રકારમાં ભેદ છે, એમ 'પ્રજા માટે' શબ્દથી કહેલું છે. 'ભૂમિ ઉપર મુક્તિ આપનાર' હોવાથી ક્રમમુક્તિ (આપતા) નથી તેમજ બંને× માટે (પૂજન) કરેલું નહિ, એમ 'મોક્ષ માટે ન (કરેલું)' શબ્દોથી (જણાવેલું છે.) 'તપથી શુદ્ધ થએલ, ચિત્તવાળા (તમારાથી) એમ કેમ (થયું)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મોહ પામેલાએ' એમ કહેલું છે. બ્રહ્માએ પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવા બંનેને આજ્ઞા કરેલી, પણ મને એકને જ કરી ન હતી. પહેલાં સંકલ્પ પણ તેવો હતો, તેથી ભગવાને પણ તેમજ વિચારેલું. તેથી ભગવાનના જેવો, (બીજો) ન હોય તેવો (પુત્ર) માગેલ હોવાથી વિલંબ થયો. પછી તપ અધિક થતાં ચિત્ત શુદ્ધ થયું. પછી ભગવાને વિચારેલું ખોટું થતું ન હોવાથી માયાથી મોહ થયો. જેનાથી દેવોને પણ મોહ થાય છે તે દેવમાયાથી (મોહ થએલો). ૮.

+ ૧૦–૩–૩૨ થી ૪૨ સુધીના શ્લોકોમાં આવો વૃત્તાંત જણાવેલો જણાય છે.

* 'સત્યસંકલ્પ' એટલે જે જેવું ઇચ્છે તેવું થાય તે. શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા (સંકલ્પ) થાય તે પ્રમાણે જ સર્વ બને છે. માત્ર પુત્ર થવાની ઇચ્છા કરેલી, તેથી ગુરૂ ન થયા.

૧. પૂજનની પ્રસિદ્ધિ ન હતી, (પ્ર). પહેલાના બે જન્મોમાં ભગવાન સાધારણ બાલકના રૂપથી જ પ્રકટ થએલ, તેથી 'હું તમારા પુત્ર તરીકે પ્રકટ થએલ' એમ પ્રસિદ્ધિની જરૂર હતી. આ ત્રીજા જન્મમાં તો જે સ્વરૂપે વરદાન કરેલ તે જ સ્વરૂપથી ભગવાન પ્રકટ થએલા, તેથી વસુદેવ તથા દેવકીએ તરત સ્તુતિ પણ કરેલી; એટલે આ ભવમાં ભગવાન પુત્ર તરીકે પ્રકટ થયા છે એવી પ્રસિદ્ધિની જરૂર ન હતી એવો અર્થ જણાય છે.

÷ આ 'અનંત' શબ્દનો અર્થ કરેલો છે.

× 'બંને માટે' એટલે ભગવાન પુત્ર થાય તે માટે, અને મુક્તિ મળે તે માટે.

'અત્યારે પણ (ભગવાનનું વિચારેલું) કેમ ફરશે?'[1] એવી શંકા થાય તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यथा विचित्रव्यसनाद्भवेऽस्मिन् सर्वतोभयात् ॥
मुच्येम ह्यञ्जसैवाद्धा तथा नः शाधि सुव्रत ॥ ९ ॥

હે સુંદર વ્રતવાળા! જે પ્રકારે આ જન્મમાં વિચિત્ર દુઃખવાળા સર્વ તરફથી થતા ભયથી અમે સ્હેલાઇથી સાક્ષાત્ છૂટીએ તે પ્રકારે અમને બોધ કરો. ૯.

હવે ખાસ પ્રાર્થના (કરૂં છું). 'તમે એ મારી ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરશો' (૧૦–૩–૪૫) એ ભગવાનનાં વચન પ્રમાણે ભગવાન વિઘ્ન કરતા નથી. આમાં[2] ન રહેવાનાં કારણરૂપ પ્રીતિના અભાવનું કારણ 'વિચિત્ર દુઃખવાળા' શબ્દથી કહેલું છે. ભગવાન પુત્ર તરીકે હોવા છતાં જ્યારે બીજા પુત્રો વિગેરેના સંસારની ચિંતા રહે છે, તો પછી આ (સંસાર) ક્યારે દૂર થશે? વળી તે દુઃખ પણ એક પ્રકારનું નથી, દુઃખ ન થાય તે માટે ગ્રહણ કરેલાં(સાધન)થી પણ દુઃખ થાય છે એવું (તેનું) વિચિત્રપણું છે. બીજા જન્મમાં વળી સાધનોની પ્રાપ્તિ કેવી હોય? તેથી 'આ'જ 'જન્મમાં' એમ કહેલું છે. અધિકાર[3] પણ ભય કરાવનારો છે, વૈકુંઠમાંથી આવુવાનું પણ તેવું[4] છે. તેથી સર્વ (કાંઇ પણ) જોઇએ નહિ એમ જણાવવા 'સર્વ તરફથી થતા ભયથી' એમ કહેલું છે. 'સ્હેલાઇથી' એટલે પ્રયાસ વિના, કારણ કે પ્રયાસ થતો હોય ત્યારે ચિત્તને ઉદ્વેગ થવાથી ફરી (સંસારમાં) આવવાનું થાય. 'अद्धा' એટલે સાક્ષાત. બહારના અને અંદરના પ્રકારથી આ (વસુદેવ) પરંપરાથી[5] અને સાક્ષાત્[6] બંધનવાળો હતો. તેવા સંજોગોમાં *બીજાને પણ આમાં[7]

૧. 'ભગવાનનાં દર્શન પછી પણ બે જન્મો થયા, તેથી ભગવાન જ (મુક્તિમાં) વિઘ્ન કરતા હોવાથી, મુક્તિ કેમ થશે?' એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'આમાં' એટલે આ જન્મમાં. (प्र)

૩. 'અધિકાર' એટલે પ્રજાપતિનો અધિકાર. (प्र)

૪. ભગવાનનો તેવો દૃઢ વિચાર હોવાથી તે પણ તેવું છે, એવો અર્થ છે, (प्र)

૫. 'પરંપરાથી' એટલે પ્રજાપતિના દેહોની પરંપરાથી. (प्र)

૬. 'સાક્ષાત્' એટલે અંતઃકરણથી. (प्र) * પરંપરાથી જ બંધનવાળો હોય તો.

૭. 'આમાં' એટલે રજોગુણમાં અથવા અંતઃકરણમાં,. (प्र)

મૂકી છૂટવાનું સંભવે, જેમકે સત્ત્વને.[1] તેવું ન થાય તે માટે 'સાક્ષાત્' એમ કહેલું છે. 'शासनं' એટલે બાલકને કરવાનો બોધ. માત્ર ઉપદેશથી કાર્ય પાર નહિ પડે. સર્વ સિદ્ધ થાય તે માટે 'હે સુંદર વ્રતવાળા' એવું સંબોધન કરેલું છે. શરણ આવેલાનું સર્વ કાર્ય કરવું તે વ્રત. ભગવાનને પ્રાર્થના કરીને પણ સર્વ કરશે, એવો (અર્થ છે): એ પ્રમાણે ત્રણ(શ્લોકો)થી પ્રશ્ન કર્યો. ૯.

પરીક્ષિત્ પણ સાવધાન રહી શ્રવણ કરે તે માટે શુક (નીચેનો શ્લોક) કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે.

राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता ॥
प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरेः संस्मारितो गुणैः ॥ १० ॥

હે રાજન્! બુદ્ધિમાન વસુદેવે એવી રીતે પ્રશ્ન કરેલા, હરિના ગુણોએ સારી રીતે સ્મરણ કરાવેલા દેવર્ષિએ પ્રસન્ન થઈ તેમને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૦.

'હે રાજન્!' એ સંબોધન (પરીક્ષિતની) સરસાઈ જણાવનારૂં છે. યોગ્ય કથા છે* એમ જણાવવા, 'બુદ્ધિમાન' (અને) 'દેવર્ષિ' શબ્દોથી બંનેના ગુણ કહેલા છે. સંપૂર્ણ રીતે ઉત્તમ સિદ્ધાંત કહેવાનું કારણ 'પ્રસન્ન થઇ' શબ્દથી કહેલું છે. પુત્ર વિગેરેની સ્થિતિથી અનુસરવું વિગેરે હરિના ગુણોથી 'આ (વસુદેવ) ઉત્તમ છે' એમ સ્મરણ કરાવેલા (દેવર્ષિએ કહ્યું). તે(વસુદેવ)નો પહેલાનો વૃત્તાંત (નારદે) સારી રીતે જાણેલો છે, એવો અર્થ છે. ૧૦.

ઉત્તર તરીકે શાસ્ત્ર કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ(શ્લોકો)થી પોતે પણ અભિનંદન કરે છે, (કારણ કે) ગુરૂ અને શિષ્યની વચ્ચે બોધની પણ પ્રશંસા કરવી +જોઈએ. તે પૈકી નીચેના શ્લોકથી આરંભમાં શ્રવણ કરનારનો આદર કરે છેઃ—

॥ श्रीनारद उवाच ॥ શ્રી નારદ કહે છેઃ—

---

૧. 'સત્ત્વને' પછી 'મૂકીને' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

* શ્રવણ કરનાર અને કહેનાર બંને કથા માટે યોગ્ય છે, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

\+ આ શ્લોકમાં શિષ્ય (શ્રવણ કરનાર વસુદેવ) ની પ્રશંસા કરી, તેરમા શ્લોકમાં ગુરૂની પ્રશંસા કરી, અને વચલા (બારમા) શ્લોકમાં આ બોધની પ્રશંસા કરી છે,

सम्यगेतद् व्यवसितं भवता सात्त्वतर्षभ ।।
यत्पृच्छसे भागवतान् धर्मांस्त्वं विश्वभावनान् ।। ११ ।।

હે ઉત્તમ ભક્ત ! આ તમે ઉત્તમ નિશ્ચય કર્યો, કારણ કે વિશ્વમાં જેમનો પ્રભાવ છે તેવા ભગવદીયના ધર્મો તમે પૂછો છો. ૧૧.

'ભગવદીય ધર્મોનું શ્રવણ અને પાઠ કરવા જોઇએ, અને આ સર્વ શાસ્ત્રોના અર્થનો નિર્ણય છે, કારણ કે ભગવન્માર્ગમાં બીજું (કાંઇ) કરવા યોગ્ય નથી' એમ જે અમોએ કહેવું જોઇએ, તેનોજ તમે પણ નિશ્ચય કરેલો છે. 'सात्त्वताः' ભગવાનના ભક્તો, તેઓમાં તમે ऋषभत्वं ઉત્તમ છો, કારણ કે તમે નિશ્ચય કરેલો માર્ગ જણાવ્યો, અને ખાસ કરી (હું) ગુરૂ (થાઉં તે) માટે તમે પૂછો છો. (પૂછેલો વિષય) ફરી કહેતાં પણ ભક્તિને લીધે ફરી ભગવદીયપણું જણાવેલું છે. વિશ્વમાં પ્રભાવ છે જેમનો તેવા (આ ધર્મો છે), તેમ ન હોય[1] તો જેમ બીજા માર્ગમાં થાય છે તેમ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય. આથી[2] ગુરૂ ન હોવાથી, પ્રશ્ન કરવાનું કારણ પણ કહેવાયું. (આ ધર્મોનું) સામાન્ય રીતે શ્રવણ કરેલું હોય તો પણ અંતઃકરણની વૃત્તિ તેવા પ્રકારની[3] કરાવે છે. ૧૧

પ્રશ્નનાં કારણ તરીકે (ભગવદીય ધર્મોનો) અલૌકિક પ્રભાવ જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં કૈમુતિક ન્યાયથી તે (ધર્મ) ની પ્રશંસા કરે છે:—

श्रुतोऽनुपठितः ध्यात आदृतो वाऽनुमोदितः ।।
सद्यः पुनाति सद्धर्मो देवविश्वद्रुहोऽपि हि ।।१२।।

શ્રવણ કરેલો, પછી કીર્તન કરેલો, (મનથી) વિચારેલો, આદર કરેલો અથવા અનુમોદન કરેલો ભક્તનો ધર્મ, ખરેખર, દેવ અને વિશ્વનો દ્રોહ કરનારાઓને પણ તરત જ પવિત્ર કરે છે. ૧૨.

---

૧. 'તેમ ન હોય' એટલે તેવો (વિશ્વમાં) પ્રભાવ ન હોય. (प्र)

૨. ગુરૂના મુખથી શ્રવણ કરવામાં આવે ત્યારે પણ વિશ્વમાં તેમનો પ્રભાવ હોવાથી જ તેમનું જ્ઞાન થવાનું છે. તેથી વિશેષ (ગુરૂમુખ દ્વારા અશ્રવણરૂપ) અજ્ઞાન સાથે મળેલું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રશ્ન પૂછવાનું કારણ હોવાનું આ (વિશ્વમાં જેમનો પ્રભાવ છે તેવા) વિશેષણથી કહેલું છે, એવો અર્થ છે (प्र)

૩. નોટ બીજીમાં જણાવેલ અર્થ જ આ વાકયથી કહેલો છે. 'તેવા પ્રકારની' એટલે પ્રશ્ન કરાવે તેવી. (प्र).

'सतः' ભગવાનના ભક્તનો એક ધર્મ પણ લોક અને વેદનો ઘાત કરનારા, સંપૂર્ણ રીતે (તેમની) દરકાર ન કરનારા, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે અયોગ્ય ઘણાઓને પણ, માત્ર શ્રવણ કરવાથી તરતજ પવિત્ર કરે છે, તો પછી ભગવાનના ધર્મોનાં માહાત્મ્યનું તો શું જ કહેવું ? એવો અર્થ છે. દષ્ટાંત તરીકે અજામિલના સંબંધમાં 'દેવોથી પૂજાએલા વિષ્ણુના પ્રાણીઓ (તેમની ભક્તિવાળાઓનું રક્ષણ કરે છે)' એ ધોરણ પ્રમાણે શ્રવણ કરાએલા ભગવાનના સેવકોના પક્ષપાતરૂપ સ્વભાવે (તેને [1]પાવન કર્યો). લોકમાં અને વેદમાં પવિત્રપણું દુર્લભ હોવાથી તેને અહિં ફલ તરીકે કહેલું છે. શ્રવણ પછી થનારૂં કીર્તન 'अनुपठनम्' 'પછી કરેલું કીર્તન' છે. 'ध्यानं' 'વિચાર કરવો' મનનો ગુણ છે. કાયા વાણી અને મનથી જાણેલો (અનુભવેલો ભક્તનો ધર્મ) તેમ (પવિત્ર) કરે છે, તેથી ત્રણ કહેલાં છે. 'અથવા આદર કરેલો' વિશેષણનો પહેલાંના (વિશેષણો) સાથે સ્વતંત્ર વિકલ્પ* છે, કારણ કે આદર પ્રેમ સાથે થાય છે. જુદા જુદા (કીર્તન) કરનારા વિગેરે પાસેથી શ્રવણ વિગેરે (થાય) ત્યારે ઇર્ષ્યા (થતી) નથી એમ જણાવવા અનુમોદન (કરવામાં આવે). પદાર્થ-(ભક્તના ધર્મ)માં ઘણી પ્રીતિ હોય તો તે પ્રમાણે થાય છે. 'हि' 'ખરેખર' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) આમાં બીજાં પ્રમાણની જરૂર નથી, તેથી જ્યારે ભગવાનના સેવકનો ધર્મ પણ આવો છે તો પછી ભગવાનના ધર્મોનાં માહાત્મ્યનું શું કહેવું ? એવો અર્થ છે. ૧૨.

નીચેના શ્લોકમાં (નારદ) પોતે પણ કૃતાર્થ થએલો હોવાના પ્રકાર[2]થી આદર દર્શાવે છે:—

त्वया परमकल्याणः पुण्यश्रवणकीर्तनः ।
स्मारितो भगवानद्य देवो नारायणो मम ॥ १३ ॥

તમે આજે ઉત્તમ કલ્યાણ કરનારા, જેમનું શ્રવણ તથા કીર્તન પવિત્ર કરનાર છે તેવા મારા ભગવાન દેવ નારાયણનું (અને) સારી રીતે સ્મરણ કરાવ્યું. ૧૩.

૧. 'તેને પાવન કર્યો' શબ્દો અધ્યાહાર છે. અહિં 'શ્રવણ કરાએલા' શબ્દથી સામાન્ય રીતે સ્મરણ કરાએલ હોવાનું કહેલું છે એવા અભિપ્રાયથી આ શ્રીમદ્ભાગવતનું વાક્ય (૬-૩-૧૮) યોજેલું છે. (प्र)

* શ્રવણ, કીર્તન અને ધ્યાનથી સ્વતંત્ર રીતે કેવલ આદર કરેલો હોય તો પણ આવું ફલ આપે છે, એવો ભાવ જણાય છે.

૨. વસુદેવના સંગથી (નારદ) કૃતાર્થ થએલ છે, એવા પ્રકારથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

ભગવાનના ધર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કરનાર સર્વ સ્થળે દુર્લભ છે.[૧] વૈષ્ણવોને પણ સદા શ્રવણ વિગેરે કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલ છે. પ્રેમ પ્રકટ થએલ હોય ત્યારે તો તેમાંજ રોકાઈ રહેલું ચિત્ત,[૨] તેમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરી સ્મરણ કરે છે, તે (હવે) તેમનો વિચાર કરવામાં (ઉપયોગી) થયું, એ સારી રીતે સ્મરણ કરાવ્યું, એવો અર્થ છે. વિવાહ વિગેરે 'કલ્યાણ' છે, ગંગામાં સ્નાન વિગેરે પવિત્ર કરનારાં છે, અને તેથી (ભગવાન તે પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી) આ લોકના અને પરલોકના પુરુષાર્થરૂપ છે. પરમાનંદરૂપ હોવાથી 'ઉત્તમ' (પુરૂષાર્થરૂપ) છે. (ભગવાનનું) રૂપ અને નામના ભેદથી (સ્મરણ કરાવ્યું)[૩] એમ કહેલ છે. 'ભગવાન' શબ્દથી ધર્મી (ધર્મવાળા) કહેલા છે. 'દેવ નારાયણ' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) ભગવાન આ લોકના અને પરલોકના ચાલુ ફલરૂપ પણ છે. દેવોના પક્ષમાં રહેતા હોવાથી 'દેવ' છે. બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરવા 'નારાયણ' થાય છે, એમ સર્વને (તેમની) જરૂર છે. મારા તો સ્વામી, એટલે સેવા કરવા યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે.[૪] સેવા કરતી વખતે પણ અદૃશ્યજ હોય છે તેથી 'अद्य' 'આજ' શબ્દથી (પ્રશ્નનું) ઉત્તમપણું* (જણાવેલું છે). ૧૩.

એ પ્રમાણે અભિનંદન કહીને, નીચેના શ્લોકથી શાસ્ત્રનો આરંભ કરે છે, અને આ સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયના ચુમાલીસમા શ્લોક સુધી (શાસ્ત્ર કહે

૧. આ વાક્યથી નોટ પહેલીમાં જણાવેલ અર્થ સિદ્ધ કરે છે. શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરેલ સ્મરણ (કરવાનું કાર્ય) લાંબા સમય પછી હવે આ પ્રશ્નથી થશે, તેથી (હું નારદ પ્રશ્નથી) કૃતાર્થ થાઉં છું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨. 'પ્રેમ હોવા છતાં સ્મરણ કેમ ન થતું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. ચિત્ત જ્યાં ચોંટે ત્યાં જ રહે છે તેથી તેમ છે. (પ્ર) ભગવાનમાં ચિત્ત ચોંટે ત્યારે ત્યાં રહે છે. ત્યાં સારી રીતે પ્રવેશ થાય, ત્યારે સ્મરણ કરે છે, પરંતુ આ પ્રશ્નથી તેમના ધર્મોનો વિચાર કરવામાં રોકાશે એ 'સારી રીતે સ્મરણ' થશે, એવો અર્થ જણાય છે.

૩. 'સ્મરણ કરાવ્યું' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

૪. દર્શન થયાં પછી કીર્તન થાય, તેથી કીર્તનને સ્વરૂપની (સ્વરૂપનાં દર્શનની) જરૂર રહે છે, તેથી રૂપ અને નામના ભેદથી સ્મરણ કરાવ્યું. એવો ભાવ છે. (પ્ર) કીર્તન પોતે જ કરવાનું છે, અને શ્રવણ બીજો કોઇ કીર્તન કરતો હોય ત્યારે થઇ શકે. તેથી 'પોતાથી અને બીજાથી થઇ શકે તેવા ભેદથી' એમ કહેલ છે. કીર્તનમાં સ્વરૂપ (રૂપ) ની આવશ્યકતા છે, શ્રવણમાં નામનું પ્રાધાન્ય છે.

* 'આજ' આ પ્રશ્નથી ભગવાનનું સારી રીતે સ્મરણ થયું, તે આ પ્રશ્નનું ઉત્તમપણું છે. તેથી 'આજ' શબ્દ પ્રશ્નનું ઉત્તમપણું જણાવે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

છે). માત્ર ગુરૂના વચન કરતાં, (ગુરૂનું) શાસ્ત્ર પ્રમાણેનું વચન સત્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારૂં છે એ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં નીચેના શ્લોકથી કથાનો આરંભ કરે છેઃ-

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥
आर्षभाणां च संवादं विदेहस्य महात्मनः ॥ १४ ॥

આ વિષયમાં પણ ઋષભના પુત્રો અને મહાત્મા વિદેહના સંવાદરૂપ આ (નીચે કહીશ તે) પુરાણો ઇતિહાસ કહે છે. ૧૪.

'આ વિષયમાં' એટલે (ભગવાનના)ધર્મ સંબંધી પ્રશ્નમાં. આ વિષય સંપૂર્ણ રીતે તમે જ પૂછેલો નથી, પરંતુ પુરાણો પણ છે. આથી એમ જણાવ્યું છે કે ફલ પણ ચોક્કસ (પ્રાપ્ત) થવાનું. તેઓ[1] બીજા કલ્પના હતા એમ સૂચવવા 'કહે છે' એમ કહેલું છે. બીજા ભવમાં રહેલા (થએલા) ગુરૂઓ અને બીજાઓ (કહે છે): ભગવાનનાં અથવા બ્રહ્માનાં વચનનું ઉદાહરણ કહેલું નથી, કારણ કે તે મુક્ત જીવોના સંબંધનું છે. 'પુરાણો' એટલે નારદના કલ્પ કરતાં પુરાણો. 'ઋષભદેવના પુત્રો અને વિદેહના (સંવાદરૂપ)'માં 'च' 'અને' શબ્દ એક પછી એકના સંબંધને લીધે અથવા દરેકનું મુખ્યપણું જણાવવા (યોજેલ છે). આ નિમિ (વિદેહ) નવમા સ્કંધમાં કહ્યો+ તેથી જૂદો હોવાથી (તેનામાં) લોચનમાં રહેનાર તરીકેનો દોષ નથી. શ્રવણ કરનારનો વંશ કહેવાનું પ્રયોજન ન હોવાથી, માત્ર (તે) ઉત્તમ હોવાનું કહેવું જોઈએ. તેથી (તે) યજ્ઞની મધ્યમાં (યજ્ઞ કરતો) હોવાનું કહેશે. (તેને) દેહનું અભિમાન ન હતું અને ભગવાનમાં ચિત્તવાળો (તે) હતો એમ અહિં પણ કહેલું* છે, આ× તેવો વંશ છે કે જેની અંદરના છ (પુરૂષો)માં ભગવાને પોતાના ધર્મો શુકના વંશની પેઠે પ્રકટ કરેલા, કારણ કે સાતમી કક્ષા ભગવાનના ધર્મ સિદ્ધ કરનારી છે. ૧૪.

---

૧ 'તેઓ' એટલે ઋષભના પુત્રો વિગેરે, (બીજા કલ્પના હતા), કારણ કે બીજા ભવમાં થએલા પુરૂષો પણ તે સંવાદ કહે છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

+ જૂઓ સ્કંધ ૯ અધ્યાય ૨૩.

* 'વિદેહ' શબ્દથી દેહનું અભિમાન ન હોવાનું, અને 'મહાત્મા' શબ્દથી ભગવાનમાં ચિત્તવાળા હોવાનું કહેલું છે, એવો અર્થ જણાય છે.

× 'આ' એટલે ઋષભનો વંશ એવો અર્થ જણાય છે.

'તે (ઋષભના પુત્રો) કહેવા; (તેમની પહેલાના) છ પુરૂષો નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

प्रियव्रतो नाम सुतो मनोः स्वायम्भुवस्य यः ॥
तस्याग्नीध्रस्ततो नाभिर्ऋषभस्तत्सुतः स्मृतः ॥ १५ ॥

સ્વયંભૂ [બ્રહ્મા]ના પુત્ર મનુનો જે પ્રિયવ્રત નામનો પુત્ર હતો, તેનો આગ્નીધ્ર (પુત્ર હતો). તેનાથી નાભિ (થયો), (અને) તેનો ઋષભ જણાવેલો છે. ૧૫.

આ પાંચમાં સ્કંધમાં કહેલ છે એમ જણાવવા ત્રીજાથી* આરંભ કરે છે. બાકીનું સ્પષ્ટ છે. ૧૫.

સાતમા (સંતાનની) ઉત્પત્તિ કહેતાં, નીચેના શ્લોકમાં પિતાનાં માહાત્મ્ય સાથે (તેમની ઉત્પત્તિ) કહે છેઃ—

तमाहुर्वासुदेवांशं मोक्षधर्मविवक्षया ।
अवतीर्णं सुतशतं तस्यासीद् ब्रह्मपारगम् ॥ १६ ॥

મોક્ષધર્મ (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છાથી તેને વાસુદેવનો અંશ કહેતા. તેના બ્રહ્મનો પાર પામેલા એકસો પુત્રો અવતરેલા. ૧૬.

એકસોની અંદર તે (નવ)નાં પણ ઉત્પત્તિ અને વેદનો અભ્યાસ સાધારણ (હોવાનું) કહેલું છે. એક સો (પુત્રો) ભગવાનના ધર્મવાળા હતા. (નવ) તેમનાથી (તેમનામાં) પણ અધિક હતા, તેથી તેઓની અંદર નવની ઉત્પત્તિ કહે છે, કારણ કે ભક્તિ તેવી ×છે. ૧૬.

આમાં કોઇ પ્રવાહમાં પડેલ નહતો એમ કહેવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી (અનુક્રમે) સ્વરૂપથી અને કાર્યથી તેઓ પુષ્ટિમાં રહેલા એમ કહે છે. તેઓનાં સ્વરૂપ અને નામ ઉત્તમ હતાં એમ કહેતાં, નીચેના શ્લોકમાં સ્વરૂપ કહે છેઃ—

तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः ॥
विख्यातं वर्षमेतद् यन्नाम्ना भारतमुत्तमम् ॥ १७ ॥

તેઓમાં સર્વથી મોટો ભરત ખરેખર નારાયણમાં આસક્તિવાળો હતો, જેના નામથી આ ઉત્તમ દેશ ભારત તરીકે પ્રસિદ્ધ થએલો છે. ૧૭.

* (૧) બ્રહ્મા (૨) મનુ (૩) પ્રિયવ્રત (૪) આગ્નીધ્ર (૫) નાભિ (૬) ઋષભ. આ વંશ પાંચમા સ્કંધમાં કહેલ છે, એમ જણાવવા ત્રીજા પ્રિયવ્રતથી શ્લોકનો આરંભ કરેલો છે. કારણ કે પ્રિયવ્રતની કથા સ્કંધ પાંચમાં પ્રસિદ્ધ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

× 'તેવી' એટલે નવ પ્રકારની એવો અર્થ જણાય છે. આ જાતની ઉત્પત્તિ વીસમા શ્લોકમાં કહેશે, અહિં કહેલી નથી.

કારણ કે ભગવાનમાં આસક્તિવાળા હોવું એ સ્વરૂપનું ઉત્તમપણું છે. જેના નામથી મોટાનું નામ પણ પ્રસિદ્ધ થાય એ નામનું ઉત્તમપણું છે. બધા તેવા હતા એમ જણાવવા સર્વથી મોટાનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. ૧૭.

નીચેના શ્લોકમાં (ભરતનું) કાર્ય કહે છેઃ—

स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् ॥
उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः ॥१८॥

ભોગ ભોગવેલી આને તજી તે નીકળી ગયો, અને તપથી હરિનું ભજન કરતાં ત્રણ જન્મોએ તેણે ખરેખર તેમની પદવી પ્રાપ્ત કરી. ૧૮.

કારણ કે ભરત ભગવાને જ બંધનવાળી, મોક્ષ ઇચ્છનારની અને મુક્ત [જીવ]ની અવસ્થાઓ દર્શાવી, કારણ કે ત્રણેનું રૂપ આજ હતું અને ક્રિયા આજ હતી. વળી પ્રવૃત્તિના અને નિવૃત્તિના ગુણો ભગવાનની ઇચ્છાથી બંધ થઈ ગએલા. નારાયણમાં આસક્તિવાળાને ધર્મમાં સ્થિતિ ઉત્સાહ કરાવનારી (હોતી) નથી, તેથી '(તેમની) પદવી પ્રાપ્ત કરી' એમ (કહેલું છે). ત્યાર પછી (તેની) ગતિ જાણવામાં આવી નથી, એવો અર્થ છે. 'નારાયણમાં આસક્તિવાળા સર્વે (કોઈથી પણ ભય પામતા નથી)' એવું વચન હોવાથી ભોગ ભોગવેલી (ભૂમિ) તજી, એવો તર્ક કહેવા માટે 'ભોગ ભોગવેલી' એ વિશેષણ (યોજેલું છે). 'નીકળી ગયો' શબ્દ એમ જણાવે છે કે તેણે સંન્યાસ લીધો ન હતો. તેમ (સંન્યાસ લીધો) હોત તો, હરણના સંગથી પતિત થાત. ૧૮.

નવ* સિવાયના બીજાઓ પણ મર્યાદામાં કામે લાગેલા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तेषां नव नवद्वीपपतयोऽस्य समन्ततः ॥
कर्मतन्त्रप्रणेतार एकाशीतिर्द्विजातयः ॥१९॥

તેઓમાંના નવ આ સંપૂર્ણ (ભૂમિ)ના નવદ્વીપોના પતિઓ થએલા. (અને) એકાશી કર્મતંત્ર રચનાર બ્રાહ્મણો થએલા. ૧૯.

કારણ કે આઠ દિશાઓ અને વચલો (દ્વીપ) એવો ભેદ હોવાથી નવ (ભૂમિનાં) રૂપની મર્યાદાનું રક્ષણ કરતા હતા. સત્ત્વ રજસ્ અને તમસ્ ગુણો એક બીજાઓ સાથે ભળવાથી નવ પ્રકારના થાય છે, અને કર્તા તથા

*'નવ સિવાયના' એટલે આગળ શ્લોક ૨૧ માં જણાવેલા નવ સિવાયના. ભરત ૬૫૨ જણાવેલ છે. તેથી એકસોમાંથી દશ જતાં બાકીના નેવું, એવો અર્થ જણાય છે.

કર્મમાં પ્રવેશેલા તેઓ એકાશી થાય છે.* વેદમાં શ્રદ્ધાવાળા તેટલાજ પ્રવૃત્તિ-માર્ગમાં હતા.

તેઓમાંથી નવ નવ દ્વીપોના પતિઓ થએલા. 'આ' શબ્દથી આગળ રહેલી ભૂમિ દર્શાવેલી છે, અથવા બુદ્ધિમાં રહેલ ભરત+ દર્શાવેલ છે. 'કર્મતંત્ર રચનાર' શબ્દથી પૂજન કરવાનું અને પૂજન કરાવવાનું કહેલાં છે. તેઓમાં બ્રાહ્મણપણું પ્રકટ થએલું હોવાથી (તેમને) 'બ્રાહ્મણો' કહેલ છે. ૧૯.

નીચેના શ્લોકમાં ચાલુ કથાના સંબંધવાળા કહે છે.—

नवाभवन् महाभागा मुनयो ह्यर्थशंसिनः ॥
श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥२०॥

कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ॥
आविर्होत्रोऽथ द्रुमिलश्चमसः करभाजनः ॥२१॥

કવિ હરિ અંતરિક્ષ પ્રબુદ્ધ પિપ્પલાયન આવિર્હોત્ર અને દ્રુમિલ ચમસ તથા કરભાજન [એ] નવ મોટા ભાગ્યવાળા, આશય કહેનારા, [તે માટે] પરિશ્રમ કરનારા, વસ્ત્રરહિત, આત્મવિદ્યામાં પ્રવીણ મુનિઓ હતા. ૨૦, ૨૧.

ભાગવત ધર્મના જ્ઞાનવાળા નવ મોટા ભક્તો હોવાથી જ્ઞાન અને ભક્તિવાળા હતા, કારણ કે ઋષિઓ મંત્ર જોનારા હોય છે તેમ (આમને) ભાગવત ધર્મના જ્ઞાનવાળા કહેલા છે. તેઓ અલૌકિક અર્થ (ભાગવત ધર્મ) જાણનાર હોવાનાં છ કારણો કહે છે. (૧) તેઓ નવ પ્રકારની પ્રકટ થએલ ભક્તિરૂપ જ હોવાથી સમાન સ્વભાવવાળા હતા. ભગવાનના ધર્મો લોકમાં નિધિ જેવા હોવાથી (તેઓ) 'મોટા ભાગ્યવાળા' હતા એમ કહેલું છે. (૨) પ્રાપ્ત થએલ નિધિ અજ્ઞાનથી અથવા (સાચવવાની) અશકિતને લીધે ગૂમ થાય તેથી, ત્રણ (વિશેષણો)થી અજ્ઞાન ન હોવાનું કહે છે, કારણ કે મનન (કરવા)ના સ્વભાવવાળા (મુનિઓ) સાચવનારા હોય છે, કેમકે તે

* કર્મમાં પ્રવેશેલા નવ ગુણો અને કર્તામાં પ્રવેશેલા નવ ગુણો. કર્મમાં પ્રવેશેલ નવમાંથી એક લઇ, તેની સાથે કર્તામાં પ્રવેશેલ નવ લેતાં નવ થાય. તે પ્રમાણે કર્મમાં પ્રવેશેલ બીજા, ત્રીજા વિગેરે સાથે કર્તામાં પ્રવેશેલ નવ નવ લેતાં ૯×૯=૮૧ થાય છે.

+ 'આ'નો અર્થ 'ભારત' લઇએ, ત્યારે ભારતની આસપાસના નવદ્વીપના નવ પતિઓ હતા, એવો અર્થ થાય.

(મનન)માં પ્રાપ્ત થએલ હોય તેનું સંપૂર્ણરીતે રક્ષણ કરે છે. (૩) તેમાં પણ તાત્પર્યનાં જ્ઞાનવાળા હતા એમ જણાવવા 'આશય કહેનારા' એમ કહેલું છે. પરમાર્થ હોય તેજ વસ્તુ કહે છે, પરંતુ (તે) ઉપરાંત યોગના બલથી જે કાંઈ જાણેલ હોય તે કહેતા નથી. તેથી (તેઓ) કહે (ઉપદેશ કરે) તે માટે (તાત્પર્યનો) સારી રીતે નિર્ણય કરનાર હોવાનું કહેલું છે. (૪) 'પરિશ્રમ કરનારા' વિશેષણથી સામર્થ્ય [1](કહેલું છે) તેઓનાં મન વાણી અને કર્મો તે (ભાગવત ધર્મોના ઉપદેશ) માટે હોવાથી (તેઓને) અજ્ઞાનથી ગફલત થતી નહિ. (૫-૬) બે (વિશેષણો)થી અશક્તિ ન હોવાનું કહે છે. કારણ કે મિલ્કતથી વ્યાકુલપણું થાય છે. મિલ્કત ન રાખવામાં આવે ત્યારે દેહનો અધ્યાસ હોય તો તેથી પણ (અધિક વ્યાકુલપણું થાય છે). તેથી મિલ્કત ન હોવાનું (વસ્ત્રરહિત) અને આત્મજ્ઞાન કહેલાં છે. દેહનો અધ્યાસ સંપૂર્ણ પ્રકારે (જરાએ) નહતો, એમ જણાવવા (આત્મવિદ્યામાં) પ્રવીણ-પણું કહેલું છે. ૨૦.

ગુરૂનું નામ જાણવામાં આવે તે માટે તેઓનાં નામ એકવીસમા શ્લોકમાં કહે છે. 'अथ' 'અને' શબ્દ પ્રકરણને જૂદું પાડનારો છે. 'તેથી હે ભારત! (ભગવાન હરિ ઈશ્વરનું) સંપૂર્ણરીતે (શ્રવણ કરવું....)' ૨-૧-૫ માં જે કહેલું છે તે લંબાણ (થવા)ના ભયથી (અહિં) કહેતા નથી. ૨૧.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યથી તેઓના આશ્રમના ધર્મ કહે છે. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી (તેઓ) જ્ઞાનથી પરિભ્રમણ કરતા હતા એમ કહે છેઃ—

त एते भगवद्रूपं विश्वं सदसदात्मकम् ॥
आत्मनोऽव्यतिरेकेण पश्यन्तो व्यचरन्महीम् ॥ २२ ॥

આ તેઓ સત્ય અને અસત્યરૂપ વિશ્વને પોતાથી જૂદું નહિ તેવા પ્રકારથી ભગવદ્રૂપ જોતાં ભૂમિ ઉપર ફરતા હતા. ૨૨.

'સમૂહમાં ફરવાની શાસ્રમાં મના છે' એવી શંકા થાય, તેથી ભગવાનના ધર્મોના જાણનાર હોવાથી પરસ્પર (તે ધર્મો) કહેવા માટે તે પ્રમાણે (ફરતા હતા), તેથી 'આ તેઓ' શબ્દોથી એ પ્રમાણે કહેલું છે. [2]વૈદિક (જ્ઞાન) અને

૧. પરિશ્રમ કરનાર હોવાથી શક્તિવાળા હતા, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૨ વૈદિક (શાસ્રમાં) બૃહત્ (મોટું) અથવા બૃંહણ (પોષણ) કરનાર તરીકે જ્ઞાન થાય છે, વૈષ્ણવ (શાસ્ત્ર)માં તો ઐશ્વર્ય વિગેરે ૭ ગુણોવાળા તરીકે જ્ઞાન થાય છે, એવો ભેદ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

ભાગવત જ્ઞાન એક પ્રકારનું છે, પરંતુ (ભાગવત જ્ઞાનમાં) ભગવાન તરીકે (જ્ઞાન થાય છે), એવો ભેદ છે. સાંખ્ય(મત)માં તો સંકલ્પ (કામનાઓ) દૂર કરીને (વિશ્વ) એક પ્રકારનું હોવાનો અનુભવ થાય છે. યોગમાં તો બહારનું (વિશ્વ) જોવામાં આવતું જ નથી. તે પૈકી વૈદિક અને વૈષ્ણવ (શાસ્ત્ર)માં બ્રહ્મ જગત્ અને જીવનાં પ્રધાનપણાંના પ્રકારથી ત્રણ પ્રકારે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરેલું હોય છે. તે પૈકી (આ શ્લોકમાં) જગતના પ્રધાનપણાંનું જ્ઞાન કહેલું છે. અનંત રૂપવાળા ભગવાનનાં કાર્યરૂપ એક (વિશ્વ) એ પ્રકારનાં જ્ઞાનનું કારણ હોય છે, (કોઇ) ક્રમ પ્રમાણે સત્યરૂપ અને અસત્યરૂપ થતું નથી, પરંતુ સદાએ (તેવું જ છે). (મુનિઓ)પોતે પણ (તેનાથી) જૂદા નથી (એમ) 'પોતાથી જૂદું નહિ તેવા પ્રકારથી' (શબ્દથી કહેલ છે). પરિભ્રમણ કરતાં પણ બ્રહ્મમાં રહેલા છે એમ જણાવવા જેમાં જગતનું પ્રધાનપણું છે તેવું જ્ઞાન[1] (કહેલું છે). ૨૨.

નીચેના શ્લોકમાં (તેઓનું) વૈરાગ્ય કહે છે:—

अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्यगन्धर्वयक्षनरकिन्नरनागलोकान् ॥
मुक्ताश्चरन्ति मुनिचारणभूतनाथविद्याधरद्विजगवां भुवनानि कामम् ॥ २३ ॥

જેમની ઇચ્છેલી ગતિનો (ક્યાંય) અટકાવ થતો નહતો તેવા (તે) મુક્ત (પુરૂષો) દેવો સિદ્ધો સાધ્યો ગંધર્વો યક્ષો મનુષ્યો કિંનરો અને નાગોના લોકમાં (તથા) મુનિઓ ચારણો ભૂતનાથો વિદ્યાધરો દ્વિજો અને ગાયોના ભુવનોમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ફરતા હતા. ૨૩.

વૈરાગ્ય પણ ત્રણ પ્રકારનું છે. (૧) મોહ કરનારા પદાર્થોનો દૂરથી ત્યાગ કરવારૂપ (૨) દૃઢ પ્રકારે અંદર પ્રાપ્ત થએલા અતિ ઉદાસીનપણારૂપ (અને ૩) પ્રીતિ ન થાય તે માટે શાસ્ત્રમાં મના કરેલ ન હોય તેવા પ્રકારે એકવારના અનુભવરૂપ. આમની ભગવાનના ધર્મોમાં આસક્તિ હોવાથી તે પૈકીના ત્રીજા (પ્રકાર)નાં વૈરાગ્યની સિદ્ધિ (આમણે) સ્વીકારેલી હોવાથી, (ક્યાંય) અટકાવ થતો નહતો ઇચ્છેલી ગતિનો જેમની તેવા(હતા). ચૌદ લોકો હોવાના અભિપ્રાયથી લોકો ગણેલા છે. 'મુક્ત' એટલે તે (લોકો)માં રહેનારાઓના ગુણોના સંબંધ વિનાના, પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે)

૧ વિશ્વમાં ભગવદ્રૂપનું ઉત્તમ પ્રકારે ભાન થતું હોવાથી તેવું જ્ઞાન છે, એનો અર્થ છે. (પ્ર)

ભગવાનની ઇચ્છાનું સંપૂર્ણરીતે પાલન કરતા હોવાથી તેઓને ચિંતા થતી નહિ. ૨૩.

ભારતમાં યજ્ઞ કરનારા શુદ્ધ (અને) ભગવાનના ધર્મો જાણવાની ઇચ્છાવાળા છે, એવી ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરવા તેઓ ત્યાં આવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

त एकदा निमेः सत्रमुपजग्मुर्यदृच्छया ॥
वितायमानमृषिभिर्जायन्तेया महात्मनः ॥ २४ ॥

એક સમયે ભગવાનની ઇચ્છાથી તે જાયન્તેયો ઋષિઓથી લંબાવાતા મહાત્મા નિમિના યજ્ઞમાં ગયા. ૨૪.

હરકોઇ પ્રકારે જવુંજ, એવો આગ્રહ ન હોવાથી 'ભગવાનની ઇચ્છાથી' એમ કહેલું છે. 'છ દિવસોથી મહિનાઓ કરી, દિવસને કાઢે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે યજ્ઞમાં લૌકિક અને વૈદિક ક્રિયાઓના આવેશ વગરનો સમય (હોવાનું) સંભવે છે. તેથી 'લંબાવાતા' એમ કહેલું છે. ભૂલ થતી નહતી એમ જણાવવા 'ઋષિઓથી' એમ (કહેલું છે), છતાં પણ (ત્યાં) જવું અયોગ્ય હોવાથી 'જાયન્તેયો'* એમ માતાના નામથી (તેઓને) જણાવેલા છે. છતાં પણ નિમિનું ભાગ્ય (ફળ્યું) એમ 'મહાત્મા' વિશેષણથી કહેલું છે. ૨૪.

समागमः पूजनं च प्रश्नश्चेति त्रिभिः क्रमात् ॥८॥

(નીચેના શ્લોકથી આરંભી) ત્રણ (શ્લોકો)થી અનુક્રમે, સમાગમ, પૂજન અને પ્રશ્ન કહેલા છે. તે પૈકી સમાગમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तान्दृष्ट्वा सूर्यसङ्काशान् महाभागवतान्नृपः ॥
यजमानोऽग्नयो विप्राः सर्व एवोपतस्थिरे ॥ २५ ॥

તે મોટા ભક્તોને સૂર્ય જેવા જોઇને, રાજા યજમાન અગ્નિઓ વિપ્રો બધાએ સમીપમાં ઉભા થયા. ૨૫.

તેઓ [૧] બ્રહ્મને જાણનારા અને [૨] ભક્તો હતા એવા બે તેઓનાં વિશેષણો (કહેલાં) છે. (નિમિ) રાજા હોવાથી તે ઉભો થાય તે લોક પ્રમાણે) યોગ્ય છે. (તેઓ) બ્રહ્મ જાણનારા હોવાથી યજમાન માટે પણ (તે) યોગ્ય હતું. (તેઓ) મોટા ભાગ્યવાળા (ભક્તો) હોવાથી અગ્નિઓ અને વિપ્રોએ પણ અને સહકારને લીધે બીજાઓએ પણ (ઉભા થવું યોગ્ય હતું). આથી તેઓની કુદરતી સરસાઇ સિદ્ધ થઇ. ૨૫.

* તેમની માતાનું નામ 'જયન્તી' હતું, તેના પુત્રો કહેલા છે. જૂઓ. ૫–૪–૮

નીચેના શ્લોકમાં પૂજન કહે છે:—

विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणः ॥
प्रीतः सम्पूजयाञ्चक्रे ह्यासनस्थान् यथार्हतः ॥ २६ ॥

નારાયણમાં આસક્તિવાળા વિદેહે પ્રસન્ન થઇ તેઓની પાસે જઈ આસન ઉપર બેઠેલાઓની [તેઓની] યોગ્યતા પ્રમાણે સારી રીતે પૂજા કરી. ૨૬.

(રાજા) તેઓને બ્રહ્મ તરીકે અને ભગવાન તરીકે જાણતો હતો, તેથી 'વિદેહ' અને 'નારાયણમાં આસક્તિવાળો' એવા બે રાજાના વિશેષણો (કહેલાં છે.) પછીના વિશેષણનો પૂજામાં પણ ઉપયોગ હોવાથી (તે) પાછલથી કહેલું છે. (રાજા તેઓને) જોઈને જ પ્રસન્ન થયો, તેથી એમ સિદ્ધ થયું કે આણે તેઓ સંબંધી સર્વ જાણેલું છે. 'સારી રીતે પૂજા' એટલે જેવી ભગવાનની થાય તેવી. ઘણા સમય સુધી તેઓ રહેવાના હોવાથી 'આસન ઉપર બેઠેલા' એમ કહેલું છે ('યોગ્યતા પ્રમાણે' એટલે) વયના અનુક્રમે અને (તેઓની) રૂચિ પ્રમાણે પદાર્થો આપીને (રાજાએ તેઓને ઓળખીને તેઓનું પૂજન (કર્યું), એ (તેની) સરસાઈ (થઇ). ૨૬.

નીચેના શ્લોકથી પ્રશ્ન (કર્યાનું નારદ) કહે છે:—

तान् रोचमानान् स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमान्नव ॥
पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रयावनतो नृपः ॥ २७ ॥

પોતાની કાંતિથી પ્રકાશતા બ્રહ્માના પુત્રો જેવા તે નવને ઘણા પ્રસન્ન થએલા રાજાએ વિનયથી નમ્ર થઈ [નીચે પ્રમાણે] પ્રશ્ન કર્યા. ૨૭.

પૂછવા યોગ્ય પદાર્થ તેઓમાં હોવાથી, (તેઓ) જ્ઞાન કરાવનારા હતા. 'પોતાની કાંતિથી પ્રકાશતા' વિશેષણથી (એમ જણાવેલ છે કે) બ્રહ્મ જાણનારાઓની (તેમનામાં) રૂચિ ઉત્પન્ન કરે તેવી કાંતિ તો ભગવાનના ધર્મો જાણનારા હોવાથી છે. '(નિમિના) પિતાએ અને (તેણે) પોતે સનક વિગેરેને મનથી ગુરૂઓ પસંદ કરેલા, તેથી તેઓનું ઉલ્લંઘન કરીને (આમને) પ્રશ્ન કેમ કર્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'બ્રહ્માના પુત્રો જેવા' વિશેષણથી (આ) તેઓની સમાન જ હતા એમ કહેલું છે. છતાં પણ આમને પ્રશ્ન કરવામાં અયોગ્યતા (થાય), તેનું સમાધાન 'કહ્યું નહિ' (૧૧–૩–૪૨) વાક્યથી

કરશે, અને 'નવ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે) કે આ ચારે[1] વૈકુંઠમાં જ રહેલા છે લોકમાં દુર્લભ છે; તો (લોકમાં) નવ ક્યાંથી (મળે) ? ઘણા સમયનો મનોરથ ફળશે, એવા વિચારથી (રાજા) ઘણો પ્રસન્ન થયો, વિશ્વાસવાળો થયો એમ કહેલું છે. વિનયથી નમ્ર થયો, એ પ્રશ્ન કરતાં ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં છે. 'રાજા' શબ્દથી દેશ કાલ વિગેરે સર્વ સંબંધી ચાતુર્ય (જણાવેલું છે). એ રીતે તેના પ્રશ્ન સુધી નારદની વાણી કહી. ૨૭.

રાજા ચાર (શ્લોક) થી પ્રશ્ન કરે છે. બેથી અભિનંદન અને બેથી પ્રશ્ન કરે છે. ભગવાનના સેવક તરીકે, અને ભગવાનના ધર્મવાળા તરીકે (અભિનંદન કરે છે). જ્ઞાન તો બ્રાહ્મણોને કુદરતી હોવાથી. તેની પ્રશંસા કરી નથી. તેવીજ રીતે પ્રાપ્ત થએલાને સાચવવાનું અને ન પ્રાપ્ત થએલાની પ્રાપ્તિ જણાવનાર બે (શ્લોકો) થી પ્રશ્ન (કરે છે). તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનના સેવક તરીકે તેઓની પ્રશંસા કરે છેઃ—

॥ जनक उवाच ॥ જનક કહે છેઃ-

मन्ये भगवतः साक्षात्पार्षदान् वो मधुद्विषः ।

विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरन्ति हि ॥ २८ ॥

આપ મધુના શત્રુ ભગવાનના સાક્ષાત્ પાર્ષદો હોવાનું હું જાણું છું, કારણ કે વિષ્ણુના સેવકો ખરેખર લોકોને પવિત્ર કરવા વિચરે છે. ૨૮.

— દર્શન (કરવા)થી જ જણાયું કે (આપ) પરમહંસ વૈષ્ણવો છો. (આપનું) ગોત્ર વિગેરે સંબંધી પ્રશ્ન (કરવા)થી કોઈપણ પુરૂષાર્થ (થવાનો) નથી. (આપના) પધારવાના સંબંધમાં સંદેહ થાય કે (આપ) પોતાના માટે પધાર્યા છો કે બીજાને માટે ? પહેલો (પોતાના માટે પધાર્યા હોવાનો પક્ષ) દર્શનથી જ દૂર થયો, અને બીજાને માટે પ્રાણીઓની પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિ થતી નથી. વળી આ (આપની) પ્રવૃત્તિ બુદ્ધિપૂર્વક (થએલી) છે, તેથી ભગવાનની પ્રેરણાથી અમારો ઉદ્ધાર (કરવા) માટે (આપ) પધાર્યા છો. તે સંબંધમાં રાજસ વેષ ધારણ કરનારા બહારના સેવકો હોય છે, અને તે પરતંત્ર (સેવકો) થી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી; તેથી કૃત્રિમ વૈકુંઠ વિગેરેમાં સનક વિગેરે છે તેમની પેઠે તેમના જેવા બીજાઓ પણ ભગવાનની સભામાં રહે છે.

[1] 'ચારે' એટલે સનક વિગેરે ચારે. (પ્ર)

(અને) કેટલાક પાર્ષદોની સાથે પણ જાય છે. તેવા (આ) નથી, એમ જણાવવા 'સાક્ષાત્' એમ (કહેલું) છે. મુખ્ય (પાર્ષદો) એવો (તેનો) અર્થ છે.

'કયા સમયે પાર્ષદ હતા ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે વિષયમાં 'મધુના શત્રુના' એમ કહેલું છે. (ભગવાને) મધુ અને કૈટભને હણી હયગ્રીવના સ્વરૂપથી વેદો બ્રહ્માને આપ્યા, અને તેથી વેદોનું રક્ષણ વિગેરે સમયે બધા પ્રધાન (સેવકો)ને અવસર (પ્રાપ્ત થયો.) આથી એમ જણાવેલું છે કે તેઓનું વચન કોઈપણ શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ નથી. 'ભગવાનની આજ્ઞાથી કામકાજ માટે અહિં આવવાનું સંભવતું હોય તો પણ ભમ્યા કરવાનું અયોગ્ય છે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. પાલન કરનાર (વિષ્ણુ)ના સેવકો જેને ગ્રહણ કરે છે તેને પોતાની સમાન કરે છે, એવો (અર્થ છે). અથવા भूतानि એટલે ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થએલાઓ. તેઓ ગંગાની પેઠે સર્વને પવિત્ર કરવા ભમ્યા કરે છે, એવો અર્થ છે. આ વિષયમાં સંદેહ નથી, કારણ કે ગંગાજ દૃષ્ટાંત છે, એમ જણાવવા 'हि' 'ખરેખર' એમ કહેલું છે. ભગવાનેજ (આમને) ઉત્પન્ન કરીને મોકલ્યા છે એમ કહેવાયું. ભગવાનના ધર્મવાળા તરીકે તેઓની પ્રશંસા (કરી છે). ૨૮.

(તેઓ) ગંગાથી પણ ઉત્તમ છે એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:-

दुर्लभो मानुषो देहो देहिनां क्षणभंगुरः ।
तत्रापि दुर्लभं मन्ये वैकुण्ठप्रियदर्शनम् ॥२९॥

દેહવાળાઓને મનુષ્યનો દેહ દુર્લભ (અને) ક્ષણભંગુર છે. તેમાં પણ ભગવાનના પ્રિય (ભક્તો)નું દર્શન દુર્લભ (હોવાનું) હું માનું છું. ૨૯.

'આ ઘણો દુર્લભ (મનુષ્યનો દેહ) પ્રાપ્ત કરીને' (૧૧–૯–૨૯) આ ધોરણ પ્રમાણે, (અને) 'સ્વર્ગ તથા મોક્ષનું દ્વાર' તથા 'અહિંજ (પ્રાપ્ત કરવા) પ્રયાસ કરવો જોઇએ' એ વાક્યો પ્રમાણે મનુષ્યનો દેહ નૌકાની પેઠે સાધન છે, છતાં પણ સત્પુરૂષો જો ખલાસીઓ જેવા હોય તો ફલ પ્રાપ્ત થાય.

વળી આ વિષયમાં પ્રત્યક્ષનો વિરોધ છે એમ ન માનવું, કારણ કે હેતુ સ્વરૂપ અને ફલ પ્રત્યક્ષ હોય* તો તે (વિરોધ) થાય. તે પૈકી હેતુ પ્રત્યક્ષ નથી જ.

* મનુષ્યનો દેહ (પ્રાપ્ત થવો) દુર્લભ છે. આ સિદ્ધાંતને પ્રત્યક્ષનો વિરોધ નથી, કારણ કે તે દેહ પ્રાપ્ત થવાનાં હેતુ એટલે કારણ, તે દેહનું સ્વરૂપ અને તેનું ફલ તે દેહ સ્હેલાઇથી પ્રાપ્ત થતો હોવાનું પ્રત્યક્ષ રીતે જણાવતાં નથી. તે દેહ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ પ્રત્યક્ષ છે જ નહિ, તેમજ તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન પ્રત્યક્ષ ન હોવાથી ફલ પણ પ્રત્યક્ષ નથી. સ્વરૂપ જોતાં દેહ દુર્લભ છે એમ સ્પષ્ટ નીચે દર્શાવ્યું છે.

સાધન ન હોવાથી ફલ (પ્રત્યક્ષ નથી). સ્વરૂપ(ના સંબંધ)માં પણ વનમાં ખાડાટેકરાવાળી નદીમાં જેમણે નૌકા પ્રાપ્ત કરેલી છે તેવા મુસાફરો જેવા ઘણાએ નૌકાને સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત થએલી માનતા નથી, કારણ કે તે ઘણું ભમવાથી પ્રાપ્ત થએલી હોય છે, કેમકે ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં મનુષ્યની યોનિ એક છે. વિરોધ તર્કથી દૂર કરવો જોઇએ.[1] દેહનું અભિમાન તામસ હોવાથી, રાજસ મનુષ્યનો દેહ દુર્લભ છે, એવો અર્થ છે. (તે) ક્ષણમાં નાશ પામે તેવો છે, નાશનો આરંભ થતાં રહેતો નથી, એવો અર્થ છે. પોતાને મનુષ્યના દેહની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. દુર્લભ (મનુષ્યના દેહ)માં પણ ભગવાનના પ્રિય (ભક્ત)ની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે. તે (ભક્તની પ્રાપ્તિ)ન થાય તો (મનુષ્યનો દેહ) પ્રાપ્ત થએલ હોય તો પણ નકામો છે, અને દુઃખકારક છે, એવો (અર્થ છે). લોકમાં (આવી) પ્રસિદ્ધિ ન હોવા છતાં પોતાનો અનુભવ પ્રમાણ છે, એમ 'હું માનું છું' શબ્દથી કહેલ છે. (ભગવાન) વૈકુંઠમાં રહીને (પોતાનાં) સર્વ ધનરૂપ પોતાના ધર્મો આપીને, ઘણા સેવકો થાય તે માટે (તેમને) મોકલીને તેમની રાહ જોઇ રહે છે, તેથી (તેઓ) ભગવાનને પ્રિય છે. ૨૯.

'એવા પ્રકારનો સમાગમ ફરી (થવાનું) સંભવશે નહિ, કે જેથી* વિલંબ કરવો યોગ્ય હોય; પરંતુ શરીરનો ઉપયોગ કરવો જ જોઇએ, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

अत आत्यन्तिकं क्षेमं पृच्छामो भवतोऽनघाः ॥
संसारेऽस्मिन् क्षणार्धोऽपि सत्सङ्गो शेवधिर्नृणाम् ॥ ३० ॥

તેથી હે પાપરહિત (મુનિઓ)! અમે આપને અનંત ક્ષેમ પૂછીએ છીએ. આ સંસારમાં અર્ધ ક્ષણનો પણ ઉત્તમ પુરૂષોનો સંગ મનુષ્યોને નિધિરૂપ છે. ૩૦.

૧ 'દેહની પ્રાપ્તિ મનને આધીન હોવાથી તર્કથી તે દુર્લભ હોવામાં વિરોધ જણાશે' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. બીજા (નીચે કહે છે તે) તર્કથી તે વિરોધ દૂર કરવો એવો અર્થ છે. અભિમાન રહિત મન દેહ ઉત્પન્ન કરતું નથી, અભિમાનવાળું કરે, તે તામસ હોવાથી તેનાથી રાજસ મનુષ્ય દેહ પ્રાપ્ત થાય નહિ. તેથી તેની પ્રાપ્તિનું બીજું કારણ તપાસવું રહ્યું. તેથી તર્કનો વિરોધ રહેતો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

* સમાગમ ફરી થશે એમ જણાતું હોય તોજ વિલંબ કરાય. તેવું સંભવતું ન હોવાથી વિલંબ કરવો યોગ્ય નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

'अत्यन्तिक' એટલે વિરોધ કરનારની+ હાજરી વિનાનું અનંત. 'क्षेम' એટલે પ્રાપ્ત થએલું હોય તેનું સંરક્ષણ, દુર્લભ (મનુષ્યનો દેહ) અને ઉત્તમ પુરુષનો સંગ પ્રાપ્ત થએલ છે, તે જે ઉપાયથી નિત્ય (સદાના) થાય, તે કહો, એવો અર્થ છે. 'આપને' એ બીજું કર્મ છે× બંને પદાર્થો દુર્લભ હોવા છતાં (જેનાં ફલનો) આરંભ થએલ છે તેવું પાપ હોવાનો સંભવ હોવાથી અમારા દેહથી પ્રયોજન સિદ્ધ થશે નહિ, તેથી 'હે પાપરહિત (મુનિઓ)!' એવું સંબોધન કરેલું છે. (તેમને કાંઈ) અટકાવનારૂં નથી તેનું કારણ 'વિષ્ણુના સેવકો' (શ્લોક ૨૮) શબ્દથી (કહેલું છે) અનંત ક્ષેમનું ઉત્તમપણું જણાવવા માટે કૈમુતિક* ન્યાયથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આત્માથી જૂદાં, હલકાં ફલો આપવા માટે (ઉત્તમ પુરુષોને) લાંબા સમય સુધી રહેવાની જરૂર નથી. નિધિ પ્રાપ્ત થતાં જેમ ગરીબાઇ (દૂર થાય) તેમ જ્ઞાન આપવાથી સંસારના દુઃખો દૂર થાય છે, એવો (ઉત્તરાર્ધનો) અર્થ છે. તેથી 'सत्' 'ઉત્તમ' એ સામાન્ય શબ્દ છે. 'મનુષ્ય' હોવું એજ અધિકારી (જ્ઞાન લેનાર)નું વિશેષણ છે. ૩૦.

ન પ્રાપ્ત થએલાંની પ્રાપ્તિ વિષે નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્ન કરે છેઃ—

धर्मान् भागवतान् ब्रत यदि नः श्रुतये क्षमम् ॥
येः प्रसन्नः प्रपन्नाय दास्यत्यात्मानमप्यजः ॥३१॥

જો અમો સાંભળવા યોગ્ય હોઇએ, તો (અમને) ભગવાનના ધર્મો કહો, કે જેનાથી પ્રસન્ન થએલા જન્મરહિત (ભગવાન) શરણ આવેલાને આત્માનું પણ દાન કરે છે. ૩૧.

ભગવાનના ધર્મો (અમને) કોઇ સમયે પ્રાપ્ત થયેલા નથી. ન પ્રાપ્ત થએલ હોય તે (પ્રાપ્ત થાય ત્યારે) સચવાય નહિ તો નકામું છે, તેથી 'જો અમો સાંભળવા યોગ્ય હોઇએ તો' એમ કહેલું છે. જો સ્વરૂપ (અમો) યોગ્યતામાં ભગવાનનું શ્રવણ કરવા યોગ્ય હોય, તો (ભગવાનના) ધર્મો તે[1]

+ વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો.

× 'पृच्छ्' 'પૂછવું' ધાતુ બે કર્મવાળો છે. (૧) જે પૂછવાનું હોય તે અને (૨) જેને પૂછવાનું હોય તે, એવાં તેનાં બે કર્મો હોય છે.

* 'किमुत' કેટલું વધારે ?' એ શબ્દ ઉપરથી 'કૈમુતિક' શબ્દ થયો છે. જ્યારે અર્ધ ક્ષણનો સંગ પણ નિધિરૂપ છે, તો પછી સદાનો સંગ હોય તો શું ફલ પ્રાપ્ત ન થાય ? એવો ભાવાર્થ છે.

૧ 'તે' એટલે અનંત ક્ષેમ (પ્ર)

પ્રયોજન સિદ્ધ કરાવનારા થાય. ધર્મો ન પ્રાપ્ત થએલ પ્રાપ્ત કરવાના મદાર્થો છે એમ જણાવવા ઉત્તરાર્ધથી પહેલાં* કરતાં (તે) અધિક ફલવાળા હોવાનું કહે છે. આચરેલા ધર્મોથી ભગવાનની પ્રસન્નતા અવશ્ય થાય છે. 'શરણુ આવવું' એ અધિકારીનું વધારાનું વિશેષણ છે. ગયા શ્લોકમાં (તે) મનુષ્ય હોવાનું જ કહેલું, તેનાથી (આ) વધારાનું છે, એવો અર્થ છે. બીજો જેણે આત્માનું નિવેદન કરેલ ન હોય તેને ભગવાન આત્માનું દાન કરતા નથી; અને (ભગવાન) પ્રસન્ન થયા હોય ત્યારે કીર્તિ વિગેરેનું દાન કરીને આત્માનું દાન કરે તેમાં ધર્મો પણ[1] કારણરૂપ છે, કારણ કે (તે) પ્રસન્ન થયા હોય ત્યારે પણ 'છતાં પણ વર માગીએ છીએ' (૪-૩૦-૩૧) એવી (ભક્તોના સંગ માટેની) પ્રાર્થના[2] કરવામાં આવે છે. 'अपि' 'પણ' શબ્દથી ભક્તોનો સંગ (કહેલ છે.) ધર્મો (પ્રાપ્ત થવા) નું (સત્સંગ વિના) બીજું કાંઈ સાધન નથી[3] એમ જણાવવા (ભગવાન) સંબંધને લીધે દાન કરતા નથી, એમ 'જન્મરહિત' વિશેષણથી (કહેલું છે). એવી રીતે બે પ્રશ્નો થયા. ૩૧.

વચ્ચે-નીચેના શ્લોકથી નારદ વસુદેવને સાવધાન કરે છે:

॥ श्रीनारद उवाच ॥ શ્રી નારદ કહે કહે છે:-

एवं ते निमिना पृष्टा वसुदेव महत्तमाः ।

प्रतिपूज्याब्रुवन् प्रीत्या ससदस्यर्त्विजं नृपम् ॥ ३२ ॥

હે વસુદેવ! નિમિએ એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરેલા તે સર્વથી પ્રધાન (મુનિઓએ) રાજાનું સભાસદો તથા ઋત્વિજો સાથે પ્રીતિથી સારૂં પૂજન કરીને (તેઓને) (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું: ૩૨.

'સર્વથી પ્રધાન' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તે (રાજા) ને અધિકાર પણ પ્રાપ્ત કરાવીને ધર્મો કહીશું (કહેશે). હિત કહે છે, કરાવે છે અને (હિત

* 'પહેલાં' એટલે ત્રીસમા શ્લોકમાં નિધિરૂપ ફલ કહ્યું તે કરતાં

૧ 'च' શબ્દ 'પણ' અર્થવાળો છે. (પ્ર)

૨ આત્માનું દાન કરવામાં પણ ધર્મો કારણરૂપ છે, એમ જણાવનારૂં વચન આથી કહેલ છે. (પ્ર)

૩ 'अनन्यहेतुत्वाय' એટલે ભગવાનથી જૂદાં નથી એવું પ્રયોજન (પ્ર) જણાવવા સત્સંગથી ભગવાનના ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે. તેમને પ્રાપ્ત કરાવનારૂં બીજું કાંઈ સાધન નથી કારણ કે સંબંધને લીધે ભગવાન તેમનું દાન કરતા નથી, એવો અર્થ જણાવાથી તે પ્રમાણે અનુવાદ કરેલ છે.

માટે) યોગ્ય કરીને કરાવે છે,[૧] તેથી તે પ્રમાણે સામું પૂજન બહારથી જ (કર્યું). 'સભાસદો અને ઋત્વિજો સાથે' એમ કહેલું હોવાથી એક મુખ્યને અને ગૌણ[૨] બેને કહેવાનું છે એમ સૂચવેલું છે. ૩૨.

તે વિષયમાં મનુષ્યનો દેહ અને સત્સંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે મોક્ષ અવશ્ય થવાનો હોવાથી, તેના ઉપાયનો પ્રશ્ન, અને ભગવાનના ધર્મોનો પ્રશ્ન એવા બે પ્રશ્નો થયા. તે પ્રસંગે સમૂહમાં પૂછેલ હોય તે મુખ્યને પૂછેલ હોવાનો નિર્ણય થતો હોવાથી ઘણો પ્રવીણ કવિ જે સર્વમાં કુશલ હતો, તેણે કહ્યું (ઉત્તર આપ્યો). તેમાં પહેલા (પ્રશ્ન)નો ઉત્તર (નીચેના શ્લોકથી) આપે છે:—

॥ कविरुवाच ॥ કવિ કહે છે:—

मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य पादाम्बुजोपासनमत्र नित्यम् ॥
उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद् विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥३३॥

અહિં દેહ આત્મા છે એવા વિચારને લીધે ઉદ્વેગવાળી બુદ્ધિવાળાને અચ્યુતના ચરણકમલની સેવા જેને ક્યાંયથી પણ ભય હોતો નથી તે નિત્ય (ક્ષેમ) હોવાનું હું માનું છું; કે જેમાં ભગવાનને લીધે ભય દૂર થાય છે. ૩૩.

ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ગોવિંદનું ભજન (નિત્ય ક્ષેમ છે) એમ કહેવાયું, કારણ કે બીજું (સર્વ) પોતાનો અથવા બીજાનો નિર્વાહ કરનારું નથી.[૩] 'ઉદ્વેગવાળી બુદ્ધિવાળાને,' એ શબ્દથી વૈરાગ્ય ન હોવાનું અને પ્રીતિ ન હોવાનું કહેલ છે. 'નહિ તો ફરીથી મરણ થાય તે માટે પ્રયાસ ન કરે'[૪] એ વાક્યથી એમ

૧ આ ત્રણ ક્રિયાપદોથી પ્રધાન, વધારે પ્રધાન અને સર્વથી પ્રધાનના સ્વરૂપ કહેલાં છે (પ્ર) 'महत्तमा' શબ્દનો આ અર્થ કરેલો જણાતો નથી. રાજા હિત કહે છે (કરે છે), સભાસદો હિત કરાવે છે અને ઋત્વિજો હિત પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય કરીને હિત કરાવે છે, તેથી એ ત્રણનું પ્રતિ પૂજન કરેલ છે એવો ભાવ જણાવાથી એ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

૨ 'મુખ્ય' એટલે ફલ, 'ગૌણ' એટલે સાધન (પ્ર). એક રાજાને મુખ્ય તરીકે કહેવાનું છે અને સભાસદો તથા ઋત્વિજો બેને ગૌણ તરીકે કહેવાનું છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૩ જ્ઞાન અને કર્મ પોતાને થનારાં વિઘ્ન દૂર કરી, ફલ પ્રાપ્ત કરાવી શકે તેવાં નથી, એવો અર્થ છે (પ્ર).

૪ 'વૈરાગ્યવાળાઓને જ્ઞાનનો સંબંધ અને કામનાવાળાઓને કર્મનો સંબંધ હોય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે, વૈરાગ્ય અને વિષયોમાં) પ્રેમ અનુક્રમે જ્ઞાન અને કર્મનો અધિકાર જણાવનારાં છે. અહિં તો તેમ ન હોવાથી જ્ઞાન તથા કર્મ થતાં નથી, એવો અર્થ છે. વૈરાગ્ય હોય તો ફરીથી મરણ (જન્મમરણ) થાય તે માટે પ્રયાસ ન કરે, એ વાક્યથી વૈરાગ્ય ન હોવાનું કહેલ છે.

(કહેલું છે કે) (મનુષ્યના) જન્મનું ફલ ફરીથી જન્મ અને મરણ ન થાય તે માટે (પ્રાપ્ત કરવાનું) છે. તે સંપૂર્ણ પ્રકારનું અભય છે. તેમાં [1]કર્મમાર્ગમાં પ્રવાહ વિરોધ કરનારો છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં તો અધિકાર [2]નથી. જેને વિષયો પ્રાપ્ત થએલા છે તેને પણ તેટલો થોડો સમય જ ઉદ્વેગ હોતો નથી. [3]જ્ઞાન (પ્રાપ્ત થયા) પછી તો તે[4] સંપૂર્ણરીતે વૈરાગ્યથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. તે [5]એકાએક થતું નથી. તેથી સ્હેલાઇથી થઇ શકે તેવો ઉપાય કરવા ઈચ્છનાર માટે કોઈપણ અંશથી જેમની ક્ષતિ નથી તેવા (ભગવાન)ના ચરણની સેવાજ ઉપાય છે. તેથી આ ન કરે તો મનુષ્યનો દેહ અને સત્સંગ નિષ્ફલ છે.

'આ (ભગવાનના ચરણની સેવા) પણ કેમ થઇ શકે ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'હું માનું છું' એમ કહેલું છે. મારો એવો નિર્ણય[6] છે, એવો અર્થ છે. જગન્નાથ વિગેરે સ્થાનોમાં ક્યાંક જઈને મરણ સુધી ભગવાનની સેવા (કરવા)માં કાંઇ વિરોધ કરનારું થતું નથી, એવો ભાવ છે. ગૃહસ્થો દેવો તેમજ રોગો તેમાં વિઘ્ન કરનારા નહિ થાય, તેથી (તે) 'જેને ક્યાંયથી પણ ભય હોતો નથી' તેવી છે, તેનું કારણ 'અચ્યુતના' શબ્દથી કહેલું છે; કારણ કે જેઓ પોતાનાં સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તેઓને વિઘ્ન થવાપણું અને વિઘ્ન કરવાપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાન તો સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થતા નથી. તેમના સંબંધને લીધે (તેમના ચરણના સેવકો) અચ્યુત જેવા થાય છે, એવો અર્થ છે 'ચરણકમલ' શબ્દથી (ભગવાનના) અવતાર વગેરે (કહેલ

---

૧. 'તેમાં' એટલે અભયમાં 'પ્રજા પછી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (કર્મનું) ફલ પ્રવાહ જ છે અને તે અભય (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરવામાં વિઘ્નરૂપ છે એ સ્પષ્ટ જ છે. (પ્ર)

૨. (અધિકાર ન હોવો એ) 'વિરોધ કરનાર છે' એ શબ્દો અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

૩. 'ઉદ્વેગ વૈરાગ્ય નથી થયો એમ જણાવનાર હોય, તો ઉદ્વેગ ન હોવો એ વૈરાગ્ય થએલ હોવાનું જણાવનારો હોવો જોઇએ. છતાં તેમ નથી, કારણ કે વિષયી લોકોને પણ ઉદ્વેગ હોતા નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. તેથી ઉદ્વેગ વૈરાગ્ય થયો નથી એમ જણાવનારો છે જ. (પ્ર)

૪. 'તે' એટલે જ્ઞાન. (પ્ર) 'અભય' એવો અર્થ જણાય છે.

૫. 'તે' એટલે વૈરાગ્ય. (પ્ર)

૬. હું ભગવાનનો પાર્ષદ હોવાથી સેવકોનો નિર્વાહ કરવાના ભગવાનના સ્વભાવને જાણું છું, તેથી આમ કહું છે, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

છે એમ). સમાસ ન કરેલ* હોવાથી જ સમજાય છે. સમીપમાં રહી યોગ્ય હોય તેવાં (કાર્ય) કરવાં તે સેવા[1] "અહિં" એટલે મનુષ્યના દેહમાં. આ (સેવા) જ નિત્ય[2] (ક્ષેમ) છે, પરંતુ જવાનું કારણ ઉદ્વેગ છે.[3] પ્રવાહનો નાશ કરે તે માટે 'બુદ્ધિ' શબ્દ (યોજેલો છે), કારણ કે આ દેહ વૃક્ષના જેવા ગુણવાળો હોઇ નાશ કરનારો છે, કેમકે તેની અંદર '(આ) આત્મા (છે)' એવી માન્યતા અજ્ઞાનથી કરેલી છે. 'આમનાથી મૃત્યુ દૂર થાય છે' એ ધોરણ પ્રમાણે 'ભગવાને લીધે (ભય દૂર થાય છે)' શબ્દથી ફલ કહેલું છે. જ્યારે સેવા કરવામાં આવતાં જન્મથી આરંભી (ભગવાન) સાથે રહે છે ત્યારે તે(ભય)નો નાશ થાય છે. બીજા ઉપાયમાં આવું સંપૂર્ણ રીતે હોતું નથી. મૃત્યુ દૂર થાય છે, એવો અર્થ છે. કારણ કે 'ભય નામવાળાને પકડયો' (૪. ૨૮. ૨૨.) એવું વચન છે. (ભય) નમાલો છે એમ જણાવવા સ્ત્રી+ વાચક શબ્દ યોજેલો છે. ૩૩.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી બીજા (પ્રશ્ન) નો ઉત્તર કહે છે.-

ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये ।
अज्ञः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान्हि तान् ॥ ३४ ॥

અજ્ઞાની પુરુષોને સ્હેલાઇથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ-થાય, માત્ર તે માટે ભગવાને ખરેખર જે ઉપાયો કહેલા છે, તેમને ભાગવત (ધર્મો) જાણ. ૩૪.

કારણ કે ગીતામાં ભગવાનના ધર્મો બે પ્રકારના કહેલા છે. જે 'તું કરે છે' વિગેરે (ભ. ગી. ૯-૨૭ તથા ૨૮) બે શ્લોકોથી એક પ્રકારના (અને) 'મારામાં મન રાખનાર થા' (ભ. ગી. ૧૮-૬૫) શ્લોકથી બીજા પ્રકારના. બંનેનું ફલ પરંપરાથી[4] તથા આરોબાર ભગવાનની પ્રાપ્તિ છે. બીજાઓએ પણ

---

* अच्युतस्य અને ત્યારપછીના શબ્દનો સમાસ કરેલ ન હોવાથી જ.

૧. સેવા ધ્યાનરૂપ નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે (प्र)

૨, 'નિત્ય' એટલે કાઇ વિરોધ કરનાર સાથે ન હોય તેવી અનંત, એવો અર્થ છે. (प्र).

૩. તેવી સેવા માટે જરૂરી સાધન કહેલું છે, 'જવાનું' એટલે જગન્નાથ વિગેરે સ્થલે જવાનું (प्र)

+ 'ભય' ને બદલે સ્ત્રીલિંગનો 'भीः' શબ્દ યોજેલો છે.

૪. 'મને અર્પણ કરેલું ફલરહિત (હોય તો પણ) પોતાનું તે સાત્ત્વિક કર્મ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે સત્ત્વની વૃદ્ધિ કરીને, એવો 'પરંપરાથી' નો અર્થ છે (प्र)

'ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે શ્રવણ કરે છે' વિગેરેથી (ભગવાનના ધર્મો) કહેલા છે. ભગવાને પણ બીજા પ્રયોજન માટે 'સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરીને' (ભ. ગી. ૧૮. ૬૬) એમ કહેલું છે. તે સંબંધમાં નિશ્ચયપૂર્વક જે ધર્મોનું ફલ સાક્ષાત્ ભગવાન છે, અને 'મારામાં મન રાખનાર થા' એમ જૂદાં જૂદાં કાયા, વાણી અને મનથી અથવા (તે) સર્વથી ભગવાનનાજ સંબંધવાળા છે અને ભગવાનેજ કહેલા છે, તે ભાગવત (ધર્મો) છે. સર્વને ભગવાનનો સંબંધ હોવાથી 'हि' 'માત્ર' એમ કહેલું છે. 'આત્મા' એટલે ભગવાન 'અજ્ઞાની પુરૂષોને સ્હેલાઇથી' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે કર્મ ભક્તિ અને જ્ઞાન (ભગવાનના ધર્મો) સાથે કાર્ય કરનારાં નથી;[1] કારણ કે પુરુષ સ્વતંત્ર[2] છે. તે જૂદા જૂદા ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો[3] છે. આ વિષયની પણ સંપૂર્ણ પ્રસિદ્ધિ છે એમ જણાવવા 'हि' 'માત્ર' એમ કહેલું છે. વિજાતીય સાથેના તે જૂદા જૂદા ઉપાયો એટલે માર્ગો છે.[4] 'મનથીજ પછી જાણવું' એ જ્ઞાનમાર્ગ છે[5] બીજો અને ત્રીજો (માર્ગ) સ્પષ્ટ

---

૧ શ્લોકના પૂર્વાર્ધથીજ ભગવાનના ધર્મોનું લક્ષણ થઈ જતાં, આ વાક્યથી ત્રીજું ચરણ લખવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. 'સાથે કાર્ય કરનારાં નથી' એટલે (ભગવાનના ધર્મોની) સમાનતાથી અથવા (તેમનાથી) મુખ્ય રહીને (તેમની) સાથે ભળતાં નથી (प्र) સાથે કાર્ય કરનારાં નથી' એટલે ભગવાનના ધર્મોને આમની જરૂર હોતી નથી એવો અર્થ જણાય છે.

૨ 'સ્વતંત્ર' એટલે જ્ઞાની, એવો અર્થ છે. (प्र) આ અર્થ યોગ્ય જણાતો નથી, अज्ञ; શબ્દથી એમ કહ્યું છે કે કર્મ સાથે કાર્ય કરનારું નથી, કારણ કે કર્મમાર્ગ ક્લિષ્ટ છે, સહેલાઇથી થઇ શકતો નથી. 'અજ્ઞાની શબ્દથી જ્ઞાન સાથે કાર્ય કરતું નથી એમ કહેલું છે, કારણ કે અજ્ઞાનીમાં પણ ભગવાનના ધર્મો ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. 'પુરૂષો' શબ્દથી ભક્તિ સાથે કાર્ય કરતી નથી એમ જણાવેલ જણાય છે, કારણ કે ભક્ત સ્વતંત્ર હોતો નથી પણ ભગવાનને અધીન હોય છે, જ્યારે પુરુષ સ્વતંત્ર છે.

૩ ભગવાનના ધર્મો સાથે જ્ઞાન કર્મ તથા ભક્તિ કેમ કાર્ય કરતાં નથી તેનું કારણ કહેલ છે. 'મેં ત્રણ યોગો કહેલા છે' એ ભગવાનના વાક્યનાં તાત્પર્યને લીધે તેમ થાય છે. 'युज्यते भगवताऽनेन' જે ભગવાનનો સંબંધ કરાવે તે યોગ,' એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે 'યોગ' શબ્દનો અર્થ જૂદો જૂદો માર્ગ થાય છે. (प्र)

૪ નોટ ૩ માં યોગનો અર્થ કહ્યો તેના આશયથી માર્ગનું સ્વરૂપ આ વાક્યથી કહે છે. 'વિજાતીય' એટલે આશ્રમના ધર્મો વિગેરે જેનો અંગ તરીકે સમાવેશ થાય છે તેમની સાથે જેમાં ભગવાનની સેવા મુખ્ય હોય તે ભક્તિમાર્ગ છે. બીજા માર્ગોનું પણ તેમજ જાણવું. (प्र)

૫ બીજાથી જૂદો ઓળખાય, તે માટે જ્ઞાનમાર્ગનું સ્વરૂપ આ વાક્યથી કહેલ છે; (प्र)

છે.[1] 'નમન કરવું એ ઉત્તમ અધિ છે.' એવો કાર્યનો નિર્ણય (કરેલો) હોવાથી[2] (તે) ભગવાન પ્રતિ સર્વનો સાધારણ (ધર્મ) છે. મુખ્ય બનેલો તે (ધર્મો) જ એકત્ર થયેલા ભગવાનના ધર્મો છે[3] એવો ભેદ છે. તેઓ સ્વતંત્ર ફલરુપ છે એમ કહેવા વાકયના આરંભમાં તે કહેલા છે અને અંતમાં ફરી કહેલા છે 'જાણ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) આ વિષયમાં સંદેહ કરવો નહિ. ૩૪.

સર્વ માર્ગોથી (ભગવાનના ધર્મો) ઉત્તમ છે એમ કહેવા, (તેઓમે) પ્રવાહ અથવા મર્યાદા વિઘ્ન કરતાં નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यानास्थाय नरो राजन्न प्रमाद्येत कर्हिचित् ॥
धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ॥३५॥

હે રાજન્ ! જેમનું આચરણ કરવાથી મનુષ્ય કોઇપણ સમયે ભૂલ કરતો નથી, તેમજ નેત્રો બંધ કરીને દોડતાં આમાં ઠોકર ખાતો નથી (તેમજ) પડતો નથી. ૩૫.

તેઓનું આચરણ એટલે કાયા, વાણી અને મનથી તેમના (ભગવાનના) સેવક થવું તે. લોકમાં અને અમુક કાલમાં ઘણી ભૂલો થવાનું સંભવે છે, અને રાજાઓને આમો અનુભવ હોય છે, કારણ કે મનુષ્યો ઉપર સત્તા દર્શાવનાર દંડ (તેઓ રાખે છે). એ પ્રમાણે પ્રવાહમાં વિઘ્ન થતાં નથી એમ કહીને, ઉત્તરાર્ધથી મર્યાદામાં પણ (વિઘ્ન થતાં નથી એમ) કહે છે. 'દોડવું' એટલે ઝડપથી ઇચ્છેલા સ્થળે જવું, અથવા વચ્ચે વચ્ચે ઉપદેશનું ઉલ્લંઘન કરવું. શાસ્ત્રો અને ગુરુ, અથવા વેદ સ્મૃતિ 'નેત્રો' છે 'ઠોકર

---

૧ 'ત્યારે બીજા (કર્મ તથા ભક્તિ) માર્ગનું સ્વરૂપ પણ કહો' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. આ સ્કંધના બારમા અધ્યાયમાં કર્મમાર્ગનું અને સત્તાવીસમા અધ્યાયમાં ભક્તિમાર્ગનું સ્વરૂપ વિસ્તાર સાથે કહેલ હોવાથી તે સ્પષ્ટ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ એ પ્રમાણે ભગવન્માર્ગો સ્પષ્ટ કરી, તેમનાથી પણ ભગવાનના ધર્મો ઉત્તમ છે એમ જણાવવા તેમનું સ્વરૂપ આથી કહેલું છે. કાયા, વાણી અને મનની નમ્રતારૂપ નમન બધા માર્ગોને તથા ભગવાનના ધર્મોને સમાન છે. તેથી વિજાતીય (આશ્રમ ધર્મ વિગેરે) સાથે ભળવા છતાં પણ ભગવન્માર્ગો કહેવાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩ અંગ તરીકે પણ જેમાં પોતાની જાતના ધર્મોનો જ સમાવેશ થતો હોય તે ભગવાનના ધર્મો છે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

ખાવી,' એટલે ગતિનાં સાધન(પગ)ને અંતરાય થવો. 'પડવું' એટલે, અવયવી. (દેહ)ને (અંતરાય થવો)[1]. 'આમાં એટલે સપાટ રેતીવાળી ભૂમિ જેવા ભગવાનના ધર્મોમાં. ઉતાવળથી સાધનનો ત્યાગ (અને) શાસ્ત્રો તથા ગુરુનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે, ત્યારે ફલ (પ્રાપ્ત થવા)માં વિલંબ થતો નથી, અથવા ફલ પ્રાપ્ત ન થવાનું થતું નથી, એવો અર્થ છે. ૩૫

એ પ્રમાણે એ (૩૪ તથા ૩૫) શ્લોકોથી મુખ્ય ભગવાનના ધર્મો કહ્યા. નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી પ્રથમના×[1](ભગવાન સંબંધી ધર્મો) કહે છે. 'જે કરે છે, (ભ. ગી. ૯–૨૭) શ્લોકમાં લૌકિક કર્તાપણું અને ભોકતાપણું, (વેદના) પૂર્વકાંડ પ્રમાણે કરવા યોગ્ય હોમ અને દાન, અને ઉત્તર કાંડમાં (કહેલ) છે તે તપ, એમ લોક અને વેદનું સમર્પણ (કરવાનું) કહેલ છે, અને પછી માત્ર સમર્પણનું ફલ સુખ થવાનું અને દુઃખ ન રહેવાનું કહેલ છે[2] જે ત્યાગ (સમર્પણ) અને યોગ (મનને ભગવાનનો સંબંધ)વાળો હોય, તેને તો મોક્ષદ્વારા પોતાની (ભગવાનની) પ્રાપ્તિ પણ 'સંન્યાસ અને યોગવાળા અંતઃકરણવાળો' (ભ. ગી. ૯ ૨૮) શ્લોકથી કહેલી છે,* અને પ્રશ્નમાં 'શરણ આવનારને' (૧૧. ૨. ૩૧) શબ્દ હોવાથી આત્મનિવેદન કરનારને તેવું મુખ્ય પ્રકારે* કહે છે. આત્મનિવેદન સમયે જ સર્વ સમર્પણ થએલ હોવા છતાં, પહેલાંનો સ્વભાવ ચાલુ રહેવાથી ભગવાનને અને આત્મનિવેદનને ભૂલી, લૌકિક કર્તા તરીકે જે કરેલ હોય, તેનું સમર્પણ કરવાનું (કહેલ) છે,[3] એવો ભેદ છે. ત્યાગ[4] ભગવાનનાં ભજન માટે (કરવાનો હોવાથી, સંન્યાસને બદલે ભક્તિ (કરવાનું) કહેલ છે.[5] ત્રણ શ્લોકોથી (અનુક્રમે) કાર્યનું સમર્પણ, ભક્તિ અને યોગ કહે છે. તે પૈકી પહેલું (નીચેનાં શ્લોકમાં કહે છે:—

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ॥
करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥३६ ॥

१ 'અંતરાય થવો' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (प्र)

× 'પ્રથમના' એટલે કૃપાવાળા અધિકારીએ પહેલાં કરવાનાં (મ. ગ. શાસ્ત્રીની નોટ)

૨. ભ. ગી. ૯–૨૮ ના પૂર્વાર્ધથી કહેલું છે. (प्र)

*. ભ. ગી. ૯–૨૮ ના ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે.

૩. આત્મનિવેદન પહેલાં કરેલ હોવા છતાં આ ઉપદેશ નકામો નથી. (प्र)

૪. ભ. ગી. ૯–૨૮ માં 'સંન્યાસ' શબ્દથી કહેલ ત્યાગ. (प्र)

૫. આ પછીના શ્લોકમાં કહેલ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

કાયાથી, વાણીથી, મનથી અથવા ઇંદ્રિયોથી બુદ્ધિનાં સ્વરૂપથી અથવા ચાલુ રહેલા સ્વભાવથી જે જે કરે તે સર્વ પરમ (પુરુષ) નારાયણને એવા પ્રકારથી સમર્પણ કરવું. ૩૬.

જ્ઞાનનાં પ્રધાનપણાંથી અથવા ક્રિયાનાં પ્રધાનપણાંથી કાર્ય (કરવામાં આવે છે). તે પૈકી કાયા, વાણી અને મનથી અને ઇંદ્રિયોથી ક્રિયા(નાં મુખ્ય-પણાંનાં કાર્યો થાય છે), અને બુદ્ધિનાં સ્વરૂપથી જ્ઞાન(નાં મુખ્યપણાનાં કાર્ય જણાવેલ છે). જ્ઞાનથી અથવા જાણ્યા વિના (કરેલાં)[1] કાર્ય (સમર્પણ કરવાં) 'જે જે' શબ્દોથી કરવાનાં કાર્યોની જૂદાઇ કહેલી છે, કારણ કે સમર્પણમાં શાસ્ત્રમાં કરવાનાં કહેલાં અને કરવાની મના કરેલાં, તેમજ લૌકિક અને અલૌકિક (કર્મો) સમાન છે. 'કર્મો આપને સમર્પણ કરું છું' એમ (સમર્પણ કરવાનું) નથી, પરંતુ 'આપને માટેજ કરેલાં છે' એવા પ્રકારથી (સમર્પણ કરવાં). સ્વભાવને લીધે (ભગવાનથી) જૂદા હોઈએ તેવા પ્રકારે કરેલનું પણ 'इति' એવા પ્રકારે[2] સમર્પણ કરવું. ૩૬.

નીચેના શ્લોકમાં બીજો (ભગવાન સંબંધી ધર્મ) કહે છેઃ—

भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ।
तन्माययाऽतो बुध आभजेत्तं भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा ॥ ३७ ॥

ઐશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થએલાને બીજામાં આસક્તિ થતાં ભય થાય છે, સ્વરૂપનું વિસ્મરણ (અને) મિથ્યા જ્ઞાન થાય છે. તે માયાથી (થાય છે). તેથી ગુરૂ અને દેવતા જેનું સ્વરૂપ છે તેવા શાણાએ અનન્ય ભક્તિથી તે ઇશ્વરનું ભજન કરવું. ૩૭.

'મને જ જે શરણ આવે છે' (ભ. ગી. ૭–૧૪) એવું વચન હોવાથી[3] 'एव' 'જ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે બીજાં બધાં (સાધનો માયા તરવાને) ઉપાય નથી. (૧) માયાથી મોહ થવાથી (સ્વરૂપનું) વિસ્મરણ[4] થાય છે.

---

૧ આથી જ્ઞાનનાં મુખ્યપણાવાળાં અને ક્રિયાનાં મુખ્યપણાવાળાં કર્મોનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (प्र)

૨ શ્લોકમાંના 'इति' શબ્દનું આ વ્યાખ્યાન કરેલું છે. (प्र)

૩. પ્રથમ અધિકારવાળાને ભગવાનના ધર્મોમાં જેવી ભક્તિ જોઇએ, તેવી જણાવવા માટે આ ભગવદ્ગીતાનું વાક્ય કહેલું છે. તે માયા તરવા માટે કરવામાં આવતી અનન્ય ભક્તિ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. 'अस्मृतिः' એટલે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ (प्र)

(૨) તેથી [૧] 'હું દેહ છું' એવું મિથ્યા જ્ઞાન થાય છે. આરંભમાં થએલ "ઐશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થવું" સર્વનું કારણ છે. તે પણ સૃષ્ટિ (રચનારી) માયાથી થાય છે. (૩) વળી માયાથી ભોગમાં આસક્તિ થતાં ભય થાય છે. એ પ્રકારના ત્રણ દોષ ઉત્પન્ન કરનારી માયાને દૂર કરવા 'ભક્તિથી જ (ભગવાન) પ્રસન્ન થાય છે' એવું વચન હોવાથી તેમનું જ આ સર્વ તરફથી ભજન કરવું, કારણ કે ઈશ્વર અનન્યતાથી જ પ્રસન્ન થાય છે. 'સ્નેહ ત્રણમાં રહેલો હોવાથી અનન્યતા (થવાનું) સંભવતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગુરૂ અને દેવતા સ્વરૂપ છે જેનું' એમ કહેલું છે. વળી આ (ભગવાનમાં) ઘણો જ પ્રેમ થાય[૨] તે માટે કહેલું છે. ચિંતામણિની પેઠે ભક્તિ ઘણું પ્રાપ્ત કરનારી હોવાથી[૩] જરાએ ચિંતા (કરવાની) નથી. ૩૭.

(નીચેના શ્લોકમાં) ત્રીજો (ભગવાન સંબંધી ધર્મ) કહે છે:-

अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयो ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा ।।
तत्कर्म सङ्कल्पविकल्पकं मनो बुधो निरुन्ध्यादभयं ततः स्यात् ।। ३८ ।।

વિચાર કરનારની બુદ્ધિથી સ્વપ્ન અને મનોરથની પેઠે દ્વૈત પ્રપંચ ન હોવા છતાં ભાસે છે. તેથી કર્મના સંકલ્પ અને વિકલ્પ કરનારાં મનને શાણા પુરૂષે વશ કરવું. તેનાથી અભય (પ્રાપ્ત) થાય. ૩૮.

યોગશાસ્ત્ર પ્રમાણે મન સર્વ અનર્થોનું મૂલ છે, કારણ કે તે (શાસ્ત્ર) પ્રમાણે વાસનાવાળા મનથી ખોટો જ દ્વૈતપ્રપંચ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ યોગથી ઉત્પન્ન થતા ધર્મવાળું મન થાય, ત્યારે સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, એવી જ રીતે વાસનાવાળા (મનમાં) દ્વૈતપ્રપંચ થાય છે. તે મત પ્રમાણે સ્વપ્ન અને મનોરથો પણ વાસનાથી થાય છે. વળી મનમાંથી તેટલું જ (થતું) નથી, પરંતુ (તે) [૪]કર્મની

૧ 'તેથી' એટલે વિસ્મરણને લીધે. (પ્ર).

૨. ગુરૂ અને દેવતા ભક્ત (પોતા)થી જૂદા નથી એવાં જ્ઞાન સાથે, માયાનો મોહ તેનાં કારણ સાથે દૂર થાય તેવું ફલ, ભગવાનમાં જે ઘણા પ્રેમથી થાય છે તે (ભક્તિ છે), એવું તાત્પર્ય છે (પ્ર)

૩. 'એમ હોય તો આ ભક્તિ ભગવાનની પ્રાપ્તિ ઘણા વિલંબ પછી કરાવે' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. કામના જૂદી હોવાથી જ આને પ્રારંભની ભક્તિ કહેલી છે, પણ જો તે ભગવાનના સંબંધવાળી થાય તો ભગવાનની પ્રાપ્તિ પણ તરત જ થાય છે એટલે કાંઈ દોષ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪. 'કર્મ' એટલે જે પદાર્થનો વિચાર કરતા હોઈએ તે. (પ્ર)

ઇચ્છાઓ કરે છે અને (તેમાં) શંકાઓ કરે છે, કર્મનાં સ્વરૂપના પ્રકારો ઉત્પન્ન કરે છે. મન પ્રથમ દૃષ્ટિએ સુખ ઉત્પન્ન કરતું હોવા છતાં (તેના) એ દોષ જાણી તેને વશજ કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ (ભગવાન સંબંધી ધર્મો) ભેગા થાય, ત્યારે અભય થાય. તેમનાથી ભગવાન પ્રાપ્ત થાય, એવો અર્થ છે, કારણ કે 'મુક્ત થઇ મને પ્રાપ્ત કરીશ' (ભ. ગી. ૯-૨૮) એમ કહેલું છે. આ બીજો[1] ભગવદ્ધર્મનો પ્રકાર કહ્યો. કેટલાક એમ કહે છે કે પહેલા પક્ષમાં 'હું માનું છું' શબ્દ છે તેનાજ વિકલ્પરૂપ[2] આ (મત) છે. બીજાઓ (આ) સાધારણ[3] હોવાનું (કહે છે.). ૩૮.

એવી રીતે એ પ્રકારથી ભગવાનના સંબંધવાળા ધર્મો કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી પાંચ(શ્લોકો)થી ત્રણ માર્ગોના અનુકલ્પરૂપ[4] સ્વતંત્ર પક્ષ કહે છે. મુખ્ય પક્ષોનો અધિકાર ન હોય ત્યારે તે કરવાનું સંભવતું નહિ હોવાથી-જ્ઞાન અને કર્મ[5] સર્વ બ્રાહ્મણોએ (કરવાના) વિષય હોવાથી (અને) ભક્તિને[6] પણ ઘણાં સાધનોની જરૂર હોવાથી-બધા માત્ર શરીરથી આચરી શકે તેવો આ ઉત્તમ પક્ષ છે એમ 'અનંતનાં નામો....' (૧-૬-૨૭) એ શ્લોક(ના વ્યાખ્યાન)માં અમે સિદ્ધ કરેલું છે,[7] તે ધર્મનું તે સ્વરૂપ આરંભમાં (નીચેના શ્લોકમાં) કહે છેઃ-

શૃણ્વન્ સુભદ્રાણિ રથાઙ્ગપાણેર્જન્માનિ કર્માણિ ચ યાનિ લોકે ।
ગીતાનિ નામાનિ તદર્થકાનિ ગાયન્વિલજ્જો વિચરેદસઙ્ગઃ ॥ ૩૯ ॥

---

૧. અહિં કહેલો યોગ જુદો ઉપાય છે. (પ્ર) છેલ્લા ત્રણ શ્લોકોએ કહેલ, સમર્પણ ભક્તિ અને યોગ મળી જુદો ઉપાય કહેલો છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. પહેલો ઉપાય કહ્યો, તેનાજ વિકલ્પરૂપ એટલે તેનો પેટા-ભેદ આ છે. (પ્ર)

૩. બંને પ્રકારમાં મનની એકાગ્રતાની જરૂર હોવાથી, બંનેમાં આ સમાન છે. (પ્ર)

૪ તેવાં કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ ત્રણે છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રકારના (ભગવાન સંબંધી) ધર્મોનો અધિકાર ન હોય ત્યારે આ માર્ગો પણ ગૌણ ભગવદ્ધર્મ છે, એવો ભાવ છે. (પ્ર) મુખ્ય થઇ ન શકે ત્યારે તેના બદલે બીજું કરવાનું હોય તે 'અનુકલ્પ' કહેવાય છે. જેમકે જવ હોમવાના હોય ત્યારે તે ન મળતાં ઘઉં હોમવા તે.

૫ 'ત્રણ ભેગા કહ્યા' વાક્યમાં કહેલા જ્ઞાન અને કર્મ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૬ 'ભક્તિ' એટલે ગૌણ ધર્મમાં કહેલી ભક્તિ. (પ્ર)

૭ વાસનારૂપ, અવિદ્યારૂપ અને રાગ વિગેરેરૂપ ત્રણ પ્રકારના કષાયોને પકાવનારાં, કર્મ ભક્તિ અને જ્ઞાનનાં અધિકારો જૂદા જૂદા હોવાથી (અને) એક (પુરુષ)થી ત્રણ કરી શકાય તેમ ન હોવાથી, ત્રણેનાં અનુકલ્પરૂપ આ ઉપાય કરવો ઉતમ છે, એમ સિદ્ધ કરેલું છે, તે ત્યાં જોઇ લેવું. (પ્ર)

જેમનાં હાથમાં ચક્ર છે તેવા (ભગવાન)નાં ઘણાં કલ્યાણકારક જે જન્મો અને કર્મોનું (અને) તેમના અર્થવાળાં જે નામોનું લોકમાં ગાન થાય છે, તેમનું શ્રવણ કરતાં, (અને) નિર્લજ્જ થઇ ગાન કરતાં સંગરહિત થઈ ફરવું. ૩૯.

આરંભમાં ઘેરથી નીકળી ગએલાએ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય અને રસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે કૌતૂહલ જેમાં મુખ્ય છે તેવાં ઘણાં કલ્યાણકારક (જન્મો વિગેરેનું ગાન કરતાં ફરવું). 'જેમના હાથમાં ચક્ર છે તેવાનાં' વિશેષણથી એમ જણાવેલ છે કે તેમ કરવામાં આવતાં તેને કોઈપણ બાજુથી ભય થવાનો નથી. જ્ઞાન સાથે ભળેલાં હોય[1] ત્યારે જ સૃષ્ટિ વિગેરે (ભગવાનનાં) જન્મ અને કર્મરૂપ (જણાતાં) હોવાથી, (અને) શુદ્ધ અવતાર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હોવાથી 'જેનું લોકમાં (ગાન થાય છે)' એમ કહેલું છે. 'જેનું લોકમાં' શબ્દોનો પછીના (શબ્દો) સાથે પણ સંબંધ છે. (ભગવાનનો નામો સાથેનો, સંબંધ ઉત્પત્તિથી થએલો[2] નથી એમ જણાવવા 'તેમનાં અર્થવાળાં' વિશેષણ (યોજેલું છે). લજ્જા ન હોવી અને સંગ ન હોવો એ બે અંગો મુખ્યની સમાન[3] છે. પરિભ્રમણ કરવાની અવસ્થામાં જ્યાં ભગવાનની કથા થતી હોય ત્યાંજ તેનું શ્રવણ કરી, નિર્લજ્જ થઈ લૌકિક (લોકમાં ગાન કરાતાં ભગવાનનાં જન્મ વિગેરેનાં) ગીતોનું ગાન કરતાં સંગરહિત થઈ ફરવું, એવો અર્થ છે. ૩૯.

એ પ્રમાણે અનુકલ્પનું સ્વરૂપ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં તેનું પરિણામ કહે છેઃ—

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ॥
हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मादवन्नृत्यति लोकबाह्यः ॥ ४० ॥

---

1 વૈદિક જ્ઞાન હોય ત્યારેજ બધું ભગવદ્રૂપ છે અને ભગવાનનું જ કાર્ય છે એવું ભાન થતું હોવાથી, અને અધિકાર હલકો હોય ત્યારે અધિકાર ન હોવાથી તેવું ભાન થતું નથી, તેથી તેમ (કહેલ) છે, એવો ભાવ છે (प्र)

૨ મુખ્ય અધિકાર ન હોવાનું આ (શબ્દ) જણાવે છે. મુખ્ય અધિકાર હોય, તો નામલીલા અને રૂપલીલા પણ નિત્ય છે એવું ભાન થતું હોવાથી, 'તેમના અર્થવાળા' વિશેષણ ન યોજત, એવો ભાવ છે. શ્રવણ અને ગાન કર્મને બદલે કરવાનાં, નિર્લજ્જતા ભકિતને બદલે રાખવાની, કારણ કે ભક્તિ સ્નેહનું પરિણામ છે એમ લોકમાં દેખાય છે. સંગ ન રાખવો એ જ્ઞાનને બદલે કરવાનું છે એમ જાણવું. (प्र)

૩. 'મુખ્યની સમાન' એટલે મુખ્ય ભક્તિ અને જ્ઞાનની સમાન, એવો અર્થ છે. (प्र)

એવાં વ્રતવાળો પોતાના પ્રિયનાં નામનાં કીર્તનથી જેને (તેમના ઉપર) સ્નેહ ઉત્પન્ન થએલો છે (અને) જેનું ચિત્ત પીગળેલું છે તે લોક બહારનો થઈ મોટેથી હસે છે, પછી રડે છે, રાડો પાડે છે, (અને) ગાંડાની પેઠે નૃત્ય કરે છે. ૪૦.

આઠ ગુણોથી પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન થવાથી 'લોકબહારનો (થઇ)' એમ કહેલું છે. પ્રવાહનું ઉલ્લંઘન ફલ છે. પાંચ વ્રત હોવાથી, (તેમાંના) એકેનો ત્યાગ (કરતો) નથી. દરરોજ (૧) સંકલ્પ કરવો (૨) સ્નેહ રાંખવો અને (૩) ચિત્તનું પીગળવું એ અંદરના (ગુણો), બહાર પાંચ* કાર્યો કરે છે. બીજાના કરતાં રડવાનું ઘણા સમય સુધી ચાલતું હોવાથી જૂદા આરંભથી (કહેલું છે). લોક અનુકરણ ન કરે તે માટે અપસ્મારમાં હસવાનું કરે છે તેમ ગાંડપણમાં નૃત્ય કરે છે, ૪૦.

એવી રીતે કર્મથી લોકનો ત્યાગ થતાં કાંઇ પણ પ્રયાસ વિના તેને જ્ઞાન અને ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થવાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ॥
सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत् किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः ॥ ४१ ॥

(તે) અનન્ય થઈ આકાશ વાયુ અગ્નિ જલ અને પૃથ્વી, તારાઓ પ્રાણીઓ દિશાઓ વૃક્ષો વિગેરે, નદીઓ અને સમુદ્રોને અને જે કાંઇ ઉત્પન્ન થએલ છે તે હરિના શરીરને પ્રણામ કરે (છે). ૪૧.

મહાભૂતો, સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે રહેલાં[1](તારાઓ અને પ્રાણીઓ,) દિશાઓ, ચાર પ્રકારના (વૃક્ષો વિગેરે), નદીઓ, સમુદ્રો, (અને) 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી પર્વતો—આ બધા ગોવિંદનું શરીર છે, અથવા ભેગા થઇ બ્રહ્માંડ[2] થાય છે. 'જે કાંઇ ઉત્પન્ન થએલ છે તે' કહેવાનું પ્રયોજન ન કહેલાં હોય તેનો સમાવેશ (કરવાનું છે). તે (બ્રહ્માંડ) ભગવાનમાંથી તેમની લીલા (થાય તે) માટે પ્રકટ થએલું છે,[3] તેથી પોતાને તેનાથી જૂદો પાડ્યા વિના[4] (તેને) પ્રણામ કરે (છે). ૪૧.

---

* ઉત્તરાર્ધમાં પાંચ ક્રિયાપદોથી આ પાંચ કાર્યો કહેલાં છે. આ પાંચ કાર્યો અને ત્રણ અંદરના ગુણો એ આઠથી પ્રકૃતિનું ઉલ્લંઘન થાય છે, (કારણ કે પ્રકૃતિ આઠ પ્રકારની છે).

૧. તારાઓ અને પ્રાણીઓ અધ્યાહાર છે. (પ્ર)
૨. 'હરિનું શરીર' શબ્દનો આ બીજો અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)
૩. શ્લોકમાંના 'भूतम्' શબ્દનો અર્થ 'ભગવાનમાંથી' એવો કરી આ કહેલ છે. (પ્ર)
૪. આથી 'અનન્ય' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે '(જન્મો અને કર્મો અને નામોનું) શ્રવણ કરતાં' (શ્લો. ૩૯) થી આરંભી મન સુધી* ત્રણ માર્ગોનો અનુકલ્પ (કહેલ) હોવાથી, ભક્તિ જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય (તેમનાં) ફલ છે. કર્મનું ફલ વૈરાગ્ય છે.[1] તે(ફલો)નું સાધન એક હોવાથી[2] તેઓ એક પછી એક (પ્રાપ્ત) થવાં યોગ્ય નથી, અને એક સાથે લોકમાં થવાનું જોવામાં આવેલ નથી, તેથી પ્રથમ નીચેના શ્લોકથી ત્રણે એક સાથે ઉત્પન્ન થાય છે એમ લોકનાં દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરે છે:–

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष, त्रिक एककालः ॥
प्रपद्यमानस्य यथाऽश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम् ॥ ४२ ॥

જેમ ભોજન કરનારને પ્રસન્નતા પુષ્ટિ અને ભૂખનો નાશ દરેક કોળીએ થાય છે, તેમ (ભગવાનને) શરણે જનારને ઉત્તમ ભક્તિ, ઈશ્વરનો અનુભવ અને બીજામાં વૈરાગ્ય–આ ત્રણ એકસમયે (પ્રાપ્ત) થાય છે. ૪૨.

(૧) ઉત્તમ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ (૨) 'મને જાણે છે' '(હું) જેટલો છું' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે ઈશ્વરનો અનુભવ (અને ૩) ગોવિંદ સિવાયનામાં વૈરાગ્ય (એક સમયે થાય છે). સ્વાદવાળું, ઘીવાળું, અન્ન જમતાં (પ્રસન્નતા વિગેરે) ત્રણ એક સમયે થાય છે, અને (પછી) ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત કરશે એમ જણાવવા 'કોળીએ કોળીએ' એમ કહેલું છે. ૪૨.

(એમ) દોષ દૂર કરી, નીચેના શ્લોકમાં ફલ કહે છે:–

इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ॥
भवन्ति वै भागवतस्य राजन् ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ४३ ॥

હે રાજન્! એ પ્રમાણે નિરંતર અચ્યુતના ચરણને ભજતાં ભાગવતને ખરેખર ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને ભગવાનનું જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થાય છે. પછી તે સાક્ષાત્ પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૩.

* શ્લોક ૪૧ સુધી એવો અર્થ જણાય છે. તે શ્લોકમાં જણાવેલ જ્ઞાન સાથેનું નમન મનનું કાર્ય છે.

૧ (શ્લોક ૩૯ના શ્રી સુબોધિનીમાં) જ્ઞાન કર્મ અને ભક્તિ ફલાં, તેમાં ભક્તિ છેલ્લી કહેલી હોવાથી, ભક્તિનું ફલ વૈરાગ્ય હશે એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર)

૨ 'एकसाधनत्वात्' બહુવ્રીહિસમાસ છે. (વ) 'एकसाधन' બહુવ્રીહિસમાસ છે, તેને 'त्व' પ્રત્યય લગાડેલ છે.

સર્વ કર્મોની અંદર મંગલાચરણની પેઠે જગન્નાથ વિગેરે સ્થાનોમાં નિરંતર અચ્યુતના ચરણનું ભજન મધ્યે મધ્યે કરવું જોઈએ. એ પ્રમાણે (કરતાં) પણ ફલ ઉત્પન્ન થવાની સ્થિતિમાં ફલને સાહાય્ય કરનારું બીજું અંગ કહે છે (કે) એ પ્રમાણે કરતાં પણ જો તે[૧]ભાગવત થાય, તે (ભગવાન)નું બાલક (થાય), એટલે ભગવાને જો પોતાના માટે ઉત્પન્ન કરેલ હોય, તો ભગવાનનાં સ્થાનોમાં પરમ શુદ્ધ સત્ત્વરૂપ શાંતિ એટલે કેવલ બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરવાનું સ્થાન (પ્રાપ્ત કરે છે). તે (સ્થાન)ને યોગીઓજ જાણે છે. (ભાગવત થએલો) તે પોતે જ સાક્ષાત્ તે સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે, એવું ફલ (કહ્યું). ભાગવત હોવું એ બ્રાહ્મણની પેઠે સર્વમાં ઉપયોગી[૨] છે. ૪૩.

વળી ત્યાં જેમ અમુક બ્રાહ્મણોનો અમુક કર્મમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, એવી રીતે અહિં અનુકલ્પમાં પણ કેવા(ભક્ત)નો ઉપયોગ થાય છે, એવો સ્વતંત્ર પ્રકારથી (રાજા નિમિ) પ્રશ્ન કરે છે. ધર્મના ઉપયોગ માટે પણ[૩] ઉત્તમ (પુરુષે) ભાગવતો (ભક્તો) સાથે ભગવાનના ધર્મો (નો સંવાદ) કરવો, એવો (આ) અધ્યાયનો અર્થ થશે. તેથી (નીચેના શ્લોકમાં) ભાગવત સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

॥ राजोवाच ॥ રાજા (નિમિ) કહે છે:—

अथ भागवतं ब्रूत यद्धर्मो यादृशो नृणाम् ॥
यथा चरति यद् ब्रूते यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४ ॥

૧. 'તે' એટલે (ભજન કરનારનો) દેહ, કારણ કે પહેલાં શરીરના ધર્મનીજ વાત કરેલી છે. વળી 'તે'નો અર્થ 'આત્મા' (જીવ) કરીએ તો પણ જન્મો પછી પણ તે (આત્મા ભાગવત એટલે ભક્ત) થવાનું સંભવતું હોવાથી 'સાક્ષાત્' શબ્દનો પણ વિરોધ થાય, એવો અર્થ છે. (પ્ર) 'તે'નો અર્થ 'આત્મા' (જીવ) કરવામાં ઉપર દર્શાવેલ ખામીઓ હોવાનું જણાતું નથી. ઉપર ભજન કરવાનું કહ્યું તે જીવથી થઇ શકે છે; દેહ તો તેમાં સાહાય્ય કરનારજ થાય છે. વળી જ્યારે 'ભાગવત' થાય ત્યારે સાક્ષાત્ પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે 'સાક્ષાત્' શબ્દનો વિરોધ પણ રહેતો નથી. પરમ શાંતિ આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી 'આત્મા' અર્થ લેવોજ વધારે યોગ્ય જણાય છે.

૨ 'સર્વમાં ઉપયોગી' એટલે મુખ્ય અને પેટા-ધર્મોમાં તેમજ અનુકલ્પોમાં ઉપયોગી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩ સ્વતંત્ર રીતે ભાગવત સંબંધી પ્રશ્ન કરવાનું પ્રયોજન આથી કહે છે: અનુકલ્પ (વિકલ્પે કરવાનો) ધર્મ પણ ફલ પ્રાપ્ત કરાવે તે માટે પણ નીચે કહેવામાં આવશે તેવા લક્ષણ (અસાધારણ ગુણ)વાળા ભાગવતો સાથે ધર્મોનો સંવાદ કરવો જોઇએ, એવો અર્થ છે. આ પીસ્તાલીસમા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ થશે. (પ્ર)

હવે મનુષ્યોમાં જેવા ધર્મવાળો, જેવો ભક્ત હોય, (તે) જ પ્રકારે આચરણ કરતો હોય, જે કહેતો હોય અને જે ચિહ્નોથી ભગવાનને પ્રિય થએલો જણાતો હોય તે કહો. ૪૪

ભગવાનના સેવકોની અંદર રહેલ(ભકત)માં સંદેહ રહેતો નથી. મનુષ્યોમાં રહેલો હોય તેનું લક્ષણ કહેવું જોઇએ. સંધ્યાવંદન વિગેરે પેઠે, શાંતિ સંયમ વિગેરે પેઠે ધર્મો સ્વરૂપ છે.[૧] અને પ્રવાહમાં તે કેમ રહેલો હોય છે તે કહેલું (પૂછેલું) છે. 'જે પ્રકારે (આચરણ કરતો હોય, જે કહેતો હોય)' શબ્દથી કાયા વાણી અને મનની ક્રિયાઓ પૂછેલી છે. વેષ ચિહ્ન છે, તેનાથી રૂચિનું જ્ઞાન થાય છે.[૨] આનો ઉત્તર ચાલુ વિષયમાં ઉપયોગી લક્ષણ કહીને કહેવો જોઇએ. તે[૩] સંબંધમાં ચાલુ વિષયમાં[૪] ત્રણ અનુકલ્પ હોવાથી, ત્રણ પ્રકારનો ભક્ત કહેવો જોઇએ, અને ભગવાને પોતાને માટે બનાવેલ હોવાથી ફલનો આરંભ દર્શાવનારું લક્ષણ કહેવું જોઇએ.

તે સંબંધમાં સર્વ લોકો એક પ્રકારના ન હોવાથી, સર્વ સ્થલે ત્રણ પ્રકારના હોવાનું કહેવું જોઇએ.[૪] તે[૫] પૈકી સર્વ સ્થલે જ્ઞાન ભકિત અને કર્મનું ત્રણ પ્રકારના હોવાપણું, એકથી હેતુ (સાધન), અને એકથી ફલનું લક્ષણ, એમ અગીઆર(શ્લોકો)થી ઉત્તર કહેવો જોઇએ (કહેશે)[૫] ૪૪.

---

૧ જેમ શાંતિ વિગેરે ગુણો બ્રાહ્મણપણું દર્શાવનારા છે, તેમ ભાગવતપણું દર્શાવનારા સ્વરૂપના ધર્મો કહેવા જોઇએ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ મનની ક્રિયા સ્પષ્ટ ન હોવાથી, તે દર્શાવનાર (ચિહ્ન) આથી સ્પષ્ટ કરે છે. (પ્ર)

૩ 'પૂછેલ હોય તેનો ઉત્તર આપવો જોઇએ. ઉત્તરમાં ભાગવતનું લક્ષણ ત્રણ શ્લોકથીજ કહેવાશે, તેથી બીજા શ્લોકો નકામા છે' એવી શંકા થાય, તેથી પ્રશ્ન પ્રમાણે ઉત્તર આપે છે, એવું પ્રશ્ન તથા ઉત્તરનું તાત્પર્ય અહિંથી આરંભી કહે છે. (પ્ર)

૪...૪ 'ચાલુ વિષયમાં' એટલે મુખ્ય ભગવદ્ધર્મમાં. અર્થ એવો છે કે રાજાએ ભાગવત સંબંધી પ્રશ્ન સામાન્ય રીતે કરેલો નથી, પરંતુ ત્રણ માર્ગોના અનુકલ્પ કહેતાં ફલનો આરંભ કરાવનારું અંગ, જેને ભગવાને પોતાના માટે ઉત્પન્ન કરેલ હોય તે સંબંધી પ્રશ્ન કરેલ. આવા પ્રશ્નનો એવા પ્રકારનો ઉત્તર હોવા જોઇએ કે જેથી અનુકલ્પરૂપ લાભ અને ભગવાને પોતાના માટે ઉત્પન્ન કરેલા હોવારૂપ ફલ જાણવામાં આવે, અને પ્રત્યક્ષને મળતાં થાય, એવો પ્રશ્નનો અભિપ્રાય આ ભાગથી કહેલો છે (પ્ર)

૫...૫. આથી ઉત્તરનું તાત્પર્ય કહ્યું, આ સ્પષ્ટ છે (પ્ર) જ્ઞાન, ભકિત અને કર્મ ત્રણે ત્રણ પ્રકારના હોવાથી (૩×૩=૯) નવ શ્લોકથી ફલા. દશમાથી હેતુ અને છેલ્લા શ્લોકથી ફલનું લક્ષણ કહ્યું.

તે પ્રસંગે સર્વ નિવેદન કરનારા હોવાથી બીજા હરિસ્વરૂપવાળા જ હરિએ ઉત્તર આપ્યો. જ્ઞાનના સંબંધવાળા[1] પૈકી ઉત્તમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે (જણાવે છે):–

॥ हरिरुवाच ॥ હરિ કહે છે:—

सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥४५॥

સર્વ પ્રાણીઓમાં જે ભગવાનનું અસ્તિત્વ પોતાથી જૂએ છે, અને આત્મરૂપ ભગવાનમાં પ્રાણીઓને જૂએ છે, આ ઉત્તમ ભક્ત છે. ૪૫.

આ જગતને મુખ્ય જાણનારા છે એમ ઉપર કહેલું છે. ઓડુલોમિના મતને[2] ખોટો ઠરાવવા આરંભમાં ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થએલા બધાએમાં જીવ અને બ્રહ્મ એક હોવાનું નક્કી કરી[2], રામાનુજનો મત ખોટો ઠરાવવા (તે સર્વમાં) ઐશ્વર્ય વિગેરેનું સ્થાપન કરી[3], સર્વમાં ભગવાનનાં દર્શન થાય તે માટે+ ઘણાઓમાં દરેકની અંદર તે ગુણ હોવાનું ભાન (થવાનું કહે છે). (તેવો) અનુભવ થાય ત્યાંસુધી[4](આ) ક્રિયા (થતી) હોવાથી 'પોતાથી' એમ કહેલું છે.

જો કે ભગવાન અંતરહિત છે, છતાં પણ આધાર અને આધારે રહેનાર

૧. જ્ઞાનના સંબંધવાળા 'ભાગવતો', પરંતુ ભક્તો નહિ. (પ્ર) આ ભેદ જણાવવાનું કાંઇ કારણ દેખાતું નથી.

૨–૨ઔડુલોમિના મત પ્રમાણે (જીવની) મોક્ષની દશામાંજ જીવ અને બ્રહ્મ એક છે, પરંતુ તે પહેલાં એક નથી, કારણ કે સત્ અને ચિદ્રૂપજ જીવ અનાદિ છે. સિદ્ધાંત એવો નથી. સિદ્ધાંત પ્રમાણે તો બ્રહ્મ અને જીવ સદા એક છે, માત્ર લીલા કરવાની (ભગવાનની) ઇચ્છાથી જૂદા જણાય છે. ભેદ લીલા માટે કરેલો છે એમ જ્ઞાનીઓ તો સદા જાણતા હોવાથી, તેમને સદા તે એક હોવાનું ભાન રહેવું જરૂરી છે, તેથી તેવું નક્કી કરી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩ રામાનુજના મત પ્રમાણે સર્વ અવસ્થાઓમાં રહેલ ચિત્ અને અચિત્ (જીવ અને જડ) (ભગવાનનું) શરીર છે, તેથી તે મત ખોટો પાડવા તે સર્વમાં ઐશ્વર્ય વિગેરેનું સ્થાપન કરીને, એવો અર્થ છે (પ્ર)

+ 'अनुभवाय' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૪ વિરૂદ્ધ ધર્મોનું ભાન થવાથી પોતાની અંદર ભગવદ્ભાવ થવો અશક્ય હોવાથી તે (વિરુદ્ધ ધર્મોનું ભાન) દૂર કરનારો (તે) અનુભવ થાય ત્યાં સુધી, એવો અર્થ છે. (પ્ર) ભગવાનનો અનુભવ સર્વ પ્રાણીઓમાં થાય ત્યાં સુધી, એવો અર્થ જણાય છે.

હોવાનો સંબંધ જણાતો હોવાથી, (તેવો સંબંધ) દૂર થાય તે માટે વિરુદ્ધ* કહેવું જોઈએ, અને પછી કાલ વિગેરે નિયમન કરનારા ન હોવાથી વિરોધ દૂર થાય તે માટે (ભગવાન) આધાર હોવાનું પરિણામ આવશે. એ પ્રકારનો આત્મા જૂદો નથી એવાં દઢ જ્ઞાનવાળો ઉત્તમ છે, એવો અર્થ છે. આવાએ પણ શાંતિ સારી રીતે ટકી રહે તે માટે તે પ્રમાણે કરવું[1], એવો ભાવ છે. ૪૫.

નીચેના શ્લોકમાં બીજો (બીજી પંક્તિનો જ્ઞાનના સંબંધવાળો ભક્ત) કહે છેઃ—

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥ ४६ ॥

જે ઈશ્વર, તેમને અધીન [ભક્તો], અજ્ઞાનીઓ અને શત્રુઓ વિષે [અનુક્રમે] પ્રેમ, મૈત્રી, કૃપા અને તિરસ્કાર કરે [રાખે] તે મધ્યમ છે. ૪૬.

શાસ્ત્રમાં જ ઓછા વધારે ભાવથી જ્ઞાન કહેલાં છે. તે પૈકી વૈષ્ણવતંત્રમાં જ્ઞાનકાંડમાં ઉપર કહ્યું તેવાં જ્ઞાનને ઉત્તમ અધિકારીના સંબંધનું જણાવેલું છે. તેમાં જ ઉપાસના કાંડમાં ઓછા વધારે ભાવથી જ્ઞાન કહેલ છે. ઉપાસનાના વિચારથી તો તે જ્ઞાન ઉત્તમ[2] છે, છતાં પણ તે જૂદાઈ સાથેનું હોવાથી, અને ચાલુ પ્રસંગમાં જ્ઞાન સાથે ભળેલ (ભક્ત)ના વાત થતી હોવાથી અને અનુકલ્પ હોવાથી[3] જ્ઞાનની પંક્તિમાં તે (જ્ઞાન) મધ્યમ છે.

---

* 'વિરુદ્ધ' એટલે ભગવાન અંતરહિત છે તેથી વિરુદ્ધ, સર્વમાં ભગવાન રહેલા છે તેવું કથન, એવો અર્થ જણાય છે.

૧ ('पश्येत्' એમ) વિધ્યર્થ યોજેલ છે તેનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહે છે. 'શાન્તિ' શબ્દથી જણાવેલ ભગવાનનું સ્થાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે શ્લોક ૩૯ વિગેરેમાં કહેલ છે તે પ્રમાણે કરવું જોઇએ એવો અર્થ છે. આજ અભિપ્રાયથી શ્લોક ૪૪ નાં શ્રી સુબોધિના આભાસમાં 'ધર્મના ઉપયોગ માટે પણ......' એવો અધ્યાયનો અર્થ કહેલ છે. તેથી મુખ્ય(ભક્ત) તે પ્રમાણે કરે તેને ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજાઓને ફલ (પ્રાપ્ત થવા)માં લાભ થાય છે, તેથી અનુકલ્પ આવશ્યક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (प्र)

૨. ઉપાસનાનો નિર્વાહ કરતું હોવાથી, આ જ્ઞાન ઉપાસનાકાંડ પ્રમાણે ઉત્તમ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'ઉપાસનાના વિચારથી આ જ્ઞાનને ઉત્તમ જ કેમ કહેલ નથી' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. આ જ્ઞાન અનુકલ્પ માટે હોઈ, ઇશ્વરનો અનુભવ થવા માટેનું છે, (તેથી ઉત્તમ કહેલું નથી). (प्र)

'આ ભક્ત જ ભલે હો (ગણાય)' એમ કહો, તો (તેમ) નથી, કારણ કે અમુક વિષયો (પુરુષો) પ્રતિ કૃપા અને તિરસ્કાર હોવો એ(તેથી)વિરુદ્ધ છે. વળી ભક્તિ અને જ્ઞાન સાથે રહેતાં નથી; કારણ કે એક (જ્ઞાન) ભેદથી વિરુદ્ધ છે (અને) બીજું (ભક્તિ).(આ ભક્તનાં) સ્વરૂપથી વિરૂદ્ધ છે, કેમકે ભગવન્માર્ગનો ભક્ત કૃપા અથવા તિરસ્કાર કરી શકતો નથી. તેથી આ થોડા અથવા વધારે ભાવવાળું જ્ઞાન જ હોવાથી (આ) મધ્યમ જ્ઞાનભક્ત છે. ૪૬.

નીચેના શ્લોકમાં ત્રીજો (ત્રીજી પંક્તિનો જ્ઞાનના સંબંધવાળો ભક્ત) કહે છે:—

अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ॥
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ ४७ ॥

જે પ્રતિમામાં જ હરિનું પૂજન કરવા શ્રદ્ધાથી પ્રયાસ કરે છે, તેમના ભક્તોમાં અને બીજાઓમાં (હરિનું પૂજન કરવા) પ્રયાસ કરતો નથી તે ભક્ત પ્રાકૃત મનાએલો છે. ૪૭.

એક સ્થલે નિશ્ચિંત પ્રકારે ભગવાન હોવાનું જાણે છે, કારણ કે (ત્યાંજ) પૂજા કરે છે. વળી આ ભક્તિમાર્ગ નથી, કારણ કે ભક્તો ઉપર (તેને) પ્રેમ નથી. વળી આ પ્રતિવ્રતપણું નથી, કારણ કે પ્રતિમા અને હરિમાં ભેદ હોવાનો (તેનો) નિર્ણય છે. (આ) જ્ઞાન પણ નથી, કારણ કે બીજાઓ ઉપર (તેને) પ્રેમ નથી. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી, (તેને) ભક્તો અને ભક્તો ન હોય તે સમાન[1] છે. ભેદ હોવાનો નિર્ણય કરતો હોવાથી, તેને (ભક્તોનું) ભાન નથી[2] હોતું એવો વિચાર ખોટો ઠરે છે, તેથી એક પ્રદેશમાં ભગવાનનું ભાન થતું હોવાથી (આ) જ્ઞાનભક્ત પ્રાકૃત જ છે. ૪૭.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ(શ્લોકો)થી (૧) બહારથી દોષોથી ન ઘેરાવાના, (૨) અંદરથી (દોષોથી) ન ઘેરાવાના. અને (૩) દોષ ઉત્પન્ન ન થવાના પ્રકારે ભક્તિના સંબંધવાળાનું નિરૂપણ[3] કરે છે. અનુક્રમ જળવાઈ

૧. આ સમાનતા તે ભક્ત હોવાના વિચારને ખોટો ઠરાવનારી છે. (प्र).

૨. 'ભાન નથી હોતું' એટલે ભક્તોનું ભાન નથી હોતું. (प्र).

૩. (આ તથા ૪૯ અને ૫૦ એ, ત્રણ શ્લોકમાં ત્રણ પ્રકાર કહેવાનું કારણ આ વાક્યથી કહે છે. (प्र)

રહે તે માટે[1] જ્ઞાન અને ભક્તિ ઉંધા ક્રમથી કહેલા છે. રોકી ન શકાય તેવી માયાના વૈભવનું જ્ઞાન શાસ્ત્રથી થાય છે, ત્યારપછી ભગવાનનું સ્મરણ થાય છે, અને પછી તેમનો આશ્રય થાય છે* તે પૈકી આરંભમાં આરંભની (સ્થિતિ) (નીચેના શ્લોકથી) કહે છે:-

गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न हृष्यति ॥
विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥ ४८ ॥

આ(જગત)ને વિષ્ણુની માયા જાણીને જે ઇંદ્રિયોથી વિષયોને ગ્રહણ કરવા છતાં પણ (તેમનો) દ્વેષ કરતો નથી, (અને) પ્રસન્ન થતો નથી, તે ખરેખર ઉત્તમ ભક્ત છે. ૪૮.

કેટલાક વિષયોનો દૂરથી ત્યાગ કરે છે, (અને) દૃઢતાથી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે (પોતાની) નિંદા કરે છે. તેઓ મધ્યમ છે. કેટલાક વિષયો પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આનંદ પામે છે, તેઓ પ્રાકૃત છે. (શ્લોકમાં) ' अर्थ ' શબ્દ યોજેલો હોવાથી ' શોક કરતો નથી, ઇચ્છા કરતો નથી ' (ભ. ગી. ૧૨-૧૭) એના જેવો નહિ, કારણ કે (તેણે) આલોક અને પરલોકનો ત્યાગ કરેલો હોય છે,[2]+ એમ

૧. 'अभिपूर्वत्वार्थ'' નો અર્થ એવો છે કે ભક્તિથી મને જાણે છે, એ વાક્ય પ્રમાણે ભક્તિથી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય તે માટે (प्र) अभिपूर्वत्वार्थ'' એટલે ' અનુક્રમ જળવાઈ રહે તે માટે' એનો અર્થ જણાતો હોવાથી તે પ્રમાણે અનુવાદ કરેલો છે. શ્લોક ૩૯ થી ૪૧ સુધીમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો ક્રમ લીધેલ હોવાથી, તે ક્રમ જળવાય તે માટે ભક્તિથી જ્ઞાન થતું હોવા છતાં, પહેલાં જ્ઞાનનાં સંબંધવાળા અને પછી ભક્તિના સંબંધવાળા એમ ઉંધા ક્રમથી કહેલા છે, એવો અર્થ જણાય છે.

* આથી પણ આ તથા પછીના બે શ્લોકના ભાવાર્થ જણાવેલા છે.

+ आद्य' આરંભની સ્થિતિવાળો ભક્ત જણાવેલ છે. શાસ્ત્રીજીની નોટમાં 'હીન' 'હલકો' એવો અર્થ તેમણે કરેલ છે, પરંતુ ૪૯ મા શ્લોકનાં શ્રીસુબોધિનીમાં એમ કહેલું છે કે આ શ્લોકમાં :મધ્યમ ભક્તનું અને ૪૯ મા શ્લોકમાં વિકાર વિનાના ભક્તનું નિરૂપણ કરેલું છે, અને ભક્તિમાર્ગ ઉત્તમ હોવાથી તેમાં ઉત્તમ વિગેરે પ્રકારો નથી.

૨. अर्थ्यते ઇચ્છાથી જે માટે પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે તે 'અર્થ,' એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વિષયો માટે પ્રાર્થના થતી હોવાથી, ગીતાના વાકયમાં કહેલ છે તે આ નથી પરંતુ વિષયો પ્રાપ્ત થયા પછી, શ્લોકમાં કહેલ બે દોષ વિના રહેલ હોય તેવો ભક્ત કહેલ છે. તેથી ઉત્તમમાં આ આરંભ કરનારો હોવામાં વિરોધ નથી. (प्र)

કેટલાક કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તો (આ શ્લોક અને તે વાક્ય) જૂદા જૂદા વિષયના[૧] છે.

ઇંદ્રિયોથી ગ્રહણ કરેલા વિષયોનો અંદર પ્રવેશ ન થવાનું[૨] કારણ 'આને વિષ્ણુની માયા જાણીને' શબ્દોથી કહેલું છે. જીવની પરીક્ષા (તેનાં) જ્ઞાનથી અથવા ખોટાં જ્ઞાનથી (થાય છે). સર્વત્ર રહેલા (વિષ્ણુ)ની (સર્વને) ઘેરી લેતી માયા સંપૂર્ણ રીતે મોહ કરે છે, તેથી પદાર્થનું જ્ઞાન ન થવાને લીધે ભક્તિને અનુસરનાર એક વૈષ્ણવ ભયમાં રહે છે. ૪૮.

બીજો (બીજા પ્રકારનો ભક્તિના સંબંધવાળો ભક્ત) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो जन्माप्ययक्षुद्भयतर्षकृच्छ्रैः ॥
संसारधर्मैरविमुह्यमानः स्मृत्वा हरेर्भागवतप्रधानः ॥ ४९ ॥

જે ભગવાનનાં સ્મરણને લીધે દેહ ઇંદ્રિય પ્રાણ તથા બુદ્ધિના જન્મ નાશ ભૂખ ભય તૃષ્ણા સંકટ (એ) ધર્મોથી મોહ પામતો નથી તે હરિનો પ્રધાન ભક્ત છે. ૪૯.

જેણે વિષયોનો ત્યાગ કરેલો છે તેવો અંદરની પીડા વિનાનો આ (ભક્ત) છે. ઇંદ્રિયોનાં નાશ અને અશક્તિ[૩] ધીરે ધીરે (થાય છે). જન્મ વિગેરે સંકટો છે. આ પદાર્થોના ધર્મો કુદરતી અને સંસારના કારણરૂપ છે. આ પણ મોહ[૪] કરાવનારી જ છે, એવો જ્ઞાનમાર્ગથી (આ માર્ગનો) ભેદ છે. સંકટોમાં ગજેંદ્રની પેઠે ભગવાનનું સ્મરણ કરવું[૫] એવો (અર્થ છે.) ભક્તિમાર્ગ ઉત્તમ હોવાથી આમાં ઉત્તમ વિગેરે પ્રકારો નથી. 'પ્રધાન' એટલે પ્રાકૃત[૬]; પહેલો (પહેલાં શ્લો. ૪૮ માં કહેલો) મધ્યમ છે. (આ) જન્મ વિગેરેનાં ભાન વિનાનો, એકાંતમાં

૧. આ શ્લોકમાં આરંભ કરનાર ભક્ત અને ગીતાના શ્લોકમાં ઉત્તમ ભક્ત કહેલા છે. (પ્ર)

૨. 'અંદર પ્રવેશ ન થવો' એટલે હર્ષ અથવા દ્વેષ કરનારા ન થવું એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩ (શ્લોકમાંના) 'અપ્યય' 'નાશ' શબ્દમાં સ્વરૂપનો નાશ અને શક્તિનો નાશ, એ બેનો સમાવેશ કરેલો છે. (પ્ર)

૪. 'શું પરીક્ષા કરે છે કે કાંઇ પ્રયોજનથી ભોજન કરાવે છે? ' એવો મોહ કરાવનારી એવો અર્થ છે (પ્ર)

૫. મોહ ન થવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર)

૬. 'જો ઉત્તમ (મધ્યમ અને હીન) એવા પ્રકારો ન હોય તો આને પ્રધાન કેમ કહે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

બેસાડેલો હોય તેવો છે. મર્યાદા અને પુષ્ટિના ભેદથી બે પ્રકારો (કહેલા છે)[1] એવો નિર્ણય થાય છે. ૪૯

નીચેના શ્લોકમાં ઉત્તમ (ભક્ત) કહે છે:-

न कामकर्मबीजानां, यस्य चेतसि सम्भवः ॥
वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥५०॥

જેના ચિત્તમાં કામના કર્મ અને વાસનાઓ ઉત્પન્ન થતાં નથી અને જેને એકલા વાસુદેવનો આશ્રય છે તે ખરેખર ઉત્તમ ભક્ત છે. ૫૦.

કામનાજ ઉત્પન્ન થતી નથી, ઉત્પન્ન થાય તો પણ કર્મો થતાં નથી, તે (કર્મો) થાય તોપણ વાસનાઓ થતી નથી. આ મુક્ત અને શરણ આવેલો છે. એવી રીતે પુષ્ટિ અને મર્યાદા ભક્તિઓ અને આશ્રય એ (ત્રણ) કહ્યાં. 'સર્વ આશ્રયથી થાય છે' એ ત્રીજાનું[2] કારણ છે. ૫૦

નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ(શ્લોકો)થી વૈરાગ્યના સંબંધવાળો ભક્ત કહે છે (જણાવે છે):—

अभिमानो व्यवहारो वैदिकस्याप्यपेक्षणम् ॥
त्रितयाभावतो मुख्य एकैकोऽन्यत्र युज्यते ॥ ९ ॥

અભિમાન વ્યવહાર[3] અને વૈદિક (ફળની) પણ ઇચ્છા, (એ) ત્રણ ન હોવાથી (ભક્ત) મુખ્ય[4] છે. એક એકનો પણ આમાં[5] ઉપયોગ છે. કા. ૯

૧. 'ત્યારે શ્લો. ૪૮ માં જણાવેલ ભક્તને ઉતમ કેમ કહ્યો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

૨. 'ત્રીજાનું' એટલે ત્રીજો ઉત્તમ હોવાનું (प्र). ૪૮ થી ૫૦ સુધીના શ્લોકોમાં અનુક્રમે પુષ્ટિભક્તિ, મર્યાદાભક્તિ અને આશ્રય કહેલાં છે.

૩. વ્યવહાર કરાય છે આનાથી (જેનાથી) તે વ્યવહાર દ્રવ્ય. (प्र)

૪. એ પ્રમાણે જોએલા અને સાંભળેલા વિષયોની તૃષ્ણા ન રહે ત્યારે મુખ્ય ભક્ત) થાય છે, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલું છે. (प्र)

૫. 'ત્યારે એ(ત્રણમાંથી) એક એક ન હોય તેને પણ ઉત્તમ કેમ કહેલ છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. વૈરાગ્ય ભક્તિનું અંગ હોવાથી ભક્તિમાં ઉપયોગી થાય છે. તેથી તેમ કહેલ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

(નીચેના શ્લોકમાં તે પૈકી) પહેલો કહે છેઃ—

न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ॥
सज्जतेऽस्मिन्नहम्भावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥५१ ॥

જેને જન્મ અને કર્મથી વર્ણ આશ્રમ અને જાતિથી આ દેહમાં અહંભાવ થતો નથી તે ખરેખર હરિને પ્રિય છે. ૫૧.

કારણ કે અભિમાન અહંકારનું શિર છે.[1] ઉત્તમ કુલમાં જન્મ, જ્યોતિષ્ટોમ વિગેરે કર્મ, બ્રાહ્મણ વિગેરે વર્ણો છે. આશ્રમો પ્રસિદ્ધ છે. જાતિ અમુક દેશથી[2] જાણવાની, તે પણ અભિમાન કરાવનારી છે એવી લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

અથવા[3] વર્ણો એટલે શાંતિ, સંયમ વિગેરે (જાતિ) જણાવનારા[4] (ગુણો) છે. બ્રાહ્મણ વિગેરે જાતિ છે. તેથી જ તે ગુણો છે. દોષો (ગુણો) સાથે ન રહે તેજ પ્રાપ્ત કરવાનું છે. ૫૧.

વ્યવહારમાં જેને દ્રવ્યનું અભિમાન ન હોય તેવો બીજો (વૈરાગ્યના સંબંધવાળો ભક્ત) છે. તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે (જણાવે છે):—

न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा ॥
सर्वभूतसुहृच्छान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५२ ॥

જેને દ્રવ્યો વિષે 'પોતાનું' એવો અથવા આત્મા વિષે 'પારકો' એવો ભેદ નથી, જે સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર (અને) શાંત છે તે ખરેખર ઉત્તમ ભક્ત છે. ૫૨.

'स्वः' શબ્દ ધન વિગેરે જણાવનારો છે. તે પૈકી 'स्वः' 'પોતાનું' એવો દ્રવ્યો વિષે ભેદ હોય છે, પોતે જ વ્યવહાર કરવા યોગ્ય, બીજાઓએ નહિ (એવો તેનો અર્થ છે); 'પારકો' એવો આત્મામાં (ભેદ હોય છે). તેથી દ્વેષ વિગેરે

---

૧. જેમ શિર(માથા)થી કયો પુરૂષ છે એનો નિશ્ચય થાય છે, તેમ ગર્વથી અહંભાવનો નિર્ણય થાય છે. એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨. જેમકે દ્રાવિડ, તેલંગ વિગેરે. (પ્ર)

૩. (ઉપર જાતિનો અર્થ કર્યો તેમાં) દેશ ઉપાધિ હોવાથી, તે અર્થ ન રૂચવાથી અહિંથી બીજા પ્રકારે અર્થ કરે છે. (પ્ર)

૪. 'જણાવનારા' એટલે બ્રાહ્મણપણું વિગેરે જણાવનારા, (મહાભારતના) આજગર પ્રકરણમાં પ્રસિદ્ધ છે. (પ્ર)

થાય છે. તે (ભેદ ન હોવા)થી બે પ્રકારનું અદ્વૈત કહેવાયું.

'वा' 'અથવા' શબ્દ અનાદર દર્શાવવા (યોજેલો છે). પત્ની વિગેરેમાં પણ ભેદ નથી, એવો અર્થ છે. આથી દોષ ન હોવાનું કહ્યું.

'સર્વ પ્રાણીઓનો મિત્ર (અને) શાંત' શબ્દોથી ગુણ કહેલ છે. 'સર્વ પ્રાણીઓ ઉપરની દયાથી' એ ધોરણ પ્રમાણે તે[1] અંદરનું સાધન છે એમ અમે કહેલું છે. બે (શ્લોકો)થી બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવું અને ઉપવાસ કરવો એના જેવો આ લોકનો વૈરાગ્ય[2] કહેલો છે. પર.

ત્રીજા (નીચેના શ્લોક)થી પરલોકના (વૈરાગ્યના સંબંધવાળો ભક્ત) કહે છે:-

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठस्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।
न चलति भगवत्पदारविन्दाल्लवनिमिषार्धमपि स वैष्णवाग्र्यः ॥५३॥

ત્રણ ભુવનોના વૈભવ માટે જે (ભગવાનનાં) સ્મરણથી અટકતો નથી (અને) ભક્તોએ અને દેવો વિગેરેએ પણ શોધવા યોગ્ય ભગવાનનાં ચરણારવિંદથી અર્ધ લવ અથવા અર્ધ નિમિષ પણ ખસતો નથી તે વૈષ્ણવોમાં ઉત્તમ છે. ૫૩.

અશ્વમેધ વિગેરે(યજ્ઞો)થી ત્રણ ભુવનોનો વૈભવ (પ્રાપ્ત) થાય છે.[3] 'પ્રમાણબલના વિચાર પ્રમાણે વેદ સર્વથી બલવાન હોવાથી, અશ્વમેધ વિગેરે (યજ્ઞો) કરવાના હોય ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ કેવી રીતે રહે'? એમ પૂછો, તો બરાબર છે. એમ હોવા છતાં[4] પણ જે (ભગવાનનાં) સ્મરણથી અટકતો નથી, તે વૈષ્ણવ છે, કારણ કે (તે) પોતાના માર્ગને ઉત્તમ બનાવે છે. [5]વેદ પોતાના

૧. 'તે' એટલે (સર્વ પ્રાણીઓ ઉપરની) દયા અને શાંતિ. સામાન્ય માટે નપુંસક (નાન્યતર જાતિ) યોજેલ છે. (प्र)

૨. ઉપરના વાક્યના વિષયના સંબંધમાં આ બહારનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. (प्र)

૩. 'અહિં જોએલ અથવા શ્રવણ કરેલ વિષયોનો વૈરાગ્ય કેવી રીતે થયો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. ફલથી આ જણાય છે. (प्र) શ્લોક પર માં, ધનોમાં પોતાનું હોવાનો ભેદ ન હોવાથી જોએલા વિષયોનો વૈરાગ્ય કહ્યો. આ શ્લોકમાં પરલોકના (યજ્ઞથી પ્રાપ્ત થતાં ફલરૂપ) માત્ર શ્રવણ કરેલા વિષયોનો વૈરાગ્ય કહે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. 'એમ હોવા છતાં,' એટલે વેદ સર્વથી બલવાન હોવાનું જાણવા છતાં. (प्र)

૫...૫. 'ત્યારે અપરાધ કેમ દૂર થાય ? એવા પ્રશ્નનો આથી ઉત્તર આપે છે. અપરાધ થવાનો સંભવ પણ નથી, એવો અર્થ છે.

પ્રયોજન માટે કહેતો (ઉપદેશ આપતો) નથી, જેથી તેનું ઉલ્લંઘન થતાં દોષ થાય, પરંતુ આપણાં ફલ માટે (ઉપદેશ આપે છે), તે (ફલ) આપણને જોઈતું નથી, તેથી (ભગવાનનું સ્મરણ રહે છે).

'તેમાં (તેની) ભૂલ થતી હશે' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે—અજિત છે આત્મા જેમના,[૧] તેવા ભગવાનના ભક્તો અથવા તેમના અવયવો. તેઓ અને તે દેવો (તથા) 'વિગેરે' શબ્દથી સમાવેશ કરેલા આઠ પ્રકારના દેવોના કુલો; અથવા 'अजितात्मनः' એટલે મનુષ્ય જ્ઞાનીઓ[૧] અને ભક્તો (એ પણ ભગવાનનાં ચરણારવિંદ શોધવા યોગ્ય છે). સત્પુરુષોનું (આવું) આચરણ હોવાથી ભૂલ (થતી) નથી. 'પુરુષના અવયવોનું ધ્યાન કર્યું" એવું નથી, એમ જણાવવા 'ચરણારવિંદ' શબ્દ (યોજેલ છે).* યજ્ઞના મુખ્ય કાલના અભિપ્રાયથી 'અર્ધ લવ અથવા અર્ધ નિમેષ' એમ કહેલું છે. ઉંઘ વિગેરેમાં તો (ભગવાનનું) કુદરતી વિસ્મરણ થાય છે, પરંતુ બુદ્ધિપૂર્વક ત્યાગ કરતા નથી. (ભગવાનનાં) સ્મરણમાં નડતાં કાર્યોનો ત્યાગ જ (કરે છે). (ચરણકમલથી) ખસતા (નથી) અથવા[૩] બીજા માર્ગે જતા (નથી). ૫૩.

"(૧) 'જન્મનો પ્રવાહ કરનારી તૃષ્ણાથી' એ ધોરણ પ્રમાણે (૨) ખળભળાટ કરાવનારા ગુણો હાજર હોવાથી, (૩) 'સત્વ, રજઃ અને તમઃ' એવું વચન હોવાથી અને (૪) કોઈકવાર કામ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોવાનું પ્રસિદ્ધ હોવાથી, આ સ્થિતિ સંભવતી નથી" એવી શંકા થાય, તેથી (નીચેનો શ્લોક) કહે છે.—

भगवंत उरुविक्रमांघ्रिशाखानखमणिचन्द्रिकया निरस्ततापे ॥
हृदि कथमुपसीदतां पुनः स प्रभवति चन्द्रइवोदितेऽर्कतापः ॥५४॥

૨. 'અહિં 'अजितात्मभिः' ના બે અર્થો (ભક્તો અને જ્ઞાનીઓ) કરેલ છે. પહેલા અર્થમાં 'आत्मा' શબ્દનો અર્થ 'સ્વરૂપ' અથવા ભગવાન છે. બંને અર્થ પ્રમાણે તેઓ અધિકારવાળા છે. 'अजितात्म' અને 'सुरादि' શબ્દોનો પછી દ્વંદ્વસમાસ કરેલો છે. (प्र)

* યજ્ઞના મુખ્ય કાલે પણ ભગવાનનું સ્મરણ તજતા નથી.

૩. 'वा' 'અથવા' શબ્દથી સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ કાર્યોના ત્યાગનો સમાવેશ કરેલો છે (प्र.) આ અર્થ યોગ્ય જણાતો નથી. યજ્ઞના મુખ્ય કાલે પણ યજ્ઞમાં ચિત્ત ન રાખતાં ભગવાનનું સ્મરણ જ કર્યા કરે છે, તેથી ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં વેદના વિરોધની પણ દરકાર કરતા નથી તો પછી સ્મૃતિના વિરોધની તો કેમ જ દરકાર કરે ?

જ્યારે ઉગેલા ચંદ્રનો પ્રભાવ (જણાતો) હોય ત્યારે સૂર્યનો તાપ જણાતો નથી તેમ ભગવાનના ઘણા પરાક્રમવાળા ચરણની શાખારૂપ નખમણિની ચાંદનીથી જેના તાપનો નાશ થએલો છે તેવા હૃદયમાં ફરીથી તે (તાપ) કેમ આવી શકે ? ૫૪.

ફરીથી કામ વિગેરે (ભક્તનાં) હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા નથી, કારણ કે વાણી અને મનથી ન જાણી શકાય તેવાં કર્મો કરનારે તેનો નાશ કરેલો છે[1]; કેમકે ગુણો વિગેરેને બીજાં કોઈ સ્થલે શરણ નથી મળતું એમ નથી, કે જેથી તે જ હૃદયમાં ફરીથી ઉત્પન્ન થાય.[2] ચરણનું જ માહાત્મ્ય કહેવા માટે 'ભગવાનના' એમ કહેલું છે, તેથી બીજું (કાંઇ) વિરુદ્ધ સિદ્ધ કરનારું નથી.[3] 'શાખા'[4]શબ્દ હોવાથી, (ભગવાનનું) ચરણ કલ્પવૃક્ષ છે, કારણ કે મણિનો પ્રભાવ ચિંતન થઈ ન શકે તેવો છે. 'ચંદ્રિકા' શબ્દથી ઘણું તેજ હોવાનું (કહેલું છે). આથી[5] એવો વિચાર (જણાવ્યો છે કે ભગવાનના ચરણે) બ્રહ્માંડ ભેદીને ગંગાનો પ્રવાહ (વહેવરાવેલ તેની) પેઠે અટકયા વિનાનો આનંદનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથી તાપ થવાનો ભય પણ (રહેતો) નથી.[5] 'સઃ' એટલે તાપ; કારણ કે સૂર્યનો તાપ દિવસે હોય છે, રાત્રે હોતો નથી. તેવી રીતે ભગવાનથી વિમુખ રહે તેને તાપ થાય. તેમાં પણ ચંદ્ર ઉગેલો હોય ત્યારે ગરમી પણ દૂર થાય છે, (તો પછી) તાપ કયાં રહે ? એવો અર્થ છે ૫૪.

ફલના આરંભવાળું ભક્તનું લક્ષણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

विसृजति हृदयं न यस्य साक्षाद्धरिरवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ॥
प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥ ५५ ॥

---

૧. આ વાકયથી શંકામાં જણાવેલ પહેલો દોષ દૂર કરે છે. 'ઘણા પરાક્રમવાળા' વિશેષણનું તાત્પર્ય 'વાણી અને મનથી ન જાણી શકાય તેવાં (કર્મો કરનારે)' શબ્દથી કહેલું છે (प्र)

૨ આ વાકયથી શંકામાં જણાવેલ બીજો દોષ દૂર કરે છે. (प्र)

૩ આ વાકયથી શંકામાં જણાવેલ ત્રીજો દોષ દૂર કરે છે. 'બીજું' એટલે બીજું કાંઈ (શાસ્ત્રનું) વચન, (આથી વિરુદ્ધ સિદ્ધ કરનારું નથી), કારણ કે સ્વરૂપ પાસે તે નિર્બલ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. અહિંથી આરંભી શંકામાં જણાવેલ ચોથો દોષ દૂર કરે છે.

૫...૫ 'ત્યારે કામ ઉત્પન્ન થશે, એટલે દોષ એવો ને એવો જ રહ્યો' એવી શંકા થાય, તે આ ભાગથી દૂર કરે છે. કામ મનની પીડારૂપ હોવાથી, અહિં તેનેજ 'તાપ' કહેલો છે. તેથી દોષ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

પાપોના સમૂહોનો નાશ કરનાર હરિ, (તેમનું) ચરણકમલ પ્રેમરૂપ દોરડાંથી પકડી રાખેલું હોવાથી સ્વતંત્ર રીતે સંભાષણ કરેલા હોવા છતાં જેનાં હૃદયનો પોતે જ ત્યાગ કરતા નથી તે ભક્તોમાં મુખ્ય કહેવાએલો છે. ૫૫.

'બોલાવેલા હોય તેમ તરત મારી પાસે (આવે છે)' એવા પ્રકારે ફલ[1] વિષે કહેવું જોઈએ, કારણ કે તેમ ન કહેવામાં આવે તો અનુકલ્પ આડચણો દૂર કરનારો જ[2] થાય (ગણાય). અંતર્યામીને બાતલ કરવા 'સાક્ષાત્' 'પોતેજ' શબ્દ (યોજેલ છે). 'હરિ' એટલે ઉદ્ધાર કરનાર. (તે) અગ્નિની પેઠે રાખથી ઢંકાએલા નથી, કારણ કે પાપોના સમૂહોનો પહેલાં જ નાશ થઈ ગએલ છે.

'પુષ્ટિમાં રહેનાર ભગવાન ભક્તિમાર્ગના વિરોધને લીધે* (તેના હૃદયમાં) કેમ રહે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી '(ચરણકમલ) પ્રેમરૂપ (દોરડાંથી પકડી રાખેલું હોવાથી)' એમ કહેલું છે. (પ્રેમરૂપ) દોરડું સાધનભક્તિ સાથે ભળેલું, તેનાથી માથાં ઉપર દોરડાંથી કરેલા આધારની પેઠે ચરણ સ્થિર થએલો હોય છે. કમલ તો ઊંચે મુખ રાખી તેવી જ રીતે રહે છે. (એમ થાય) ત્યારે પ્રસિદ્ધ થએલો તે નારદની પેઠે (ભક્તોમાં મુખ્ય) કહેવાએલ થાય, એવો અર્થ છે. એવી રીતે ધર્મમાં ઉપયોગી તરીકે, અને અનુકલ્પમાં ઉપયોગી તરીકે, ફલવાળા (ફલ જેમણે પ્રાપ્ત કરેલ છે તેવા) ભક્તો કહ્યા. ૫૫

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં અગીઆરમા સ્કંધનો બીજો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

૧. 'ફલ વિષે' એટલે અનુકલ્પનાં ફલ વિષે. (પ્ર)

૨. આજ અનુકલ્પનું ફલ ગણાય, એવું વાસ્તવિક રીતે પરિણામ થાય. (પ્ર)

* પોતે સ્વતંત્ર હોય તેવા પ્રકારે ભગવાન સાથે સંભાષણ કરે, તે ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ હોવાથી, તેથી ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ થાય છે એવો અર્થ જણાય છે.

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः॥ અધ્યાય ત્રીજો.

अत्राधिकारहीनानां तृतीयाध्याय ईर्यते ॥
अनुकल्पोऽधिकारो वा चतुर्भिः संभविष्यति ॥ १ ॥

[૧]આમાં અધિકાર ન હોય તેવાઓના અનુકલ્પ અને અધિકાર ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. (તે) ચારથી[૨] ઉત્પન્ન થશે. કા. ૧

दुष्टप्रवाहविज्ञानं तरणं हेतुभिः क्रमात् ॥
ज्ञानकर्मपरिज्ञाने तृतीयेऽर्थचतुष्टयम् ॥ २ ॥

(૧) દુષ્ટ પ્રવાહનું જ્ઞાન (૨) ધીરે ધીરે સાધનોથી (પ્રવાહને) તરવાનું (૩) જ્ઞાનનો પરિચય અને (૪) કર્મનું જ્ઞાન (એ) ચાર વિષયો ત્રીજા(અધ્યાય)માં કહેલા છે. કા. ૨.

द्विपदां भोगसंसिद्ध्यै चतुष्पादो निरूपिताः ॥
ते स्थिराः शङ्कुसम्बद्धाः स द्विपाद्भिः स्थिरीकृतः ॥ ३ ॥

બે પગોવાળાને ભોગ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ચાર પગવાળા નક્કી કરેલા છે. ખીલે બાંધેલા તેઓ સ્થિર (રહે છે). તે ખીલો બે પગવાળાઓએ દૃઢ કરેલો હોય છે.[૩] કા. ૩.

---

૧. ઉપર 'ભાગવતો' (ભક્તો) કહ્યા, તે ભાગવતપણું સંભવતું હોય તેટલું થઇ શકે, ત્યારે સંભવતું હોય તેટલે સુધી મુખ્ય અને તેથી હલકામાર્ગનું અનુકલ્પ થઇ શકે. તે થઈ ન શકે, ત્યારે જે કરવું જોઇએ તે અહિં કહે છે. તેથી પ્રયોજન એક છે, અને (ભાગવતપણું) સાધ્ય છે અને અહિં કહેવામાં આવશે તે તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન છે, એની સંગતિ કહી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨. 'ચારથી' એટલે ચાર ઇચ્છેલાં સાધનોથી. આ નીચેની કારિકા(બીજી)માં સ્પષ્ટ કરેલાં છે. (પ્ર)

૩. આ અધ્યાયમાં પૂછેલાં પ્રશ્નનો ઉત્તર ચાર યોગેશ્વરોએ આપેલ હોવાનું કારણ આ કારિકાથી કહે છે. (પ્ર)

એવી રીતે સનક વિગેરેના અનુકલ્પરૂપ નવ યોગેશ્વરો ચાર રૂપવાળા[૧] છે. તે ચાર પૈકી પહેલાને પ્રથમજ[૨] જાણવા ઇચ્છેલું[૩] માયાનું સ્વરૂપ પૂછે છે, કારણ કે જેને માયાથી મોહ (થએલ) ન હોય, તેને જ ઉપર જણાવેલ અધિકાર હોય છે. (પ્રશ્ન) પૂછીને (પ્રશ્ન અને ઉત્તરની) મધ્યમાં સ્તુતિ (કરેલી છે). તેથી આરંભમાં (નીચેના શ્લોકથી) પ્રશ્ન કરે છેઃ-

॥ राजोवाच ॥ રાજા (નિમિ) કહે છેઃ—

परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् ॥
मायां वेदितुमिच्छामो भगवन्तो ब्रुवन्तु नः ॥ १ ॥

પરમ ઇશ્વર વિષ્ણુની માયાવીઓને પણ મોહ કરનારી માયાને જાણવા અમે ઇચ્છીએ છીએ. આપ (તે) અમને કહો. ૧.

(૧) પ્રકૃતિથી 'પર' એટલે જગતના કર્તા (૨) મોક્ષ આપનાર વિષ્ણુ (૩) બંધન અને મોક્ષ નક્કી કરી, વચ્ચે[૪] વશ રાખનાર ઈશ્વરની (માયા છે) તેથી માયા ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) (ભગવાનની) સર્વ થવાની શક્તિ માયા (૨) અવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરનારી માયા (અને ૩) લોકમાં ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરનારી માયા, આનાથી પણ જૂદી છે. પહેલી(માયા)નું કાર્ય પણ 'માયા' કહેવાય છે, કારણ કે તે 'માયાવીઓને' એટલે અધિકારવાળા પુરુષોને પણ ઘણો મોહ કરાવે છે, કેમકે વિષયો સર્વને ઘણો મોહ કરાવનારા છે. આ અમોએ ઘણું જ જાણવા ઇચ્છેલું છે, તેથી 'નઃ' 'અમને' એમ કહેલું છે. ૧

૧. કારિકા ત્રીજીથી દૃષ્ટાંત કહી, તે ચાલુ પ્રસંગને આ વાક્યથી લાગુ પાડે છે. જેમ ભોગ માટે ચાર પગવાળા છે, તેમ મોક્ષ માટે સનક વિગેરે (ચાર) છે. તેથી જ સનત્કુમાર અને નારદનો વૈદિક સંવાદ, શ્રુતિગીતા (સનંદને કહેલી ૧૦-૮૪-૧૪થી૪૧), અને સનત્સુજાતીયે (ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ આપેલ) છે. બે પગવાળાઓના ખીલાને સ્થાને (તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર) આ નવ છે. કારણ કે આ નવ મતને સ્થિર કરનારા છે, અને તેને સ્થિર કરાવનાર જનક છે. તેથી જનકે સ્થાપન કરેલા યોગેશ્વરો સ્થિર થઇ, ચારે તેના મતને સ્થિર કરતાં આ(જનક)ને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવશે એમ જણાવવા, ચાર રૂપવાળા ગણાય તે માટે તેટલાં ઉત્તર આપે છે, એવું કારણ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨. પ્રશ્ન અને તેના ઉત્તરના ક્રમની સંગતિ આથી કહે છે. (પ્ર)

૩. પહેલાં ભગવાન સંબંધી ધર્મો કહેતાં માયા ખોટું જ્ઞાન વિગેરે ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેલું હોવાથી (જાણવા ઇચ્છેલું), તેથી અવસર અથવા પ્રસંગથી પ્રશ્નની સંગતિ થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪. 'વચ્ચે' એટલે '(૧) બંધ અને મોક્ષ તથા (૨) માયાની વચ્ચે (પ્ર) (૧) સર્વ થવાની શક્તિ એ ઇશ્વરની માયા (૨) બીજી વિષ્ણુની અને ત્રીજી 'પર' (જગત્ રચનાર) ની, એવો ઉલટો ક્રમ છે. (પ્ર) બંધની અને મોક્ષની વચ્ચે, એવો અર્થ જણાય છે.

(નીચેના શ્લોકમાં યોગેશ્વરો) ઉત્તર આપે તે માટે તેઓની સ્તુતિ કરે છેઃ-

नानुतृप्ये जुषन् युष्मद्वचो हरिकथामृतम् ॥
संसारतापसन्तप्तो मर्त्यस्तत्तापभेषजम् ॥२॥

સંસારનાં દુઃખોથી ઘણો દુઃખી થએલો હું મનુષ્ય તે દુઃખનાં ઔષધરૂપ હરિની કથાના અમૃતરૂપ આપનું વચન સાંભળતાં ધરાતો નથી. ૨.

'अनुतृप्तिः' એટલે ધરાવું તે, ઉત્તમ પુરૂષોનાં વચનનું સદા શ્રવણ કરવું જોઈએ, તેમાં પણ હરિની કથા(રૂપ વચન), (અને) તે પણ મરણને દૂર કરનારું, અને અમે સંસારનાં દુઃખ મરણના ગુણોથી ઘેરાએલા (રહ્યા). બીજાં દુઃખો બીજાં(સાધનો)થી પણ દૂર થાય, પરંતુ ઉપર જણાવેલાં (દુઃખો)ને દૂર કરનાર આ જ ઔષધ છે. ૨.

માયા(નું સ્વરૂપ) જણાવવાનું થયું, ત્યારે પોતે (તેની સાથેના) સંબંધ વિનાના અંતરિક્ષે ઉત્તર આપ્યો.

॥ अंतरिक्ष उवाच ॥ અંતરિક્ષ કહે છે :—

एभिर्भूतानि भूतात्मा महाभूतैर्महाभुजः ॥
ससर्जोच्चावचान्याद्यः स्वमात्रात्मप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

ભૂતાત્મા મોટી ભુજાઓવાળા આદ્ય આ મહાભૂતોથી નાના મોટા પ્રાણીઓને પોતાની માત્રાઓની અને ભગવાનની પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે ઉત્પન્ન કર્યાં. ૩.

શાસ્ત્રોમાં અને લોકમાં 'માયા' શબ્દ ઘણા પ્રકારથી યોજાએલો છે. સર્વ[1] થવાની શક્તિ અને ઘણો મોહ કરનારી શક્તિ,[2] જાદુગરી વિદ્યા[3] અને કપટ વિગેરે[4] જૂદા જૂદા ગુણો દર્શાવવા જૂદા જૂદા પ્રકારે (તે) શબ્દ યોજા-

૧. અહિંથી 'માયા' શબ્દનો અર્થ તેના પ્રયોગનો નિર્ણય કરવા માટે કહે છે. 'અસુરની માયાથી બણગારાએલું પતંગીઉં' 'ન ચિંતન થઇ શકે તેવી શક્તિ માયાથી પ્રકટ થએલું' એ શાસ્ત્રનાં વાક્યમાં આ અર્થમાં 'માયા' શબ્દ યોજાએલો છે. (પ્ર)

૨. 'પ્રાકૃત બાલક (પોતાની માયાથી) થયા' 'યોગના ઈશ્વરે યોગમાયાથી દિતિના ઉદરમાં પ્રવેશ કર્યો' વિગેરે વાક્યોમાં આ અર્થમાં 'માયા'નો પ્રયોગ થએલો છે. (પ્ર)

૩. 'ઘણા પ્રકારે માયાથી રચના' વિગેરેમાં આ અર્થમાં 'માયા'નો પ્રયોગ કરેલો છે. (પ્ર)

૪. 'વિગેરે' શબ્દથી કોશમાં જણાવેલા 'માયા'ના બીજા અર્થો કૃપા, બુદ્ધિ કહેલી છે. (પ્ર)

એલ હોય છે.[૧] સમાધિમાં પણ બંને કાર્ય કરનારી એક જ શકિત કહેલી છે.[૨૬] અહિં[૩] તો 'માયા' શબ્દથી પ્રવાહ કહેલ છે, અને તે ભગવાને રચેલો અને ભગવદ્રૂપ હોય છે. વળી બધા વિષયોથી ઘણા મોહ પામેલા હોય છે, તેથી આ વિષયમાં શું યોગ્ય છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહીએ છીએ કે :—

मायाशक्तिर्भगवतो नात्र कार्या विचारणा ॥
समाधौ तु तथा भानात् प्रयोगस्तु विचार्यते ॥ ४ ॥

માયા ભગવાનની શક્તિ છે. આ વિષયમાં વિચાર કરવા યોગ્ય નથી કારણ કે સમાધિમાં[૨] તેવું ભાન થએલ છે; પરંતુ (તે શબ્દના) પ્રયોગ સંબંધી વિચાર[૪] કરવામાં આવે છે. કા. ૪

विचारे भगवद्वाक्यं लक्षणं कार्यगोचरम् ॥
प्रतीतिश्चाप्रतीतिश्च साधिष्ठानस्य तद्धि हि ॥ ५॥

વિચારમાં ભગવાનનું વાક્ય લક્ષણ છે.[૫] અધિષ્ઠાન સાથેના (કાર્ય)નું ભાન થવું અથવા ભાન ન થવું (એ) નિશ્ચય કાર્યમાં જણાતું તે (લક્ષણ) છે. કા. ૫

सुवर्णजलवत् कार्यं प्रक्रियेयं पुराणगा ॥
तया सह कृतिःक्वापिच्छादनं वा सतोऽपिवा ॥ ६ ॥

સુવર્ણનાં જેવાં અને જલના જેવાં બે કાર્યો[૬] છે. આ વ્યવસ્થા પુરાણની[૭] છે. (૧) કયાંક તેની સાથે (રહી) કાર્ય[૮] અથવા

---

૧. શાસ્ત્રમાં આ બધા અર્થોમાં 'માયા' શબ્દ યોજવાનું પ્રયોજન આથી કહેલું છે. (प्र)

૨. આ બંને અર્થમાં ૧-૭-૪ તથા ૫ માં 'માયા' શબ્દ યોજએલો છે. (प्र)

૩ 'અહિં' એટલે (રાજાના) પ્રશ્નમાં (૧૧-૩-૧ માં). (प्र)

૪. 'વિચાર' એટલે તર્કથી બુદ્ધિમાં ગ્રહણ કરવું તે. (प्र)

૫. ભગવદ્ગીતા ૭-૧૪ નું ભગવાનનું વચન માયાના સ્વરૂપનું લક્ષણ જણાવે છે. કાર્યનું લક્ષણ ૨-૯-૨૩ માં કહેલું છે.

૬. એક સુવર્ણના જેવું એટલે વિકાર રહિત કાર્ય છે, બીજું જલના જેવું એટલે પ્રતિબિંબ વિગેરે ઉત્પન્ન કરનારું હોઈ મોહરૂપ કાર્ય છે. એવાં કાર્યો બે છે. (प्र)

૭. વેદમાં નથી, કારણ કે વેદમાં ક્યાંય સૃષ્ટિ રચનામાં માયાને કારણ (સાધન) કહેલી નથી, તેથી આ વ્યવસ્થા પુરાણમાંથી લીધેલી છે. (प्र)

૮. અહિંથી કાર્યનો ઝીણવટથી નિશ્ચય કરે છે. આ કાર્ય ૨-૧૦-૧૩ માં જણાવેલ છે. સાધનરૂપ માયાથી આ કાર્ય કરે છે. (प्र)

(૨) સત્ (પદાર્થ)ને પણ છૂપાવવાનું [1] થાય છે. કા. ૬

निःस्वरूपस्य कार्यस्य तद्धर्माणां सहैव वा ॥
सदिव स्फुरणं यस्मात् त्रयं मायेति शब्द्यते ॥ ७ ॥

(૩) સ્વરૂપ વિનાનું કાર્ય (એકલું), અથવા તેના ગુણો સાથેજ જેનાથી સત્ (સત્ય કાર્ય) હોય તેવું જણાય, એ ત્રણ 'માયા' કહેવાય છે.[2] કા. ૭

मार्गत्रये हरेः स्फूर्तिस्ततोऽन्यन्मायया कृतम् ॥
प्रतीतिरपि मिथ्येति केचिद् धर्मविचारकाः ॥ ८ ॥

ત્રણ માર્ગોમાં હરિનું ભાન થાય છે, તેથી જુદું (કાર્ય) માયાથી કરેલું છે.[4] કેટલાક ધર્મનો વિચાર કરનારાઓ એમ (કહે છે કે) જ્ઞાન પણ ખોટું થાય છે.[5] કા. ૮.

शास्त्रतो निर्णयस्तस्य वस्तुनो मायिकस्य च ।॥
ज्ञानेऽपि स्फुरणं यस्य तद्रूपं सत्यमुच्यते ॥ ९ ॥

તે (સત્ય) વસ્તુનો અને માયિકનો નિર્ણય શાસ્ત્રથી થાય છે.[5] જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થાય ત્યારે પણ જેનું ભાન થાય તે પદાર્થ

---

૧. આ બીજું કાર્ય કહેલું છે. તેથી છૂપાવવાનું અને જાતજાતનો ગોટાળો કરવો એ તેનું કાર્ય છે (પ્ર)

૨. સાચાના જેવું ખોટું બનાવવું, છૂપાવવું અને ગોટાળા કરવા એ ત્રણ માયાનાં કાર્ય જેનાથી જણાય, તેનું આ કારિકાથી સ્મરણ કરાવે છે. (પ્ર)

૩. ભગવાને કહેલા જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણ માર્ગોમાં, કાર્યને ભગવાનનો સંબંધ હોવાનું ભાન થાય છે, કારણ કે ભગવાન પોતાની માયારૂપ શક્તિથી સર્વ પદાર્થરૂપ થએલા છે એવું ભાન એ માર્ગોમાં થાય છે. (પ્ર)

૪. એ ત્રણ માર્ગોથી જુદું મતાંતરમાં જણાતું કાર્ય જેમ છીપમાં રૂપું દેખાય તેમ માયાથી કરેલું છે, એટલે મિથ્યા છે, એવો અર્થ છે. બંને પ્રકારનાં ભાન માયાથી થતાં કાર્ય છે (પ્ર)

૫. કેટલાક ખોટા પદાર્થનું ભાન થાય છે. અને ખોટું ભાન થાય છે એવા મતવાળા છે. તેમનો મત અહિં કહે છે. ખોટાં તર્કથી અને ખોટાં વચનોથી આ મત તેઓ સિદ્ધ કરે છે. તર્કશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ હોવાથી ખોટા છે, અને શાસ્ત્ર વ્યવસ્થાપૂર્વક બંને પ્રકારનાં માયાનાં કાર્યો જણાવતું હોવા છતાં, તેમાં ક્યાંય લક્ષણા નથી, તેથી તે પ્રમાણ હોવાનું સ્હેલાઈથી સિદ્ધ થાય છે, તેથી તેમનો મત બરાબર નથી. સત્ય પદાર્થનો અને ખોટા (માયાથી દેખાતા) પદાર્થનો નિર્ણય શાસ્ત્રથી કરવો જોઈએ. ખોટાં વચનોથી નહિ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

સત્ય કહેવાય છે.[1] કા. ૯.

केवला लौकिकी स्फूर्तिस्तावन्मात्रशरीरिणी ॥
अस्थिरा मूलराहित्यात् सा मायेति निगद्यते ॥ १० ॥

માત્ર લૌકિક ભાન જે તેટલો (થોડો)જ સમય (રહે છે) અને મૂલ વગરનું હોવાથી અસ્થિર છે તે 'માયા' કહેવાય છે[2] કા. ૧૦

मात्रप्रयोगो यत्रास्ति तत्रैकस्यैव रूपणम् ॥
उभयं तु हरेः कार्यं द्वितीये करणं तु सा ॥ ११ ॥

જ્યાં 'માત્ર' શબ્દ યોજેલો હોય ત્યાં એક જ (કાર્ય) જણાવેલું છે. હરિનાં તો બંને કાર્ય છે. બીજા (કાર્ય)માં તો તે(માયા) કરણ છે. કા. ૧૧.

द्वितीयमात्रकरणे काशकृत्स्नमतं स्थितम् ॥

માત્ર બીજા(કાર્ય)માં કરણ હોવામાં કાશકૃત્સ્નનો મત અનુકૂલ છે. કા. ૧૧½ [3] તે અહિં (આ શ્લોકથી આરંભી) સાડાચૌદ (શ્લોક)થી કહે છે. તે પૈકીના એક આ(શ્લોક)થી સૃષ્ટિ કહે છે.

('આ' એટલે) જેમનું ભાન થાય છે[4] તે, એવો અર્થ છે, (એટલે

---

૧. નવમી કારિકાના ઉત્તરાર્ધ અને દશમી કારિકાથી વ્યવસ્થા જણાવેલી છે. 'સંપૂર્ણરીતે સ્વરૂપ (પ્રકટ થએલ ન હોવાથી) માત્ર માયા છે' એ બ્રહ્મસૂત્રમાં તથા 'આને માત્ર માયા જાણીને' એ વાક્યમાં જ્યાં 'માત્ર' અથવા 'કેવલ' શબ્દ હોય ત્યાં (ખોટું દર્શાવનારી માયા જાણવી). (प्र)

૨. (ભગવાન માયા સાધનથી જ્યાં સર્વરૂપ થાય છે) તેમાં 'માયા' કરણ (સાધન) છે. જ્યાં (માયાથી ખોટા પદાર્થો જણાય છે) તેમાં માયાને તેવી પ્રેરણા કરાવનાર ભગવાન છે. આ પદાર્થ માત્ર માયારૂપ છે પણ જૂદો પદાર્થ નથી, અને તેનાથી મોહ જ થાય છે. બંને કાર્યોમાં કર્તા તો ભગવાન જ છે, પરંતુ સત્ય જગત્ સદ્રૂપ 'ભગવાનનું પરિણામ છે, એવો ભેદ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'તે' એટલે માયાના બંને કાર્યો ભેગાં કરીને તે કહે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. શ્લોકના પહેલા પાદથી માયિક ગોટાળારૂપ કાર્ય કહે છે, બીજા પાદથી સત્ય કાર્ય કહે છે. (प्र)

આ સૃષ્ટિને) તત્ત્વોની જરૂર નથી. (ભગવાન) 'મોટી ભુજાઓવાળા'[૧] હોઈ ગૃહસ્થની પેઠે ઘણા ઉત્સાહથી કાર્ય કરનારા છે. તેથીજ નાના મોટા પ્રાણીઓ (રચે છે), એક પ્રકારના (રચતા) નથી. (ભગવાન) 'આદ્ય' (મૂલરૂપ) હોઈ, જલમાં પહેલાં જ (તેઓમાં) પ્રવેશ કરેલા[૨] જેવા હોય છે. અવસ્થા સાથે[૩] નાના પોતાની, અને માત્રાઓની અને ભગવાનની એમ ત્રણની પ્રસિદ્ધિ થાય તે માટે, અથવા 'स्वमात्रः' માત્ર પોતાનું રૂપ જ, જે આ આત્મા છે તેની સ્વપ્નની પેઠે પ્રસિદ્ધિ થાય, બીજી સૃષ્ટિ કરતાં ઘણી જ સિદ્ધિ[૪] થાય તે માટે, (તેમણે તેઓમાં પ્રવેશ કરેલો છે). ૨.

નીચેના શ્લોકમાં ભોગ (કરવાનું) કહે છે:—

एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चधातुभिः ।

एकधा दशधात्मानं विभजञ्जुषते गुणान् ॥ ४ ॥

એવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલાં ભૂતોમાં પાંચ ધાતુઓથી પ્રવેશ કરીને પોતાના એક તથા દશ પ્રકારે વિભાગ કરતાં વિષયોનો ભોગ કરે છે. ૪

---

૧ 'મોટી ભુજાઓવાળા' વિશેષણથી બીજા (સત્ય) કાર્યમાં (ભુજાઓ) કરણ હોવાનું કહેલ છે. વળી તે કાર્ય પોતાની જ (જૂદી) અવસ્થારૂપ છે એમ જણાવવા (શ્લોકમાં) 'ભૂતાત્મા' શબ્દ યોજેલો છે. આ વિશેષણ નથી, કારણ કે આને વિશેષણ લઈએ, તો 'આ' શબ્દ નકામો થાય; અને પહેલાંની સૃષ્ટિ અત્યારે દેખાતી ન હોવાથી (તે શબ્દ) ખોટો થાય. તેથી માત્ર જણાતા (સત્ય નહિ) મહાભૂતો માટે જ 'આ' શબ્દ યોજેલો છે. તેથી બંને પ્રકારની સૃષ્ટિ આ શ્લોકમાં કહેલી છે. આવા અભિપ્રાયથી જ 'મોટી ભુજાઓવાળો (આદ્ય)' 'નાના મોટા પ્રાણીઓને' એમ કહેલું છે. (પ્ર)

૨ માયિક સૃષ્ટિ કહેલ હોવાનું આથી પણ જણાય છે. 'જલમાં પહેલાંજ પ્રવેશ કરેલા જેવા' એટલે પોઢેલા જ. (પ્ર)

૩ અહિં 'અવસ્થા' શબ્દથી 'જીવની અને જડની સ્થિતિ' કહેલી છે. (પ્ર)

૪ 'સિદ્ધિ' શબ્દથી અહિં 'પ્રથમ થએલ જ્ઞાન' કહેલું છે. તેથી સત્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ અને તેઓનો એકબીજામાં પ્રવેશ કહેલાં છે. આ બીજી (સત્ય) સૃષ્ટિના સંબંધમાં કહેલું છે. (પ્ર)

પોતાના માટે ઉત્પન્ન કરેલાં 'ભૂતો' એટલે દેહોમાં,[1] (પાંચ) મહાભૂતો સાથે પ્રવેશ કરીને, ઈંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો ન હોવાથી પોતાનાંજ અંતઃકરણ તથા (દશ) ઈંદ્રિયોના રૂપથી વિભાગ કરી વિષયોનો ભોગ કરે છે, એવો અર્થ છે. ૪.

નીચેના શ્લોકમાં આસક્તિ (થવાનું) કહે છેઃ—

गुणैर्गुणान् स भुञ्जान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः॥
मन्यमान इदं सृष्टमात्मानमिह सज्जते ॥ ६ ॥

પોતે પ્રકાશિત કરેલા વિષયોનો ગુણોથી ભોગ કરતાં તે પ્રભુ, આ રચેલાને પોતે હોવાનું માનતાં આમાં આસક્ત થાય છે. ૫.

પહેલાં તે આસક્તિરહિત હતા,[2] ત્યારે પોતે પ્રભુ જ રહી ઈંદ્રિયોથી વિષયોનો ભોગ કરતા. 'ભોગ થાય, ત્યારે વિષયને પરવશ થવાનું થયું જ' એમ કહો, તો (તેમ) ન હતું, એમ 'પોતે પ્રકાશિત કરેલા' વિશેષણથી કહેલું છે, અને પ્રકાશિત કરવું એ જ પાલન કરવું.[3] (भुञ्जानः શબ્દમાંના) આત્મને-પદથી ભોગ પણ તેવો[4] હોવાનું જણાવેલ છે.[2] તેથી જ (તે) પ્રભુ (હતા). તેથી જ[5] 'આ' એટલે સર્વ તરફ દેખાતાં (જગત)ને પોતે હોવાનું માનતાં, પોતાની બીજી સ્થિતિ ભૂલી જઈ, આમાં જ આસક્ત થાય છે. ૫.

સ્વતંત્રપણું દૂર થતાં, (તેને) પ્રવાહ પ્રાપ્ત થવાનો ઉપાય નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

---

૧. 'મહાભૂતો' શબ્દથી 'પાંચ ધાતુઓ' શબ્દનો અર્થ કરેલો છે. આ તંતુની પેઠે પ્રવેશ જણાવેલ છે, કારણ કે (શ્લોકના) ઉત્તરાર્ધ સાથે તે મળતું થાય છે. તેથી અહિં કાશકૃત્સ્ન મતને દૃઢ કરેલો છે, અને આત્મા તરીકે ભોગ કરવાનું કહેલ છે. (प्र)

૨...૨ આ ભાગથી સ્વરૂપથી પ્રચ્યુત થયા વિના જ માયિક સૃષ્ટિનો ભોગ કરવાનું જણાવે છે. (प्र)

૩. આ વાક્યથી (પહેલાં) આસક્તિ ન હોવાનું દર્શાવે છે, કારણ કે તરત નાશ પામે તેવું હોય તો તે ઘણું પ્રકાશિત કરેલ હોવાનું સંભવે નહિ. તેથી તે લાંબા સમય સુધી ટકે તેવું હોવાનું સિદ્ધ થાય છે, એમ જણાવવા 'પ્રકાશિત કરવું' નો આ અર્થ કહેલ છે. (प्र)

૪. 'તેવો' એટલે પ્રતિબિંબ દેખાય છે તેવો, માયિક જેવો (प्र) 'તેવો' એટલે પોતા માટેનો વાસ્તવિક, એવો અર્થ જણાય છે, કારણ કે હજી આસક્તિ થઈ પણ નથી.

૫. અહિંથી બંધ થયાનું જણાવનારી જૂદી અવસ્થા કહે છે. (प्र)

कर्माणि कर्मभिः कुर्वन् सनिमित्तानि देहभृत् ॥
तत्तत्कर्मफलं गृह्णन् भ्रमतीह सुखेतरम् ॥ ६ ॥

કર્મો(ની ઈંદ્રિયો)થી વાસનાસહિત કર્મો કરતાં, (અને) જુદાં જુદાં કર્મોનું સુખ તથા દુઃખરૂપ ફલ ગ્રહણ કરતાં (તે) દેહવાળો આ(સંસાર)માં ભમ્યા કરે છે. ૬.

ભોગ તો શાંત થએલા જેવો[1] થાય છે. કર્મોની ઇંદ્રિયોથી વાસનાસહિત કર્મો કરીને, પોતે પણ દેહવાળો પ્રાકૃત જીવ થઈને, કર્મથી ઉત્પન્ન થએલું ફલ મજૂરની પેઠે ગ્રહણ કરતાં, જાતજાતના દુઃખોનો અનુભવ કરતાં આ-(સંસાર)માં જ ભમ્યા કરે છે, અને સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ ફરી (સંસારમાં) આવવાનું[2] પ્રયોજન છે. ૬.

નીચેના શ્લોકમાં તેનો પ્રવાહમાં ડૂબેલ રહેવાનો ઉપસંહાર કરે છે :–

इत्थं कर्मगतीर्गच्छन् बह्वभद्रवहाः पुमान् ॥
आभूतसम्प्लवात् सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः ॥ ७ ॥

આવી રીતે ઘણું દુઃખ કરાવનારાં કર્મનાં ફલ પ્રાપ્ત કરતો પુરુષ મહાભૂતોનો પ્રલય થાય ત્યાંસુધી પરવશ થઈ જન્મ મરણ પામ્યા કરે છે. ૭.

કર્મનાં જુદાં જુદાં ફલ પહેલાં જ[3] કહેલાં છે. તેઓ દુઃખ જ કરાવનારાં છે એમ પાંચમાં સ્કંધમાં કહેલ છે. તેઓનો અંત મહાપ્રલય(સમયે)જ આવે છે, પણ કર્મો પૂર્ણ થતાં નથી. 'सर्गप्रलयौ' એટલે જન્મમરણ. ૭.

તેનો[4] અંત જણાવવા માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ(શ્લોકો)થી પ્રલય (થવાનું) કહે છે. તે પૈકીના એક(નીચેના શ્લોક)થી ભગવાને કરેલો (પ્રલય) કહે છેઃ–

धातूपप्लव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकम् ॥
अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायापकर्षति ॥ ८ ॥

૧. 'શાંત થએલા જેવો' એટલે બંધ થએલા જેવો. (प्र)
૨. ફરી (સંસારમાં) આવવાનું એટલે ફરી દેહ ગ્રહણ કરવાનું (प्र)
૩. 'પહેલાં' એટલે ત્રીજા અને પાંચમા(સ્કંધ)માં, એવો અર્થ છે. (प्र)
૪ 'તેનો' એટલે કર્મનાં ફલ પામવાનો. (प्र)

મહાભૂતોના વિનાશનો સમય નજીકમાં હોય ત્યારે, આરંભ અને અંત વિનાનો કાલ, પદાર્થ અને ઈંદ્રિયરૂપ જોવાતા(વિષય)ને અવ્યક્તમાં ખેંચી લે છે. ૮.

[1]બે પરાર્ધ(વર્ષો) પૂરાં થાય ત્યારે,[2] અથવા ભગવાનની ઇચ્છાથી[2] મહાભૂતોના વિનાશનો સમય નજીક આવેલ હોય (ત્યારે જોવાતા વિષયને અવ્યક્તમાં ખેંચી લે છે.) 'પદાર્થ અને ઇંદ્રિયરૂપ' શબ્દથી લૌકિક સિદ્ધાન્તથી પ્રાપ્ત થએલા પદાર્થો[3] કહેલા છે. તે (કાલ) મનોવૃત્તિ જાણતો નથી એમ જણાવવા, (તેને) 'આરંભ અને અંત વિનાનો' કહેલ છે. (જગતનો) તિરોભાવ કરવાની ક્રિયા (થાય છે),[4] એવો અર્થ છે. ૮.

(નીચેના શ્લોકથી આરંભી) ચાર(શ્લોકો)થી કાર્યના પ્રલયનો પ્રકાર કહે છે. વ્યક્તિઓનો નાશ (નીચેના શ્લોકથી), પછીના બે (શ્લોકો)થી સમૂહને બાળવાનું અને ડૂબાડવાનું (અને) પછી (ના શ્લોકથી) પુરુષ જતા રહેવાનું એમ (કહેલ છે):—

शतं वर्षाण्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि ॥
तत्कालोपचितोष्णोर्को लोकांस्त्रीन् प्रतपिष्यति ॥ ९ ॥

ભૂમિ ઉપર એકસો વર્ષો સુધી ભયંકર અનાવૃષ્ટિ થશે. તે સમયમાં બલવાન થએલો ઉષ્ણ સૂર્ય ત્રણ લોકને તપાવશે. ૯.

(વરસાદનો) અભાવ[5] પણ જગતનો નાશ કરનારો હોવાથી 'ભયંકર' એમ કહેલું છે. બલવાન થએલો અને તે ઉષ્ણ (એવો કર્મધારય સમાસ છે). ૯.

---

૧. સૃષ્ટિ પેઠે પ્રલય પણ બે પ્રકારનો છે એમ જણાવવા નાશ અને ફરી (એકબીજામાં) પ્રવેશ અને તે બંનેના પ્રતિયોગી અને તેમનો સમય કહેલ છે. (प्र)

૨ આ ફરી (એક બીજામાં તત્ત્વોએ) પ્રવેશ કરવાનો સમય કહેલો છે, અને બીજા (ભગવાનની ઇચ્છા)થી બીજાનો (નાશનો) કાલ કહેલો છે. (प्र)

૩. જે પદાર્થોનો નાશ થાય છે તે પદાર્થો આથી કહેલા છે. આમ હોવાથી શ્લોકમાં 'व्यक्त' 'જોવાતા (વિષય)' શબ્દથી જે પદાર્થોનો (બીજા તત્ત્વોમાં) ફરી પ્રવેશ થવાનો છે તે કહેલા છે. અવ્યકતના પરિણામરૂપ (વ્યકત) કાર્યને અવ્યક્તમાં ખેંચી લે છે, એમ ફરી પ્રવેશ થવાનું કહેલું છે. (प्र)

૪. ભગવાને કહેલ પ્રલય જણાવવા, આ વાક્યથી કાલનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરે છે. (प्र)

૫ 'અભાવ' એટલે વરસાદનો અભાવ. (प्र)

(નીચેના શ્લોકમાં) બાળવાનું કહે છે:—

पातालतलमारभ्य सङ्कर्षणमुखानलः ॥
दहन्नूर्ध्वशिखो विष्वग्वर्धते वायुनेरितः ॥ १० ॥

સંકર્ષણના મુખનો અગ્નિ ઊંચી જ્વાલાવાળો થઇ પાતાળના તલથી આરંભી બાળતો, વાયુથી પ્રેરાઇ સર્વ તરફ વધે છે. ૧૦.

ઉપર (કહેલાં) એકસો વર્ષમાં જ આ(અગ્નિ)નો પ્રવેશ છે. ૧૦.

(નીચેના શ્લોકમાં) ડૂબાડવાનું કહે છે:—

संवर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः ॥
धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट् ॥ ११ ॥

સંવર્તક મેઘોનો સમૂહ હાથીની સૂંઢ જેવી ધારાઓથી એકસો વર્ષ સુધી વરસે છે. (અને) વિશ્વ જલમાં ડૂબી જાય છે. ૧૧.

મેઘો આધિદૈવિક કાલના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપો છે.[1] બળેલાં છાંણનાં પિંડાની પેઠે[2] વિશ્વ ડૂબે છે. ૧૧.

(નીચેના શ્લોકમાં) તેમાંથી પુરુષ નીકળી જવાનું કહે છે:—

ततो विराजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप ! ॥
अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिन्धन इवानलः ॥ १२ ॥

હે નૃપ ! પછી વિરાટ્ પુરુષ વિશ્વનો ત્યાગ કરી, બળતણ વિનાના અગ્નિની પેઠે અવ્યક્તમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૨.

પુરુષ અધિકારવાળો છે એમ જણાવવા, (તેનો) અવ્યક્તમાં લય થવાનું કહેલ છે. આ ગ્રંથ (પ્રંથનો) એક પ્રકાર છે, પરંતુ આ જ (પ્રકાર છે) એમ નથી. ૧૨.

(નીચેના શ્લોકથી આરંભી) અઢી(શ્લોકો)થી મહાભૂતોનો પ્રલય થવાનું કહે છે:—

वायुना हृतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते ॥
सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते ॥ १३ ॥

---

૧. સૂર્ય (કાલનું) આધિભૌતિક સ્વરૂપ હોવાનું નિબંધમાં કહેલું છે તેનું આ વાક્યથી સ્મરણ થાય છે. (પ્ર)

૨. આથી ૧૨-૪-૧૧માં કહેલ પ્રલયનું સ્મરણ કરાવેલું છે, અને વિશ્વના અવયવો છૂટાં પડી જવાનું સૂચવેલ છે. (પ્ર)

વાયુથી હરાએલ ગંધવાળી ભૂમિ જલ બની જાય છે. જેનો રસ હરાએલો છે તેવું તે જલ તેજ બની જાય છે. ૧૩.

(ભૂમિનો બીજાથી તેને) જુદી પાડી ઓળખાવનારો ગુણ ગંધ છે, અને વાયુ તેને હરી લે છે એ પ્રસિદ્ધ[1] છે. (હરનાર) ન કહેલ હોય ત્યાં પ્રલય કરનાર કાલ જ (હરનાર જાણવો).[2] ૧૩.

हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते ॥
हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते ॥ १४ ॥
कालात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि लीयते ॥

જેનું રૂપ અંધકારે હરેલું છે તેવા તેજનો વાયુમાં લય થાય છે. જેનો સ્પર્શ અવકાશે હરેલો છે તેવા વાયુનો આકાશમાં લય થાય છે. જેનો ગુણ કાલરૂપે હરેલો છે તેવાં આકાશનો અહંકારમાં લય થાય છે. ૧૪½

અંધકાર તમોગુણનું તામસ રૂપ છે. અહિં (તમોગુણનું) આધિદૈવિક રૂપ કહેલું છે.[3] જેમાં કાર્ય રહેલ ન હોય તેવા[4] દેશ અને કાલ 'અવકાશ'

---

૧. 'દૂરથી ગંધ આવે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે દરેક સમયે પવન આવે ત્યારે ગંધનો અનુભવ થતો હોવાથી પ્રસિદ્ધ છે, એવો અર્થ છે. તે (ગંધ) જાય ત્યારે ચાર ગુણવાળા જલથી (પૃથ્વી) જૂદી જણાતી નથી, પરંતુ તે જલજ હોવાનું જણાય છે. એ પ્રમાણે આગળ (બીજાં મહાભૂતોના સંબંધમાં) પણ જાણવું. આથી એમ પણ જણાવેલ છે કે (ભૂમિનું) શ્યામરૂપ પણ તેને જૂદી ઓળખાવનારું રહેતું નથી, કારણ કે આકાશનું પ્રતિબિંબ પડવાથી પણ તેવું રૂપ થવાનું સંભવે છે. (પ્ર)

૨. રસ હરણ કરનાર જણાતું નથી, અને સમય જતાં તે જતો રહેલ હોવાનું ભાન થાય છે, તેથી શ્લોકમાં 'तत्' શબ્દ છે તે કાલ છૂટો રહેલ હોવા છતાં તેને માટે જ યોજાએલ છે, એવા અભિપ્રાયથી આ વાક્ય કહેલું છે (પ્ર). 'तत्' શબ્દથી કાલ કહેલ હોય તેવું જણાતું નથી, કારણ કે તેમ હોય તો હરનાર ન કહેલ હોય ત્યાં કાલને હરનાર જાણવો એમ ન કહેત. 'तत्' શબ્દ જલ માટે જ યોજાએલો હોવાનું જણાવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

૩. 'જેવો પ્રકાશ તેવો અંધકાર' એ વાક્યથી અંધકાર માયિક હોવાનું સિદ્ધ હોવાથી તેનાથી રૂપ ઢાંકી જ દેવાય, પરંતુ હરી ન શકાય. તેથી આ (અંધકાર) સત્ય છે એમ જણાવવા આ વાક્ય કહેલું છે. તેથી જે નયનને ઢાંકી દેનાર (અંધકાર) છે, તેજ તેના પ્રતિબિંબરૂપ આધિભૌતિક (અંધકાર) છે, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

૪. કાલના અર્થમાં 'અવકાશ' શબ્દ યોજાય છે, એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, જેમકે 'આજે મધ્યાહ્ને અવકાશ હશે' 'પરમ દિવસે કામ ઘણું હોવાથી અવકાશ રહ્યો નહતો.' (પ્ર)

શબ્દથી કહેલા છે. તે પૈકી દેશ સ્પર્શનો નાશ (કરે છે), કારણ કે લોકમાં પણ દેશના અંતરથી સ્પર્શ થાય છે, અને 'કાલરૂપે' એમ આગળ કહેવાનું છે. 'કાલરૂપે' એટલે (કાલના) અવકાશે, કારણ કે કાલથી શબ્દનો નાશ થાય[1] છે. ૧૪½

બાકીનાનો લય (નીચેના શ્લોકમાં) કહે છે:—

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप! ॥
प्रविशन्ति ह्यहंकारं स्वगुणैरहमात्मनि ॥ १५ ॥

હે નૃપ! ઇંદ્રિયો મન (અને) બુદ્ધિ પોતાના રાજસ ગુણો સાથે અહંકારમાં પ્રવેશ કરે છે. અહંકાર આત્મામાં (પ્રવેશ કરે છે). ૧૫½

'આત્મામાં' એટલે જીવમાં. આ પ્રકૃતિનો પ્રલય નથી,[2] પણ માત્ર માયાએ કરેલો (પ્રલય) છે.[3] માયાનું બલ હોય ત્યારે આ (પ્રવાહ) ઘણા પદાર્થોવાળો થાય છે.[4] બીજા પ્રસંગે પણ કોઈવાર વિભાગથી પણ (માયા) શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, જેમકે જાદુગરીમાં,[5] કારણ કે તે મંત્રામાં રહેલી છે.

---

૧. તાલ વિગેરે વગાડવાની ક્રિયા ત્રણ ક્ષણ સુધી રહેનારી હોવા છતાં, તેનાથી ઉત્પન્ન થએલા શબ્દનો રણકાર વાયુ દૂર લઇ જાય છે, અને તે ઘણા સમય પછી બંધ પડે છે, તેનું બીજું કાંઇ કારણ જોવામાં આવતું ન હોવાથી, અને બીજી કલ્પના કરવી નકામી હોવાથી, કાલ જ (શબ્દનો) નાશ કરનારો છે. વળી નિત્ય પ્રલયમાં તે નાશ કરનારો છે એ વિષયમાં સર્વ તંત્રો સંમત હોવાથી, શબ્દનો નાશ કરનારો તેજ છે, એવો અર્થ છે.

૨ (આ પ્રકૃતિનો પ્રલય નથી), કારણ કે અહંકાર સુધી જ (તેનાં) બલનું કાર્ય હોવાનું કહેલું છે, અને પુરૂષની અને અવ્યક્તની શક્તિનો નાશ થવાનું કહેલું નથી. (प्र)

૩ (આ માયાએ કરેલો પ્રલય કહેલો છે), કારણ કે 'સૃષ્ટિ સ્થિતિ અને નાશ કરાવનારી આ ભગવાનની માયા છે' એમ અંતે આવતા શ્લોકમાં કહે છે. (प्र)

૪. "અહિં પ્રવાહ કહેવાનો આરંભ કરેલો તેથી અંતે પણ 'આ તેજ પ્રવાહ છે' એમ કહેવું જોઇએ, પરંતુ માયા હોવાનું કહેવું ન જોઇએ. પ્રવાહ કરે છે એમ કહો તો, (આગલા શ્લોકમાં) નારીજાતિનો પ્રયોગ હોવાથી વિરોધ થાય છે. તેથી બંને બાજુથી સપડાયા છો" એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. માયાનું બલ જણાવવાનું હોવાથી 'માયા' શબ્દના જેમ ઘણા અર્થો હોવાનું કહેવા ઇચ્છેલું, તેમ કોઇવાર તે એક એક પદાર્થ થાય છે અને કોઇવાર સમૂહરૂપ થાય છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. જાદુગરીમાં 'માયા' શબ્દ તેનાથી ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થોને જ લાગુ પડે છે, પણ મંત્રોને લાગુ પડતો નથી; તેથી તેમ (કોઇવાર વિભાગથી એ શબ્દનો પ્રયોગ) થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

અવયવોમાં (માયા) રહેલી હોય ત્યારે થોડા પદાર્થોવાળી હોય છે[૧] (૧) ઘણો મોહ કરાવવો. (૨) પદાર્થો (ઉત્પન્ન કરવા), (અને તેઓનો) (૩) અનુભવ (કરાવવો) એવું આનું મુખ્ય કાર્ય છે.[૨] (તે) ત્રણ (થવાનું) અહિં સંભવતું હોવાથી, સંપૂર્ણ (માયા) કહી. ૧૫½.

(નીચેના શ્લોકથી) ઉપસંહાર કરે છે:—

एषो माया भगवतः सर्गस्थित्यन्तकारिणी ॥ १६ ॥
त्रिवर्णा वर्णिताऽस्माभिः किं भूयःश्रोतुमिच्छसि ॥

સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને નાશ કરનારી ભગવાનની ત્રણ ગુણવાળી આ માયાનું અમે વર્ણન કર્યું. ફરી તું શું શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે? ૧૬½.

કારણ કે સ્વરૂપથી[૩] તે શક્તિ જણાવી શકાય તેવી નથી. આકૃતિથી (તે) સ્ત્રીરૂપ છે. ભગવાન પુરૂષરૂપ હોવાથી, તેમનાં અતિશય સૌંદર્યથી (સ્ત્રીઓ) મુગ્ધ થતી હોવાથી *મૂલમાં સ્વાભાવિક દોષ નથી.

श्रीरूपत्वाधृतं रूपमाकृतिः स्त्री निगद्यते ॥ १२ ॥
स्वभोगाय तथा दैत्यमोहाय च सदा हि सा ॥

લક્ષ્મીરૂપ[૪] હોવાથી તેણે રૂપ ધારણ કરેલું છે, આકૃતિ સ્ત્રી[૪] કહેવાય છે. કારણ કે તે[૪] સદા પોતાના ભોગ માટે અને દૈત્યોને મોહ કરવા માટે (ઉપયોગી) છે. કા. ૧૨½

प्रभुसेवकरीत्या हि भक्तिमार्गे निरूपणम् ॥ १३ ॥
श्रुतीनामन्यथारीतिर्न दूषणमिहाण्वपि ॥

૧. એ પ્રમાણે માયા ઘણા પદાર્થોવાળી હોવાનું સિદ્ધ થતાં છતાં, થોડા પદાર્થના સંબંધમાં તે કહેવાનું કારણ આ વાક્યથી કહે છે. (प्र)

૨. મોહના અંગરૂપ દેશ કાલ દ્રવ્ય (કાર્યનો) કર્તા અને મંત્રોના વિષે આવો સંકોચ નથી, તેથી આ શબ્દ ઘણા પદાર્થો માટે વપરાય છે એમ જણાવવા આ વાક્ય કહેલું છે. (प्र)

૩. આ માયાનાં કાર્ય જણાવી તેનું નિરૂપણ કર્યું, પરંતુ સ્વરૂપથી નિરૂપણ કર્યું નહિ, તેનું કારણ આ વાક્યથી કહે છે. (प्र)

* મૂલ એટલે શાસ્ત્રનાં મૂલ વચન, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. મૂલશક્તિસ્વરૂપ માયાની આકૃતિનાં સ્વરૂપ સંબંધી આ વાક્યમાં નિર્ણય કરે છે. 'સ્ત્રી' આનું રૂપ છે. 'તે' એટલે માયા, તેથી જૂદાં જૂદાં પ્રયોજનથી તે તેવી થાય છે. એવો અર્થ છે. (प्र)

પ્રભુના સેવકના પ્રકારથી ભક્તિમાર્ગમાં તે જણાવવામાં આવે છે.[1] શ્રુતિઓનો જૂદો પ્રકાર છે[2]. આમાં જરાએ દોષ નથી. શ્લો. ૧૩½

बीजसंस्कारकृपया नान्योन्याश्रयणं मतम् ॥ १४ ॥
सर्वे मार्गा विलीयेरन् सा चेत् तत्र तथा न हि ॥

બીજના સંસ્કારરૂપ કૃપાને લીધે અન્યોન્ય આશ્રય થતો નથી[3] એવો મત છે. જો તે ત્યાં (જીવમાં) તેવી ન હોય તો સર્વ માર્ગોનો નિશ્ચય નાશ થાય. ૧૪½.

अंशपक्षे न दोषोऽस्ति ह्यवस्थायां तु सा रतिः ॥ १५ ॥
मर्यादापुष्टिमार्गेण मुक्त्यर्थं निन्द्यते परम् ॥

અંશના મત પ્રમાણે દોષ (રહેતો) નથી.[4] અવસ્થામાં તો તે

---

૧. એ પ્રમાણે પ્રવાહ માર્ગ અને મર્યાદા માર્ગ પ્રમાણે માયાનું સ્વરૂપ કહીને આ વાક્યથી પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ કહે છે. તેથી જ ૧૦-૨૬-૧, ૧૦-૨૬-૪૭ વિગેરે વાક્યો ઘટે છે. (પ્ર)

૨. 'એમ હોય તો મર્યાદા અને પુષ્ટિમાર્ગમાં તે નડતરરૂપ ન હોય, અને તેથી શ્રુતિઓનો વિરોધ ન રહેવાથી 'અજા (માયા)નો નાશ કરો' ૧૦-૮૪-૧૪ એ શ્રુતિઓની પ્રાર્થના ખોટી ઠરે" એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. શ્રુતિઓ (ભગવાનનું સ્વરૂપ) જણાવવાના અધિકારવાળી છે, આ (માયા) મોહ કરાવવી (તે ન જાણવા દે તેમ કરવાના) અધિકારવાળી છે. એ પ્રમાણે બંનેના કાર્ય વિરુદ્ધ હોવાથી લોક પ્રમાણે તેવી પ્રાર્થના કરી છે. (બંને) પ્રભુની આજ્ઞાનું પાલન કરતી હોવાથી દોષ નથી (પ્ર) /

૩. 'માયા મર્યાદા અને પુષ્ટિને અનુકૂલ હોવાનું યોગ્ય નથી, કારણ કે તે મોહ કરાવનારી છે અને તેવી હોઇ શરણ જવાનું અને શાંતિ થવા દે નહિ. તેને તરી ન જાય ત્યાંસુધી મોહ બલવાન થતો જાય. વળી (ભગવાનની) કૃપાથી પણ કાર્ય સિદ્ધ નહિ થાય, કારણ કે લોકના નિયમ પ્રમાણે કૃપા સાધનોથી પ્રાપ્ત થાય, અને માયાને વશ હોય તેઓ સાધન કરી શકે નહિ. તેઓ સાધન કરી શકે તે માટે કૃપા પહેલાં હોવી જોઇએ, એટલે (કૃપા હોય તો શરણ જવાનાં સાધનો થઈ શકે, સાધનોથી માયા દૂર થાય, અને ભગવાનની કૃપા થાય એમ) એક બીજા ઉપર આશ્રય રાખવાનું થાય" એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. તે કૃપા જો જીવ ઉપર હોય તો તે બીજના સંસ્કારરૂપ હોય છે. તેથી નિશ્ચય અન્યોન્ય આશ્રય થતો નથી. (પ્ર)

૪. "કૃપા ભલે જીવમાં બીજનાં સંસ્કારરૂપ હોય, છતાં કૃપા માયાને કામે લગાડે છે કે તેનો નાશ કરે છે? જો કામે લગાડતી હોય તો ૧૦-૮૪-૧૪ માં માયાનો નાશ કરવાની પ્રાર્થના છે તે અયોગ્ય ગણાય. જો નાશ કરતી હોય તો ભગવાને યોગમાયાનો આશ્રય કર્યો એમ ૧૦-૨૬-૧ માં કહેલ છે તે અયોગ્ય ગણાય." એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. વ્યવસ્થા પ્રમાણે કૃપા બંને કાર્ય કરે છે. માયાને અંશથી કામે પણ લગાડે છે અને અંશથી તેનો નાશ પણ કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વ વચનોનો મેળ બેસે છે તેથી દોષ નથી. (પ્ર)

રતિરૂપ છે.[1] પરંતુ મર્યાદા અને પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે મુક્તિ થાય તે માટે તેની નિંદા કરવામાં આવેલી છે.[2] ક. ૧૫^૧.

अतस्तद्विषयोल्लंघः प्रष्टव्यश्चेत् तदुच्यते ॥ १६ ॥

તેથી તેના વિષયોનું ઉલ્લંઘન (કરવું જોઇએ). (તે) પૃછવું હોય તો કહેશું. ક. ૧૬.

તેથી 'ફરી તું શું શ્રવણ કરવા ઇચ્છે છે ?' એમ કહેલું છે. ૧૬^૧.

નીચેના શ્લોકમાં તે (માયાના વિષયોનાં ઉલ્લંઘન સંબંધી પ્રશ્ન) જ કહે છે:—

॥ राजोवाच ॥ રાજા (નિમિ) કહે છે:—

यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः ॥
तरन्त्यञ्जः स्थूलधियो महर्ष इदमुच्यताम् ॥ १७ ॥

હે મહર્ષિ ! જેમણે અંતઃકરણ વશ કરેલ નથી તેવાઓથી તરી ન શકાય તેવી આ ઈશ્વરની માયાને જે પ્રકારે સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓ સ્હેલાઈથી તરે, આ (ઉપાય) કહો. ૧૭.

'પૂછયા વિના કોઈને કહેવું નહિ' એવો (સિદ્ધાન્ત) હોવાથી પ્રશ્ન કરે છે. (માયા) સમુદ્રના કિનારા સુધી ઝડપથી દોડનારી[3] હોવાથી 'જેમણે અંતઃકરણ વશ કરેલ નથી તેવાઓથી (તરી ન શકાય તેવી)' એમ કહેલું છે. 'સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓ'

---

૧ તેથી પુષ્ટિમાર્ગમાં ભક્તોની સાત્વિક, રાજસ અથવા તામસ અવસ્થામાં તેમના અધિકાર પ્રમાણે તે ગાઢ સ્નેહરૂપ થાય છે, તેથી મર્યાદા અથવા પુષ્ટિમાર્ગમાં સર્વ વચનો બંધ બેસતાં હોવાથી ક્યાંય પણ દોષ નથી. (પ્ર)

૨. છતાં ભગવાન ગુણાતીત હોવાથી, માયા વિષયોમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન કરી તેમની સાથે સાયુજ્ય થવામાં વિઘ્ન પણ કરે છે, તેથી તેની નિંદા પણ કરેલી છે. તેથી માયાના પદાર્થોનું ઉલ્લંઘન જરૂરી છે. તેનો પ્રકાર પૂછવો હોય તો કહેશું, એવો અર્થ છે. આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જાણવું. 'રતિ' એટલે આનંદશક્તિ. સૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે, પોતાને માટે રચેલી અને બીજાને માટે રચેલી. આમ હોવાથી સર્વ રસના ભોક્તા (ભગવાન) જાતજાતના રસ ભોગવે તે માટે જે તામસ વિગેરે અવસ્થાઓ તેમણે કરેલી તે પણ રતિથી ભરપૂર હોવાથી, અંતર્યામીના ધોરણ પ્રમાણે ભગવાનથી ભરપૂર હોઈ, અગ્નિ અને (તપેલા) લોઢાના ગોળાની પેઠે ભગવદ્રૂપજ છે. તેથીજ શ્રીમદ્વિઠ્ઠલ પ્રભુએ ભક્તિના ભાવોને ભગવદ્રૂપ કહેલા છે અને આચાર્યશ્રીએ પોતે ઉપદેશ કરેલા માર્ગને નિર્ગુણ કહેલો છે. તેથી જરાએ શંકાને અવકાશ નથી. (પ્ર)

૩. (માયાનું આ વિશેષણ) ૬-૫-૧૬ માં જણાવેલું છે. (પ્ર)

શબ્દથી એમ કહેલું છે કે 'મનેજ જે શરણ આવે છે' (ભ. ગી. ૭-૧૪) એ (ઉપાય) પણ થઈ શકતો નથી. મહર્ષિ અલૌકિક તાપ દૂર કરનાર છે. દરેક પુરૂષ માટેના ઉપાયનું જ્ઞાન હોવાથી એકજ નિશ્ચિત કરેલો એક ઉપાય કહેશે, તેથી (હે મહર્ષિ! શબ્દમાં) એકવચન (યોજેલું છે). 'સ્થૂલ બુદ્ધિવાળા' એટલે જ્ઞાન અને ભક્તિવિનાના બહિર્મુખો, એવો અર્થ છે. તે સંબંધમાં સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓ (માયા) તરે એવો ઉપાય કહો. 'મનેજ જે શરણ આવે છે' વાક્યમાંના 'જ' શબ્દથી બધાં (સાધનો) ઉપાય ન હોવાનું જણાય છે. સ્થૂલબુદ્ધિ રાખીને જ ઉપાય (કરે તેવો) કહો, એવો આગ્રહ નથી, પરંતુ સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓ જે પ્રકારે તરી જાય તેવો ઉપાય કહો. ૧૭.

તે સંબંધમાં નારાયણમાં ચિત્ત રાખવું એજ ઉપાય છે. તે[1] ભક્તિથી થાય, અને તે(ભક્ત) ભગવાન સંબંધીનાં શાસ્ત્રમાં સાધન તરીકે જણાવેલા ભગવદ્ધર્મોથી થાય. વળી તે (ધર્મો) ગુરુની સેવાથી થાય, અને તે(સેવા) ગુરુને શરણ ગએલાથી થાય; અને તે શરણ જવાનું 'તેની પાસેથી તત્ત્વ ગ્રહણ કરવા માટે (આસક્તિ) ન રાખવી' એ વચન પ્રમાણે આ લોકનાં અને પરલોકનાં ફલનાં ભોગમાં વૈરાગ્ય (રાખ્યા) વિના થતું નથી. તે પૈકી આ લોકના પદાર્થોમાં વૈરાગ્ય, સ્ત્રી અને ધનના વિભાગથી (રાખવાનો છે). તે સંબંધમાં 'લૌકિક કર્મો અને સ્ત્રીનો ત્યાગ કર' એમ કહેવામાં આવતાં (કોઈ) તજતું નથી. કારણ કે અનુભવ સર્વથી બલવાન છે. (નીચેના શ્લોકમાં) અનુભવ જ કહે છે:—

॥ प्रबुद्ध उवाच ॥ પ્રબુદ્ધ કહે છે:—

कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च ॥
पश्येत् पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥ १८ ॥

દુઃખનો નાશ કરવા અને સુખ પ્રાપ્ત કરવા જોડકાં થઇ આચરણ કરનાર મનુષ્યોને વિરુદ્ધ ફલ મળે છે તે જોવું જોઈએ. ૧૮.

'મનુષ્યોને' એટલે લૌકિક મનુષ્યોને. 'જોડકાં થઇ આચરણ કરનાર' વિશેષણથી (તેઓનો તેમાં) આગ્રહ (કહેલો છે). આરંભમાં 'આ આત્માનું સ્વરૂપ સુખ છે' એ નિયમ પ્રમાણે કર્મનો આરંભ કરતાંજ વિપરીત (કાર્ય) થાય છે. 'કર્મો' શબ્દ બહુવચનમાં (યોજેલ) હોવાથી વારંવાર કર્મનો આરંભ (કરે છે એમ કહેલ છે). કર્મથી દુઃખ થાય છે એવો અનુભવ થાય છે, ફલ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યારે (તેવો અનુભવ) સારી રીતે થાય છે. વારંવાર

૧. 'તે' એટલે નારાયણમાં ચિત્ત રાખવું તે. (પ્ર)

(કર્મનો) આરંભ થતાં ઇચ્છેલા સુખનો સમય પણ જતો રહે છે. કોઈક વાર[1] વિરુદ્ધ (ફલ) ન થાય તો પણ વિરુદ્ધ (ફલ થયાનું) જ જોવું જોઈએ.

उपक्रमानुरोधेन स्वयं चापि तथाविधः ॥
स्वस्याबाधकता वाच्या परस्त्वधुव एव हि ॥ १७ ॥

વળી આરંભને અનુસાર (રાજા) પોતે પણ તેવોજ[2] છે. (તેને) પોતાને (માયા) ન નડવાનું કહેવું જોઈએ.[3] કારણ કે બીજો તો અચોક્કસ જ છે. કા. ૧૭.

प्रवाहात्तु पृथग् ज्ञानं प्रतिकर्मव्यवस्थितिः ॥
शास्त्रतः सर्वनिर्धारो यस्य तस्येदमुच्यते ॥ १८ ॥

જ્ઞાન તો પ્રવાહથી જૂદું છે. દરેક કર્મના સંબંધમાં નિર્ણય (કરવાનો હોય છે).[4] જે શાસ્ત્ર પ્રમાણે સર્વનો નિર્ણય કરે છે, તેના સંબંધમાં આ કહેલું છે. કા. ૧૮.

प्रवाहपतिता नात्र विचार्या इति मे मतिः ॥

પ્રવાહમાં પડેલાઓ અહિં વિચાર કરવા યોગ્ય નથી એવો મારો મત છે. કા. ૧૮½.

એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓનો અને તેઓના સંગવાળાનો ત્યાગ (કરવાનો) કહેલ છે. ૧૮.

---

૧. 'કોઈક વાર' એટલે જ્યાં વારંવાર કર્મનો આરંભ થતો ન હોય ત્યાં (પ્ર) વારંવાર કર્મનો આરંભ કરવામાં આવે, તેમાં કોઈકવાર વિરુદ્ધ ફલ ન મળે તો પણ વિરુદ્ધ જ ફલ મળ્યાનું માનવું જોઈએ, એવો અર્થ જણાય છે, કારણ કે ફલ ભોગવવાથી પણ કર્મોની વૃદ્ધિ જ થાય છે.

૨. આ વાક્ય (માયા દૂર કરવાનો) ઉપાય કરનારનાં સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા કહેલું છે. આરંભ એટલે શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાનો આરંભ. અધિકાર વિષે સંદેહ હોય તોજ આ ઘટે, તેથી તેને અનુસાર, (પોતે પણ તેવો છે) એવો અર્થ છે. (પ્ર) આરંભ એટલે રાજાએ આરંભમાં (આ) પ્રશ્ન કર્યો તે એવો અર્થ જણાય છે. રાજાના પ્રશ્નથી રાજા પણ સ્થૂલ બુદ્ધિવાળો હોવાનું જણાય છે.

૩. રાજાને (માયા) ન નડે તેવો ઉપાય કહેવો જોઈએ. બધા સ્થૂલબુદ્ધિવાળા કરી શકે તેવું સાધન (હોવાનું) કહી શકાય નહિ. (પ્ર)

૪. ત્યારે (સાધન કરનાર) અધિકારી કેવો હોય ? એ આ કારિકામાં કહેલ છે. નિત્યકર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરવી, અને કામ્ય કર્મો ન કરવાં એવો કર્મના સંબંધમાં વિવેક રાખવો. (પ્ર)

નીચેના શ્લોકમાં ધનનો ત્યાગ (કરવાનું) કહે છે:—

नित्यार्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना ॥
गृहापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः ॥ १९ ॥

સદા દુઃખ આપનાર દુર્લભ (અને) પોતાનાં મૃત્યુરૂપ ધનથી, ઘર, સંતાન, સગાં અને પશુઓથી (અને તેમનાથી) પ્રાપ્ત થતા ક્ષણભંગુર(પદાર્થો)થી શું સુખ (થાય) ? ૧૯.

तद्धि चिंतनमारभ्य विनाशावधि दुःखदम् ॥ १९ ॥
मृत्युस्तु सुलभो लोके दुर्लभं धनमेव हि ॥

તે(ધન) ખરેખર ચિંતનથી આરંભી ગુમાવાય ત્યાં સુધી દુ.ખ આપનારું છે. લોકમાં મૃત્યુ તો સ્હેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે, ધન જ ખરેખર દુર્લભ છે. કા ૧૯½.

એમ[1] હોવા છતાં પણ મૃત્યુરૂપ છે. એવા(ધન)થી અથવા તેનાથી પ્રાપ્ત થતા(પદાર્થો)થી શું સુખ (થાય) ? (ઘર વિગેરે) ચાર મમતાનાં સ્થાન (કહેલાં છે), કારણ કે બીજાઓનો આ(ચાર)માં જ સમાવેશ થાય છે.

भूम्यादिवृत्तयः सिद्धाः साध्यानां गृहशेषता ॥२०॥
देहे तु यस्य वैराग्यं स पूर्वत्र निरूपितः ॥

ભૂમિ વિગેરે ગુજરાનના સાધનો પ્રાપ્ત થયાં. પ્રાપ્ત કરવાનાં ઘરના અંગરૂપ છે. જેને દેહ ઉપર વૈરાગ્ય થએલો છે તેનું તો ઉપર વર્ણન કરેલું[2] છે. કા. ૨૦½. ૧૯.

(નીચેના શ્લોકમાં) પરલોકના પદાર્થો ઉપરનો વૈરાગ્ય કહે છે:-

एवं लोकं परं विद्यान्नश्वरं कर्मनिर्मितम् ॥
सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ २० ॥

એવી રીતે કર્મથી પ્રાપ્ત કરેલા પરલોકને મંડલના અધિપતિઓ(ના લોક)ની પેઠે સમાનતા, આધિક્ય અને નાશવાળો જાણવો જોઇએ. ૨૦.

---

૧. દુર્લભ હોવા છતાં (પ્ર)

૨. શ્લોક ૧૮ માં જોડકાં થઈ આચરણ કરતો હોય દુઃખી થવાથી વૈરાગ્ય થયાનું કહેલ છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

अयथाज्ञानतो जातं वैदिकं स्मार्तमेव च ॥ २१ ॥
पौराणं च ततो जातं फलं गृहवदेव हि ॥

ખોટાં જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલું વૈદિક અને વળી સ્માર્ત, અને તેથી પ્રાપ્ત થએલ પૌરાણિક ફલ ખરેખર ઘર જેવું જ છે.[1] કા. ૨૧½

अक्षयतृतीया श्राद्धादि तथानन्तव्रतादि च ॥ २२ ॥
समर्पितं प्रियं विष्णौ ततोऽपि फलितं तथा ॥

અક્ષય તૃતીયા (ના દિવસે કરેલ કર્મો), શ્રાદ્ધ વિગેરે અને અનંતનું વ્રત વિગેરે[2] તેવાં છે. વિષ્ણુને સમર્પણ કરેલ પ્રિય (પદાર્થ),[3] તેનાથી પણ પ્રાપ્ત થતું ફલ તેવું છે. કા. ૨૨½

अतो नश्वरमित्युक्तं पृथग् भक्तिफलात् क्रमात् ॥ २३ ॥
सतुल्यातिशयध्वंसं समन्तःकरणदोषतः ॥

તેથી 'નાશવંત' કહેલ છે. ભક્તિનાં ફલથી (તે) જુદા (પ્રકારનાં)[3] છે. અંતઃકરણના દોષને લીધે ક્રમે ક્રમે (તે) સમાનતા, આધિક્ય અને નાશવાળાં છે.[4] કા. ૨૩½

ज्ञानभक्तिफले मोक्षे नायं दोषस्ततो भवेत् ॥ २४ ॥
ऐश्वर्यसहितेऽप्येवमिति दृष्टान्तसङ्ग्रहः ॥

---

૧. "'જે દુઃખથી ભળેલું નથી.' 'ચાર માસ સુધીનો યજ્ઞ કરનારનું પુણ્ય અક્ષય્ય છે' એ શ્રુતિઓ, 'મનુષ્યો ઉપર પ્રસન્ન થએલા બાપદાદાઓ સ્વર્ગ મોક્ષસુખો તથા રાજ્ય આપે છે' વિગેરે સ્મૃતિઓ અને 'તે તે (કર્મ) અને નિવેદન કરવું. તે અનંત થાય છે' વિગેરે પુરાણનાં વચનો (કર્મનું ફલ) અનંત હોવાનું કહે છે, છતાં તેને નાશવંત કેમ કહે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કારિકા લખેલી છે. 'ઘર જેવું' એટલે પ્રાપ્ત થએલ હોય તો પણ અસ્થિર, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨. નોટ એકમાં જણાવેલ અર્થનું જ આ વિવેચન કરેલું છે. 'તેવું' એટલે ઘર જેવું. (પ્ર)

૩. 'ભ. ગી. ૯–૨૭ તથા ૨૮માં વિષ્ણુને અર્પણ કરેલ કર્મથી બંધનથી છૂટાય છે એમ કહેલ હોવા છતાં તેને નાશવંત કેમ કહો છો?' એવી શંકા થાય, તેથી ભક્તિનાં ફલથી તે જૂદા પ્રકારનું હોવાનું કહેલ છે. ભાવ મુખ્ય હોવાને લીધે પ્રકારનો ભેદ છે. કર્તાના દોષથી (તેના અનના વિચારથી) તે નાશવંત રહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪. (કર્મનાં ફલ) તજવા યોગ્ય હોવાનું દર્શાવનાર બીજું કારણ આથી કહેલું છે. (પ્ર) (આ) ફલની સમાન બીજાં હોય છે અને તેથી અધિક બીજાં હોય છે, તેથી અનુક્રમે હરીફાઈ અને ઈર્ષ્યા થાય છે. આ અંતઃકરણના દોષને લીધે કર્મનાં ફલ નાશવંતજ હોય છે.) અંતઃકરણનો દોષ અસંતોષ વિગેરે છે.

જ્ઞાન અને ભક્તિનાં ફલરૂપ મોક્ષમાં આ દોષ નથી. તેથી (તે દોષ રહિત) છે.[1] સત્તા સાથેના (કર્મના ફલ)માં પણ એમ છે[2] એવું જણાવવા દૃષ્ટાંત કહેલું છે. કા. ૨૪[3].

स्पर्धासूयायुतो लोको मण्डलाधिपगोचरः ॥ २६ ॥
लोकद्वयफलं तस्मादेवमेवेति निश्चयः ॥

મંડલોના અધિપતિઓની સત્તાવાળો લોક પણ હરીફાઇ અને ઇર્ષાવાળો છે. તેથી બે લોકનું ફલ આવા પ્રકારનું છે[3] એવો નિશ્ચય છે. કા. ૨૫[3].

अतो मोक्षफले हेतुर्मूलभूतस्तमाह हि ॥ २६ ॥

તેથી મોક્ષ જેનું ફલ છે તે[4] પ્રાપ્ત કરવાના આધારરૂપ કારણ છે, તે (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) કહે છે. કા. ૨૬. ૨૦.

तस्माद्गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ॥
शाब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ ॥ २१ ॥

તેથી ઉત્તમ કલ્યાણ જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મમાં પ્રવીણ (અને) શાંતિનો આશ્રય કરેલા ગુરુને શરણ જવું. ૨૧.

निरालम्बो यथा लोके स्थानभ्रष्टो निगद्यते ॥
हरेः कृपाविशिष्टोऽपि गुरुहीनस्तथैव हि ॥ २७ ॥

જેવો આધાર વિનાનો (પુરુષ) લોકમાં સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થએલો કહેવાય છે, તેવોજ ખરેખર હરિની કૃપાવાળો પણ ગુરુવિનાનો છે.[5] કા. ૨૭.

---

૧. આ અસંતોષ વિગેરે અંતઃકરણના દોષ મુક્ત જીવોને હોતા નથી, તેથી આ જ્ઞાન અને ભક્તિથી થતાં મોક્ષમાં દોષ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

૨. બ્રહ્માનાં સ્થાન સુધીનો નાશ થાય છે, એટલે તે પણ તજવા યોગ્ય છે, એવા અભિપ્રાયથી આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર)

૩. આ કારિકાથી ઉપર કહેલું દૃષ્ટાંત ચાલુ પ્રસંગને લાગુ પાડે છે. (પ્ર)

૪. 'मोक्षफले' એટલે મોક્ષ જેનું ફલ છે તે જ્ઞાન વિગેરે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૫. 'વૈરાગ્ય થયા પછી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાનને શરણ જવું જોઇએ. વચ્ચે ગુરુને શરણ જવાનું શું પ્રયોજન ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય રાખવાનાં (શાસ્ત્રનાં) વાકયોથી આવો નિર્ણય થાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

यथा भक्तिः स्वतन्त्रोक्ता गुरुसेवापि तादृशी ॥
जिज्ञासाशेषभावत्वं तथापि विनिगद्यते ॥ २८ ॥

જેવી ભક્તિ સ્વતંત્ર કહેલી છે, ગુરુની સેવા પણ તેવી છે, છતાં પણ (તે) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાના અંગરૂપ હોવાનું કહેલ છે.[1] કા. ૨૮.

જે (શિષ્ય) પૂછે તેજ (ગુરુ) કહેશે, તેથી 'ઉત્તમ કલ્યાણ (જાણવાની ઇચ્છાવાળાએ)' એમ કહેલું છે.[2] તે ગુરુ મુક્ત[3] (હોવો જોઇએ). લોકમાં (તે તેવો હોવાનું) જણાવનારૂં ચિહ્ન 'શાંતિનો આશ્રય કરેલા' વિશેષણથી કહેલું છે. (તે) સર્વ સંદેહો દૂર કરે તે માટે અને વૈદિક દીક્ષાની પેઠે[4] હૃદયમાં (ભગવાનનો) પ્રવેશ કરાવે તે માટે '(શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ) બંનેમાં પ્રવીણ' હોવાનું કહેલ છે.

मार्गान्तरस्थितो ह्यत्र बोधको न स्वमार्गगः ॥
प्रपञ्चितं तत् प्रथमे शुको वक्ता न नारदः ॥ २९ ॥

બીજા માર્ગમાં રહેલો જ અહિં જ્ઞાન આપનાર છે, પોતાના માર્ગમાં રહેલો (જ્ઞાન આપનાર) નથી. તે પહેલા(સ્કંધ)માં જણાવેલું છે[5] કે શુક (ભાગવતના) વક્તા છે, નારદ નથી. કા. ૨૯.

सप्तमेऽङ्ग च कृष्णस्य दर्शनार्थी तथाऽपि तु ॥

છતાં પણ સાતમા(સ્કંધ)માં અને અહિં શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળો હોઇ (નારદ વક્તા છે). કા. ૨૯½. ૨૧.

---

૧. 'ત્યારે ભગવાનની ભક્તિ અથવા ગુરુની સેવા કરવી' એમ જણાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૨. તેથી ઉત્તમ કલ્યાણ જ પૂછવું જોઇએ, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

૩. ગુરુને ઓળખવા માટે લક્ષણથી પ્રાપ્ત થતું ગુરુનું સ્વરૂપ આ વિશેષણથી કહેલું છે. 'જીવન્મુક્ત' એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪. જેમ આ દીક્ષા થાય ત્યારે યજમાનનું વૈદિક સ્વરૂપ તેની અંદર પ્રકટ થાય છે, તે પ્રમાણે (ગુરૂના) ઉપદેશથી (શિષ્યની) અંદર ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય તે માટે એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૫. ઓગણીસમા અધ્યાયમાં કહેલું છે કે સર્વનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છનારનો ગુરુ વૈરાગ્યરહિત ન જોઇએ, તેથી નારદ (વ્યાસ) વિગેરે (પરીક્ષિત્ પાસે) હોવા છતાં પણ શુક જ ગુરુ થયા. (પ્ર)

૬. 'ત્યારે અહિં (વસુદેવને) નારદ કેમ ઉપદેશ આપે છે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

(ગુરુ) સર્વ જાણનાર હોવાથી સર્વ કહેશે, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહે[1] છે:—

तत्र भागवतान् धर्मान् शिक्षेद् गुर्वात्मदैवतः ॥
अमाययाऽनुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्माऽऽत्मदो हरिः ॥ २२ ॥

ત્યાં ગુરુ જેના આત્મા અને દેવ છે તેવો થઈ કપટરહિત સેવાથી ભાગવત ધર્મોનો બોધ લેવો, કે જેથી આત્મા અને આત્માનું દાન કરનાર હરિ પ્રસન્ન થાય છે. ૨૨.

ગુરુ આત્મા હોવાથી (તેમના ઉપર) સ્નેહ થાય, આરાધ્ય હોવાથી (તેમનામાં) શ્રદ્ધા રહે, અને દેવતા હોવાથી (તેમનાથી) જ્ઞાન થાય. મંત્રશાસ્ત્રમાં કહેલા મંત્રો પણ ગુરુના મુખથી (શ્રવણ કર્યા) વિના ફલ આપતા ન હોવાથી તેમની પાસેથી બોધ લેવાનું (કહેલ છે). 'કપટરહિત સેવાથી' શબ્દોથી ગુરુને સંતોષ(આપવા)નો ઉપાય કહેલો છે. ભાગવત ધર્મોનો જ બોધ લેવાનું પ્રયોજન '(જેનાથી હરિ) પ્રસન્ન થાય છે' શબ્દથી કહેલું છે. પોતાને સંતોષ ન થાય તો પ્રયોજન[2] જ સિદ્ધ ન થાય. ફલ આપનાર(આત્માનું દાન કરનાર)ને સંતોષ ન થાય તો ફલ (પ્રાપ્ત) થતું નથી. તેથી ધર્મો પોતાનું અને બીજાનું પોષણ કરનારા છે, એમ (કહેલું છે). વળી દુઃખ ન રહેવું[3] એ ગૌણ (ફલ) થાય છે. ૨૨.

તે વિષયમાં આરંભમાં ત્રણ શ્લોકોથી પ્રવાહથી દૂર રહેવાનું, કર્મમાર્ગમાં પ્રવેશ અને જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રવેશ કહે છે, કારણ કે તે ન થાય, તો ભાગવત ધર્મો(આચરવા)નો અધિકાર ન હોય. તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી પ્રવાહથી દૂર રહેવાનું કહે છે:—

सर्वतो मनसोऽसङ्गमादौ सङ्गं च साधुषु ॥
दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्धा यथोचितम् ॥ २३ ॥

---

૧. (શ્લોકમાંના) 'ત્યાં' શબ્દથી ગુરુ વિરક્ત હોવાનું વિચારી, તેમની પાસેથી બોધ લેવાનું કહે છે, એવો અર્થ છે. ગુરુ વિરક્ત ન હોય તો શિષ્યને તે ઉત્તમ હોવાનું ભાન ન થાય, અને તેથી ફલ પ્રાપ્ત ન થાય, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

૨. 'પ્રયોજન' એટલે શ્રદ્ધા વિગેરે. આ વાક્યથી 'આત્મા' શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (ટ) ગુરુ પાસેથી બોધ લેવાનું પ્રયોજન, એવો 'પ્રયોજન'નો અર્થ જણાય છે.

૩. આ 'હરિ' શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (પ્ર)

સર્વ તરફથી મનને સંગરહિત (કરવું). આરંભમાં સત્પુરુષો સાથે સંગ કરવો (અને) યોગ્યતા પ્રમાણે પ્રાણીઓ પ્રતિ દયા, મૈત્રી અને વિનય ખરેખર (રાખવાં). ૨૩.

સંબંધમાં આવેલાઓમાંથી મનને ખેંચી લેવું, કારણ કે સર્વ (અનિષ્ટ) મનથીજ થાય છે. પોતાની સિદ્ધિ(પ્રાપ્ત કરવા)ના સાધનોમાં આરંભમાં સત્પુરુષો સાથે સંગ (કરવો), અને ઉપર પ્રમાણે[1] લોકનો ત્યાગ કરવાનું સંભવતું નથી, તેથી વિવેક જણાવે છે કે હલકાં(પ્રાણી)ઓ ઉપર દયા, સમાન સાથે મૈત્રી અને ઉત્તમ પ્રતિ વિનય (રાખવાં). 'યોગ્યતા પ્રમાણે' એટલે દેશને અને કાળને અનુસરીને. ૨૩.

નીચેના શ્લોકમાં કર્મમાર્ગમાં પ્રવેશ (કરવાનું) કહે છે—

शौचं तपस्तितिक्षां च मौनं स्वाध्यायमार्जवम् ॥
ब्रह्मचर्यमहिंसा च समत्वं द्वन्द्वसञ्ज्ञयोः ॥ २४ ॥

પવિત્રતા, તપ અને સહન કરવું, વાણીનો નિગ્રહ, વેદનો અભ્યાસ, સરલતા, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા અને જોડકાંથી ઓળખાતામાં સમાનપણું. ૨૪.

કાયાથી થતું વિગેરેના ભેદથી કર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે. તે પૈકી એક એક (પ્રકાર)ના ત્રણ ત્રણ (ગુણો) કહે છે. (૧) માટી વિગેરેથી પવિત્રતા, (૨) સંકટ (ભોગવવું) વગેરે તપ (અને ૩) ટાઢ વિગેરેનું સહન એ સહન કરવાનું, એવાં ત્રણ કાયાથી થતાં (કર્મ છે.) (૧) મિથ્યા વાતચિતનો ત્યાગ (૨) વેદનો અભ્યાસ (અને ૩) સર્વ સ્થલે પ્રિય બોલવું એ વાણીથી થતાં (કર્મ છે). (૧) કામ ઉપર વિજય, (૨) ક્રોધ ઉપર વિજય, (અને ૩) (જોડકામાં) ભેદ ન રાખવો એ મનથી થતાં (કર્મ છે), કારણ કે વર્ણન કરવામાં તે બે 'જોડકું' (શબ્દ)થીજ ઓળખાય છે, જેમકે સુખ અને દુઃખ, પ્રિય અને અપ્રિય. ૨૪.

નીચેના શ્લોકમાં જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રવેશ (થવાનું) કહે છે:—

सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां कैवल्यमनिकेतताम् ॥
विविक्तचीरवसनं संतोषं येन केनचित् ॥ २५ ॥

સર્વમાં આત્મા અને ઈશ્વર હોવાની દૃષ્ટિ, એકાંતમાં રહેવું, ઘરનો ત્યાગ, પવિત્ર ફાટલાં વસ્ત્રો (પહેરવાં), જે કાંઇ (મળી આવે તે)થી સંતોષ (રાખવો). ૨૫.

૧. કારણ કે સર્વમાંથી મનને ખેંચી લેવાનું બની શકતું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

આત્મા અને ઈશ્વર એક છે એવો નિર્ણય થાય ત્યારે તેને સર્વ સ્થલે (તેવું) જ્ઞાન (થાય છે).

सङ्गाभावो गृहाभावो वस्त्रभोजनसंयमः ॥ ३० ॥
चतुष्टयं ज्ञानमार्गे साधनं सर्वदा मतम् ॥

સંગ ન હોવો (એકાંતમાં રહેવું), ઘર ન હોવું, અને વસ્ત્ર તથા ભોજનમાં સંયમ (એ) ચાર સદા જ્ઞાનમાર્ગમાં સાધન મનાએલાં છે. કા. ૩૦.

વસ્ત્રોમાં પણ વિચાર (રાખવો), ઘણાં (વસ્ત્રો) ન પહેરવાં. ૨૫.

सप्तभिर्भक्तिमार्गो हि स यतस्तादृशो मतः ॥ ३१ ॥

(નીચેના શ્લોકથી આરંભી) સાત(શ્લોકો)થી ભક્તિમાર્ગ કહેલો છે, કારણ કે તે તેવો વિચારાએલો છે. કા. ૩૧.

તે પૈકી આરંભના અને અંતના (શ્લોક)માં દોષો ન હોવાનું અને ફલ કહેલાં છે. વચ્ચે (૧) સુપ્રસિદ્ધ ગુણો (૨) દઢ પરિચય (૩) સેવકોમાં પ્રવેશ (૪) સેવકની સમાનતા (અને) પછી (૫) ઉત્તમ સાધન એ પાંચ પદાર્થો (કહેલા છે). તે પૈકી આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ થાય તે માટેનાં સાધનો કહે છે:—

श्रद्धां भागवते शास्त्रेऽनिन्दामन्यत्र चापि हि ॥
मनोवाक्कायदण्डं च सत्यं शमदमावपि ॥ २६ ॥

ભાગવત શાસ્ત્રમાં શ્રદ્ધા અને બીજાં(શાસ્ત્રો)ની નિંદા પણ ન કરવી, મન, વાણી અને કાયાનો સંયમ, સત્ય અને શાંતિ તેમજ ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ. ૨૬.

આરંભમાં પ્રમાણમાં ઘણી શ્રદ્ધા (રાખવી), (અને) તેથી વિરુદ્ધ હોય તેઓનું સ્મરણ પણ ન (કરવું). સ્મરણ (થવાનું). નિંદા કરવાથી સંભવે છે, તે પણ ન કરવી. તર્કો કરવા નહિ[1], પણ શ્રદ્ધા જ (રાખવી).[2] પહેલાં બીજા માર્ગના[3] સંબંધમાં સાધન તરીકે વાણીના સંયમ કહેલા હોવા છતાં, અહિં

૧. આ વાક્યથી નિંદા ન કરવાનો ઉપાય કહેલો છે. (પ્ર)

૨...૨. સંયમ (કરવા)રૂપ કાર્ય કહ્યું, તેથી તેનું કારણ અવશ્ય કહેવું જોઇએ, તેથી આ ભાગથી તે કહેલું છે. (પ્ર)

૩. 'બીજા માર્ગના' એટલે જ્ઞાનમાર્ગના. (પ્ર) શ્લોક ૨૪ માં કહેલા છે. તેથી કર્મમાર્ગના સંબંધમાં કહેલા, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

ફરીથી અહિં (આ માર્ગમાં) નિશ્ચિત સાધન છે એમ જણાવવા કહેલા છે. પ્રમાણનું જ્ઞાન થયા પછી (તેથી) ઉલટા માર્ગે ગએલ હોવાનું જાણવામાં આવતાં[1] કાયા, વાણી અને મનનો સંયમ કરવો; અથવા નિષ્ક્રિયતા[2] વિગેરે બીજાં (સાધનો) જેનાથી (તેઓનો) સંયમ થયો છે એવી માન્યતા થાય તે (કરવાં).[2] ભગવન્માર્ગમાં સત્ય ઉત્તમ સાધન છે. 'શાંતિ' એટલે ભગવાનમાં સ્થિર થએલી બુદ્ધિ. 'दमः' એટલે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ અથવા વાણી, મન અને કાયાના ગુણો* કહેલા છે. ૩૬.

નીચેના શ્લોકમાં (ભક્તિમાર્ગનાં) મુખ્ય સાધનો કહે છે:—

श्रवणं कीर्तनं ध्यानं हरेरद्भुतकर्मणः ॥
जन्मकर्मगुणानां च तदर्थेऽखिलचेष्टितम् ॥२७॥

અદ્ભુત કર્મ કરનારા હરિનાં અને (તેમનાં) જન્મ કર્મ અને ગુણોનાં શ્રવણ, કીર્તન અને ધ્યાન (કરવાં). તે માટે સર્વ આચરણ (કરવું). ૨૭.

શ્રવણ વિગેરે ત્રણ પ્રેમનાં સાધન છે એમ પહેલાં કહેલું છે. 'અદ્ભુત કર્મ કરનારા' વિશેષણથી (તેથી) ભેદ કહેલો છે. શુદ્ધ લીલાવાળા(હરિ)નાં (શ્રવણ વિગેરે કરવાં), પરંતુ દશ પ્રકારની લીલાવાળાનાં નહિ, કારણ કે જૂદા પ્રકારનાં ઘણાં સાધનો કરેલાં છે.[3] તેથી જ[4] 'અને (તેમનાં) જન્મ કર્મ અને ગુણોનાં' એમ કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી, તે (જન્મ કર્મ અને

૧. '**व्यभिचारपरिज्ञानात्**' એટલે કાયા વિગેરે બીજામાં આસક્તિવાળા હોવાનું જણાતાં (प्र) પ્રમાણનો અર્થ જાણ્યો, તેથી વિરુદ્ધ માર્ગે ગએલ હોવાનું જણાતાં, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ તે સાધનો પ્રાપ્ત થયા પછી ભગવન્માર્ગમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી તે નિશ્ચિત સાધન હોવાનું અર્થથીજ પ્રાપ્ત થયું, તેથી તેઓ સાધન નથી એમ વિચારી અહિંથી બીજો અર્થ કહે છે. (प्र)

* 'સત્ય શાંતિ અને ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ' શબ્દોથી અનુક્રમે કહેલા છે.

૩ શ્રવણ વિગેરે જરૂરી હોવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. જો બીજાં સાધનોથી ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ થતો હોય, તો તે પહેલાંજ થયો હોત. તેથી આજ જરૂરી છે એવો અર્થ છે. (प्र) બીજાં ઘણાં સાધનો કરેલ હોવાથી દશ પ્રકારની લીલાવાળા ભગવાનનાં નહિ, પરંતુ અદ્ભુત કર્મ કરનાર ભગવાનનાં શ્રવણ વિગેરે કરવાં જોઇએ, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. 'તેથીજ' એટલે (ઉપર) કહ્યાં તે જાતનાં હોવાથી જ (प्र) અદ્ભુત કર્મ કરનાર ભગવાનનાં જન્મ વિગેરે પણ 'અદ્ભુત' સર્વને મુક્તિ અપાવનારાં હોવાથી એવો અર્થ જણાય છે.

ગુણો) પણ 'અદ્ભુત કર્મ કરનારાં' સર્વને મુક્તિ અપાવનારાં છે. બાકીની ઈંદ્રિયોનાં કાર્યોનો પણ-બધી એક પ્રયોજનવાળી થાય તે માટે-તેમાં પાછલથી પ્રવેશ (કહેલો છે). ઉપર કહેલાં ચાર[1] (કાર્ય) માટે બધી ઈંદ્રિયોનો ઉપયોગ કરવાનું શીખવું. ૨૭.

પછી કેટલાક સમય સુધી સેવા(કરવા)થી પરિચય થતાં, આત્મસમર્પણ કરવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ॥
दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत्परस्मै निवेदयेत् ॥ २८ ॥

યજ્ઞ, દાન, તપ, જપ, સદાચાર અને સ્ત્રી, પુત્રો, ઘરો તથા પ્રાણોનો સમાવેશ કરતું જે પોતાને પ્રિય હોય તે પરમેશ્વરને નિવેદન કરવું. ૨૮.

દાન કરેલ હોય તેથી અભયનું દાન થાય તે માટે દાનધર્મ અથવા દાન સિવાયના ત્રણ[2] ધર્મો કહેલા છે. 'वृत्तम्' એટલે સદાચાર. 'પોતાનો' પ્રિય એટલે પ્રવાહ.[3] સ્ત્રી વિગેરે પોતાની સમાન છે એવા અભિપ્રાયથી 'સ્ત્રી....' એમ કહેલ છે, અથવા (તેઓમાં) પોતાનો ભાગ[4] બીજાઓનો આમાં જ સમાવેશ થાય છે. દેહનો પહેલાં જ[5] વિનિયોગ કરેલો હોવાથી 'પ્રાણો' કહેલા છે. ૨૮.

એ પ્રમાણે નિયમપૂર્વક આત્મનિવેદન કરીને, તેના જેવા (પુરૂષો) સાથે ભગવાનની સેવા કરવી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ॥
परिचर्यां चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ २९ ॥

---

૧. શ્રવણ, કીર્તન, ધ્યાન અને પ્રેમ (પ્ર) (૧) ભગવાનનાં (૨) તેમના જન્મનાં (૩) કર્મનાં અને (૪) ગુણોનાં શ્રવણ વિગેરે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. યજ્ઞ, તપ અને જપ (એ ત્રણ ધર્મો). (પ્ર)

૩. 'પ્રવાહ' એટલે લૌકિક પ્રિય. (પ્ર) આમાં સ્ત્રી વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે. શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં 'यत्' છે એ इ ધાતુનું વર્તમાન કૃદંતનું રૂપ છે.

૪. પોતાની તેઓ ઉપર જે સત્તા હોય તે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૫. પાછળ શ્લોક ૨૫ માં. (પ્ર)

અને એ રીતે શ્રીકૃષ્ણનેજ પોતાના નાથ જાણનારા મનુષ્યો ઉપર પ્રેમ (રાખવો), અને (ભગવાન) અને (તેમના) ઉત્તમ સદાચારી મનુષ્યો બંનેની સેવા કરવી. ૨૯.

શ્રીકૃષ્ણમાં સ્વામીપણાનું અસાધારણ અભિમાન જેઓને હોય તે 'कृष्णात्मनाथाः' 'શ્રીકૃષ્ણને જ પોતાના નાથ જાણનારા છે.' મનુષ્યનો ભાવ[1] સાધારણ ભાવ છે, અને તેઓ ઉપર પ્રેમ રાખવો. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી ભગવદીય પશુ વિગેરે સર્વ ઉપર પણ (પ્રેમ રાખવો). ભગવાનની અને ભગવદીયોની બંનેની સેવા કરવી. 'ઉત્તમ પુરૂષો' શબ્દોથી તેમના (ભગવાનના) સેવકોનો ખાસ ગુણ કહેલ છે. સ્રીઓ અને પશુઓને સેવા (કરવા)માંથી બાતલ કરેલા છે. તે (ઉત્તમ મનુષ્યો) પણ સંપ્રદાયનું રક્ષણ થાય તે માટે[2] સદાચારવાળા હોવા જોઈએ. પ્રભાવવાળા હોઈ સદાચારવાળાઓની (સેવા કરવી) એવો અર્થ છે. 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી પોતે પણ તેવા[3](થવું). ૨૯.

નીચેના શ્લોકમાં ફલરૂપ સાધન કહે છેઃ-

परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः ॥
मिथोरतिर्मिथस्तुष्टिर्निवृत्तिर्मिथ आत्मनः ॥३०॥

ભગવાનના પાવન કરનાર યશની પરસ્પર કથા કરવાનું, અંતઃકરણની પરસ્પર પ્રીતિ, પરસ્પર સંતોષ અને પરસ્પર સુખ (શીખવાં શ્લો. ૨૨). ૩૦

જેના વિષે ભક્તોનો પરસ્પર સંવાદ થાય તેવા (ભગવાનના યશની કથા કરવી). ભગવાને કહેલો વિષય પરસ્પર (ભક્તો) કહે છે, તે યશને વિષે તે શીખવું, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. સ્નાન વિગેરેમાં આસક્તિ દૂર કરવા 'પાવન કરનાર' એમ કહેલું છે. 'ભગવાનનો યશ' એટલે ભગવાનને પણ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારૂં (તેમનું) ચરિત્ર, પરસ્પર શ્રવણ અને કીર્તન જ કરવામાં આવતાં પરસ્પર પ્રીતિ, તેમજ સંતોષ (થાય છે). આ બે (અનુક્રમે)

---

૧. (પાછલ) શ્લોક ૨૩ માં 'દયા મૈત્રી' વિગેરે કહ્યાં છે. છતાં અહિં 'પ્રેમ' ફરી કહેલ છે, તેનો આશય આ વાકયથી જણાવેલ છે. પોતે રાજા હોય અને બીજો રંક હોય, છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના નાથ જાણવાનો જે બંનેમાં સમાન ભાવ 'આંખવાળા કાનવાળા સખાઓ' શ્રુતિમાં કહેલો છે, તેનેજ મુખ્ય ગણીને પ્રેમ રાખવો. (प्र)

૨. આ 'સદાચારી' શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (प्र)

૩ 'તેવા' એટલે સદાચારી. (प्र)

આરંભના અને છેવટના ગુણો (કહેલા છે.). ઉપર કહેલા (પરસ્પર કહેવામાં આવતી યજ્ઞની કથા)નાં સંબંધથી ઘણું જ સુખ થાય છે. અંતઃકરણના[1] ત્રણે ગુણો ફલરૂપ પણ[2] છે. વારંવાર કરવાથી (કથા કરવાનું) સફલ થાય તે માટે ધર્મનું[3]. ૩૦.

નીચેના શ્લોકમાં તેઓનું પેટા–ફલ કહે છે.—

स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् ॥
भक्त्या सञ्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥३१॥

પાપોના સમૂહનો નાશ કરનાર હરિનું સ્મરણ કરતાં અને પરસ્પર સ્મરણ કરાવતાં ભક્તિથી ઉત્પન્ન થએલી ભક્તિવડે રોમાંચ થએલ દેહ ધારણ કરે છે. ૩૧.

પ્રેમવાળાઓનું પણ ચિત્ત બીજામાં જાય તેવી રીતે (ભગવાનનું વિસ્મરણ થવાનું સંભવે છે. તેથી 'સ્મરણ કરતાં, એમ કહેલું છે. એક બીજાને જોઇને પોતાની મેળે જ (ભગવાનનું) સ્મરણ થાય છે. વચનથી અમુક અંશથી બોધ થતો હોવાથી સ્મરણ કરાવાય છે. શ્રવણ (જુદું કહેલું) નથી.[4] (સ્મરણ મૂકવું નહિ એવી) ન કરવાની આજ્ઞાઓ નમાલી (કાંઈ ન કરી શકે તેવી) હોવાથી વિસ્મરણ થાય ત્યારે પાપ થતાં, પ્રાયશ્ચિત કરીને સ્મરણ કરવું, એવો (અર્થ છે). તેથી 'પાપોના સમૂહનો નાશ કરનાર' એમ કહેલું છે. (હરિ) પાપનો નાશ કરીને દુઃખ દૂર કરે છે. (તે) વિષય તરીકે પ્રાપ્ત થતાં તરત જ સ્મરણ કર્યા પહેલાં જ પાપોના સમૂહનો નાશ કરે છે. તેમ ન હોય, તો તે સ્મરણનું ફલ થાય.* એવી રીતે બંધ રહ્યા વિના શ્રવણ કીર્તન વિગેરે થાય, ત્યારે સર્વ તરફથી ઝરતાં જળની પેઠે પ્રેમભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. તે (શરીરને)

૧. આ 'आत्मनः' શબ્દનો અર્થ છે. (प्र)

૨. આ સાધન હોવા છતાં, આમનામાં ઉત્તમપણું છે તે કહેલું છે. આનંદરૂપ હોવાથી ફલરૂપ પણ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'આ (ધર્મો)' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (प्र)

૪. 'જુદું કહેલું નથી' શબ્દો અધ્યાહાર છે, કારણ કે સ્મરણ કરાવવાનું કહ્યું તેનાથી જ વાસ્તવિક રીતે તે (શ્રવણ) પ્રાપ્ત થાય છે. (प्र)

* સ્મરણ કર્યા પછી પાપનો નાશ થાય, તો પાપનો નાશ સ્મરણનું ફલ ગણાય, હરિએ કરેલ ન ગણાય, એવો ભાવ જણાય છે.

ભરપૂર કરનારી ભક્તિ પ્રવૃત્ત થાય છે જે શરીરને ભરી દે છે. પછી શરીર (તેમાં) ડૂબેલું હોવાથી રોમાંચવાળું થાય છે. ૩૧.

એવી રીતે શરીરમાં ભરપૂર થએલા ભક્તિરસનું ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાંસુધીનું કાર્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

क्वचिद्रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचिद्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ॥
नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं भवन्ति तूर्ष्णीं परमेत्य निर्वृताः ॥ ३२ ॥

અચ્યુતના ચિંતનથી કોઈવાર રડે છે, કોઈવાર હસે છે, (કોઈ વાર) આનંદ પામે છે, (કોઈ વાર) બોલ બોલ કરે છે. અલૌકિક થઈ નૃત્ય કરે છે, ગાન કરે છે, વારંવાર જન્મરહિત(ભગવાન)નું ચિંતન કરે છે, શાંત થઇ પરમને પ્રાપ્ત કરી સુખી થાય છે. ૩૨.

રસ ભરપૂર થતાં મદવાળાની અવસ્થાવાળા હોય તેમ ભેદ દૂર થતાં ભગવાનને શોધતાં તે પ્રાપ્ત થયા ન હોય તેમ કોઇવાર રડે છે. પછી તેમને (પોતાની) સમીપ પ્રકાશતા જોઇને, 'હું નકામો જ રડયો' એવા વિચારથી હસે છે, પોતાને આધીન હોય તેવા પ્રકારે દેખાતા જાણીને આનંદ પામે છે. પછી સર્વજ્ઞપણાથી થએલી મદવાળી અવસ્થાને લીધે જે તે બોલે છે. આટલું કરવાથી પ્રવાહથી જૂદા પડે છે. પછી કાયા, વાણી અને મનમાં થએલ (ભગવાનના) અધ્યાસનું ફલ નૃત્ય, ગાન અને વારંવાર ચિંતન થવાનું ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. દોષ (તેનાથી થતો)નથી એમ જણાવવા 'જન્મરહિત' એમ કહેલું છે. એ પ્રમાણે અધ્યાસ ફલ આપનારો હોવાનું કહીને, 'શાંત થઇ' શબ્દોથી (કાર્ય) પૂર્ણ થયાનું કહે છે. પછી પરમ રસ પ્રાપ્ત કરી તે શાંત થએલ હોવાથી ઘણા સુખી જ થાય છે, એવો અર્થ છે. ૩૨.

એ પ્રમાણે ફલ (થતાં) સુધીના ભગવાન સંબંધી ધર્મો કહીને, તેના બોધથી જો ભગવાનમાં આસક્તિવાળો થાય, ધર્મોને લીધે ધર્મીમાં આસક્તિવાળો થાય,[૧] તો તેજ માયા તેને પતિના સ્થાને લઇ જાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया ॥
नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥ ३३ ॥

૧. 'તેના બોધથી જો ભગવાનમાં આસક્તિવાળો થાય' એ શબ્દોનું જ આ વ્યાખ્યાન છે. (પ્ર)

એ પ્રમાણે ભાગવત ધર્મોનો બોધ લેતાં, તેમનાથી ઉત્પન્ન થએલી ભક્તિથી નારાયણને સર્વથી ઉત્તમ જાણનાર થઈ, તરી ન શકાય તેવી માયાને સ્હેલાઈથી તરે છે. ૩૩.

બોધથીજ ભક્તિ થાય છે, (અને) તે (ભક્તિ)થી નારાયણને ઉત્તમ જાણ-નાર થવાય છે.

नारायणः परो यस्य परत्वं कीदृशं मतम् ॥
मार्गान्तराच्चेदुत्कर्षो विषयो एक एव हि ॥ ३२ ॥

નારાયણ જેને ઉત્તમ છે (એમ કહ્યું તે) ઉત્તમપણું કેવું વિચારેલું છે? [1] બીજા માર્ગથી ઉત્તમપણું કહેતા હો તો વિષય ખરેખર એક જ છે. [2] કા. ૩૨.

प्रकारश्चेद्धर्मपरो विषयः कीदृशः परः ॥
उत्कृष्टबुद्धिः सिद्धेव ततो निष्ठावशिष्यते ॥ ३३ ॥

જો (ઉત્તમપણાનો)પ્રકાર ગુણના સંબંધમાં હોય, તો તે ઉત્તમ વિષય (ગુણ) કેવો [3] છે? ઉત્તમ હોવાની બુદ્ધિ તેથી થઈજ છે, [4] તેથી [5] ઉત્તમ સ્થિતિ (જાણવી) બાકી રહી. કા. ૩૩.

---

૧. ગયા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે શ્રુતિ નારાયણને ઉત્તમ માને છે તો પછી રાજા તેમની ઉત્તમ સ્થિતિ જાણવાની કયા સંશયને લીધે ઇચ્છા કરે છે, તેનો અહિં વિચાર કરે છે. અહિં 'નારાયણ' શબ્દ શું 'નરાયન' (નરનું સ્થાન)ના આ, તે નારાયણ' એવા સંબંધ દર્શાવનાર તદ્ધિત પ્રત્યયથી થએલો છે, કે રૂઢિથી યોજાય છે તે છે? જો તદ્ધિત પ્રત્યયથી થએલ હોય તો શું માર્ગના વિચારથી કે ગુણના? ગુણના વિચારથી યોજાએલ હોય તો તે ભગવાનમાં રહેલા ગુણથી? કે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવવાના ગુણથી? આવા સંશયને લીધે આ વાકય કહેલું છે. (પ્ર)

૨. માર્ગના વિચારથી (નારાયણ શબ્દ) યોજાએલ હોય, તે સંબંધી વિચાર આ વાકયમાં કહેલો છે. નિશ્ચયપૂર્વક ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મ (ત્રણે) માર્ગોનો વિષય એક જ-ભગવાનજ-છે. તેથી આ ત્રણમાં કયા માર્ગને ઉત્તમ ગણવાનો એ કહેવું જોઇએ, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૩. જો ગુણના વિચારથી (નારાયણ શબ્દ) યોજેલ હોય, તો ભગવાનમાં રહેલા ધર્મને ઉત્તમ ગણવાનો છે? એમ હોય તો તે 'વિષય'-ભગવાનનો ઉત્તમ 'ગુણ'-કયો? એ કહેવું જોઇએ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪ 'આટલું શ્રવણ કર્યું, છતાં ભગવાન ઉત્તમ છે એવી તારી બુદ્ધિ થઇ નહિ. તેથી તારો અધિકાર ન હોવાથી તને આગળ કાંઈ કહેવું ન જોઇએ' એવી શંકા ન કરવી જોઇએ કારણકે 'તેથી' એટલે શ્રવણથી ભગવાન ઉત્તમ હોવાની બુદ્ધિ થઇ જ છે. (પ્ર)

तद्धर्माणां न निष्ठात्वमतः पृच्छति संशयात् ॥

તેમના ધર્મોની ઉત્તમ સ્થિત નથી[2] તેથી સંશયને લીધે (રાજા નિમિ) પ્રશ્ન કરે છે. કા. ૩૩½

॥ जनक उवाच ॥ જનક કહે છેઃ—

नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ॥
निष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ॥ ३४ ॥

નારાયણ નામના બ્રહ્મ પરમાત્માની ઉત્તમ સ્થિતિ[1] અમને આપ કહો, કારણ કે આપ બ્રહ્મ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. ૩૪

(આ વિષય) ઘણો ગૂઢ હોવાથી તેનું (ઋષભના પુત્રોને) જ્ઞાન છે, એમ જણાવનારું કારણ 'બ્રહ્મ જાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ' શબ્દથી કહેલું છે. માત્ર નામજ ભેદ કરાવનારું છે એમ જણાવવા 'નામના' શબ્દ (યોજેલ છે.) શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો વિરોધ ન થાય, તેમ કહો, એવો ભાવ છે. ૩૪

ભગવાન હોવાપણું એજ ઉત્તર છે એમ જણાવવા છ(શ્લોકો)થી ઉત્તર કહે છે. અગ્નિરૂપ વાણીના અધિપતિ* હોવાથી ત્રણ માર્ગ પ્રમાણે (ભગવાન) ઉત્તમ છે, એમ કહેવું જોઇએ. તે પૈકી સ્વરૂપના અને સંબંધીના ભેદથી બે(શ્લોકો)થી પોતાના માર્ગ પ્રમાણે[3] (ભગવાન ઉત્તમ હોવાનું) કહે છે. આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં સ્વરૂપથી (ઉત્તમ હોવાનું) કહે છેઃ—

॥ पिप्पलायन उवाच ॥ પિપ્પલાયન કહે છેઃ—

स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य यः स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद्बहिश्च ॥
देहेन्द्रियासुहृदयानि चरन्ति येन सञ्जीवितानि तदवेहि परं नरेन्द्र ॥ ३५ ॥

હે નરેંદ્ર! જે આ(જગત)ની સ્થિતિ. ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનું કારણ છે (અને) કારણ રહિત છે, જે સ્વપ્નની, જાગવાની અને

૧ 'નિષ્ઠા' એટલે ઉત્તમ સ્થિતિ (प्र)

૨ ધર્મો સાધનનાં સાધનરૂપ હોવાથી તેમની ઉત્તમ સ્થિતિ નથી, તેથી આવા સંશયને લીધે ઉત્તમ સ્થિતિ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે, એવો અર્થ છે. આ બધું તાત્પર્ય ઉત્તરને અનુસરી કહેલું જાણવું. (प्र)

* 'પિપ્પલ' વૃક્ષ છે 'અયન' સ્થાન જેનું તે પિપ્પલાયન. વૃક્ષમાં (કાષ્ઠમાં) અગ્નિ રહેતો હોવાથી, 'પિપ્પલાયન' નો અર્થ અગ્નિ થતો હોવાથી, આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપનાર અગ્નિરૂપ છે, અને અગ્નિ વાણીના અધિપતિ છે.

૩ 'પોતાના મત પ્રમાણે' એટલે ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાંત પ્રમાણે, એવો અર્થ છે. (प्र)

ગાઢ નિદ્રાની અંદર વિદ્યમાન છે અને જૂદા (જણાય છે), જેમનાથી જીવન પમાડેલા દેહ ઇંદ્રિયો પ્રાણ અને હૃદય કાર્ય કરે છે, તેમને ઉત્તમ જાણ. ૩૫.

ઉત્તમપણું ત્રણ પ્રકારે થાય (૧) સરસાઇવાળું હોવું (૨) જૂદાઈવાળું હોવું અને (૩) વશ કરનાર હોવું. તે પૈકી (૧) સરસાઇ જગતના મુખ્ય કર્તા તરીકે[1] થાય. (૨) ત્રણે અવસ્થાઓમાં સાક્ષી થવાનું અને મોક્ષમાં તથા સમાધિમાં પણ અનુભવ થવો (એમ) વિદ્યમાન રહેવાથી જૂદાપણાનો અનુભવ કહેલો છે. (૩) દેહ ઇંદ્રિયો પ્રાણ અને અંતઃકરણ (હૃદય) જ જીવના અનુચર છે, તેમને જીવન પમાડનાર તરીકે (ભગવાન જીવને) વશ રાખનાર છે. જો કે ત્રણ પ્રકારનું ઉત્તમપણું સાધારણ[2] ગુણ છે, છતાં પણ ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન અસાધારણ[3] થાય છે, અને તેથી (૧) પ્રવાહથી જૂદા પ્રકારે[4] તે(જગત)ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય પોતે કરે છે. (૨) ત્રણ અવસ્થાઓમાં પોતેજ સર્વનું હિત કરનાર હોય છે અને (૩) સમાધિમાં તથા મોક્ષમાં જે પ્રકારે સુખ થાય તેવી રીતે દેહ વિગેરેને કાર્ય કરાવે છે. આટલાથી[5] 'મારા ઘણા ઇચ્છેલા છે' એમ કહેવાયું. ૩૫

૧ શ્લોકમાં 'અહેતુઃ' શબ્દ છે, તેનો અર્થ નથી, હેતુ (કારણ) જેમનું તેવા, એવો હોવાથી, એ શબ્દથી 'મૂલ'રૂપ જણાવ્યું. તેથી તે ઉત્તમ છે. (પ્ર)

૨ 'સાધારણ' એટલે જીવ અને ઇશ્વરને સાધારણ. (પ્ર) ત્રણે માર્ગમાં સાધારણ એવો અર્થ પણ લઇ શકાય તેમ છે.

૩ ભક્તિમાર્ગમાં 'જેનું આત્મા શરીર છે' વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે જીવને પણ વશ રાખનાર ભગવાન જ છે તેથી જીવને વશ રાખનારથીજ દેહ વિગેરેને જીવન કરાવનાર છે, પોતાથી તેમ કરતા નથી, એવો અસાધારણ ગુણ ભક્તિમાર્ગમાં છે. તેથીજ જીવનનું કર્તાપણું ભગવાનને આધીન છે એવો બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ નિયમ કહેલો છે. તેમાં પણ ભક્તોએ આત્મનિવેદન કરેલ હોવાથી તેઓના આમના ઉપરનાં અભિમાનનો પણ (ભગવાન) પોતે અંગીકાર કરે છે, એવો ભેદ છે. (પ્ર)

૪ પ્રવાહમાં પ્રકૃતિમાંથીજ અને પ્રકૃતિમાંજ જગતની ઉત્પત્તિ વિગેરે થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો (ભગવાન) પોતામાંથીજ અને પોતાની અંદરજ તેમની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરે છે એવો ભેદ છે. પ્રકારમાં પણ તેવો તેથી ભેદ છે. (પ્ર)

૫ એ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમાં (ભગવાન) ઉત્તમ છે એમ કહીને, આ વાકયથી તે માર્ગની ઉત્તમ સ્થિતિ કહે છે. 'આટલાથી' એટલે જે પ્રકારે સુખ થાય તેવી રીતે દેહ વિગેરેને કાર્ય કરાવે છે તેટલાથી, જીવે આત્મનિવેદન કરેલ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે તેથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

(ભગવાનના) સંબંધવાળો (કોઈ) હોવાનો વિચાર ખોટો હોવાનું કહે[1] છે, કારણ કે તેમના (સંબંધી) તરીકેનું જ્ઞાન તે (તેવું)[2] છે. તે વિષયમાં ધર્મી(ભગવાન)નું જ્ઞાન થઇ શકે તેવું નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा प्राणेन्द्रियाणि च यथानलमर्चिषः स्वाः ॥
शब्दोऽपि बोधकनिषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाह यदृते न निषेधसिद्धिः ॥ ३६ ॥

જેમ અગ્નિમાં પોતાની જ્વાલાઓ પ્રવેશ કરે છે, તેમ આમાં મન તથા વાણી, નયન અને બુદ્ધિ, પ્રાણ અને ઇંદ્રિયો પ્રવેશ કરતાં નથી. વેદ પણ પોતાનાં (આ) મૂલને (કોઇ) જણાવનાર નથી એવા પ્રકારથી અર્થથી જણાવેલું કહે છે, કે જેના વિના જણાવનાર (કોઇ) ન હોવાનું પણ સિદ્ધ ન થાય. ૩૬.

બધા ભગવાનના સંબંધમાં માત્ર ચિંતન કરે છે. વાસ્તવિક રીતે તો (તેમનું) જ્ઞાન થવાનું સંભવતું નથી, કારણ કે (જ્ઞાનનાં) સાધનોમાં (જ્ઞાન કરાવવાની) શક્તિ નથી. મન (જ્ઞાન કરાવનારું) પ્રથમ પદાર્થ છે, વાણી તેની પછીનો (પદાર્થ છે). તેથી*-પ્રવાહ તરીકે અને અલૌકિક તરીકે જ્ઞાન થતું નથી.[3] વેદ સિવાયના યોગ વિગેરેનો પણ (આમાં) સમાવેશ કરેલો[4] છે. 'उत' 'અને' શબ્દ જૂદો આરંભ દર્શાવવા (યોજેલ છે). લૌકિક (સાધનો કહે છે). 'નયન અને બુદ્ધિ' શબ્દોથી બહારની અને અંદરની જ્ઞાનશક્તિઓ (કહેલી છે) 'પ્રાણ અને ઇંદ્રિયો' શબ્દોથી ક્રિયાશક્તિ (જણાવેલી છે). 'च' 'અને' શબ્દથી દેવતાઓનો સમૂહ (કહેલ). 'પર (ઇશ્વર) પ્રતિ જનારી ઇંદ્રિયો

---

૧ 'સ્વરૂપથી ભગવાન સર્વથી ઉત્તમ છે એવો નિશ્ચય શાથી થયો?' એમ પ્રમાણ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તે દૂર કરવા આ શ્લોક કહેલો છે. (प्र)

૨ ભગવાન સર્વથી ઉતમ છે, તેમના સંબંધી તરીકેનું જ્ઞાન તેમના સંબંધી જણાવનારું છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

* 'તેથી' એટલે મન અથવા વાણીમાં જ્ઞાન કરાવવાની શક્તિ ન હોવાથી.

૩ જેવું સામાન્ય રીતે લોકમાં જ્ઞાન થાય છે, તેવું ભગવાનનું જ્ઞાન 'शब्द इति चेन्न'થી આરંભી બે સૂત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે પ્રવાહ તરીકે અથવા અલૌકિક તરીકે થતું નથી. (प्र)

૪ કારણ કે મનનો નિરોધ (સંયમ) એજ યોગ છે. (प्र)

(બ્રહ્માએ રચી છે)' વાક્યમાં ચિંતનથી થતું જ્ઞાનજ (કહેલું છે) [૧]સંબંધવાળો (પદાર્થ) હોય તે જોવામાં ન આવે તેવું ન બને, એમ જણાવવા તે વિષયનું લૌકિક દૃષ્ટાંત કહેલું છે. 'સ્વા:' 'પોતાની' વિશેષણ ભગવાનનાં તેજથી જૂદી હોવાનું જણાવવા (યોજેલ છે). 'अर्चिषः' એટલે જ્વાલાઓ. 'આ આવું છે' એવા પ્રકારનું જ્ઞાન વેદથી પણ થતું નથી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. વેદમાંથી ભગવાનનું જ્ઞાન થવાનું ત્રણ પ્રકારે સંભવે. (૧) (વેદ) પોતે સાધન થઇને (કરાવે). (૨) પોતે બોધ કરેલાં સાધનથી (કરાવે) અને (૩) પોતાનાં કારણ તરીકે (જ્ઞાન કરાવે). (૧) તે(વેદ)ના બે કાંડોનો અર્થ ક્રિયા અથવા જ્ઞાન હોવાથી,[૨] તેમનાં અંગ તરીકે બીજાનું વર્ણન થએલ હોવાથી, સ્વતંત્ર રીતે પોતે સાધન થઇને (વેદ ભગવાનનું) નિરૂપણ કરતો નથી. તેમ ન હોય (સ્વતંત્રરીતે જ્ઞાન કરાવતો હોય), તો વાક્યનો ભેદ થવાનું બને. બધો વેદ આજ્ઞારૂપ અંગવાળો અથવા જ્ઞાનરૂપ અંગવાળો છે, પરંતુ બ્રહ્મ છે એમ અર્થ માટે[૩] અને પોતાની ઉત્પત્તિનાં કારણ માટે કહેલું છે. (૨)'જ્યાંથી (વાણી) (મન સાથે પ્રાપ્ત કર્યા વિના) પાછી ફરે છે' વિગેરે(વચનો)થી (જ્ઞાનનાં) સાધનો[૪] ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવતાં ન હોવાનું તો (વેદ) પોતેજ કહે છે. 'કોણ ખરેખર જાણે છે?' 'વેદો અથવા વેદો ન હોય તેવા (કોણ જાણે છે)?' એવાં પણ (વાક્યો છે.) "ત્યારે 'બ્રહ્મ જાણનાર (બ્રહ્મજ થાય છે)' માં જણાવેલાં જ્ઞાનનું સાધન શું?" એમ પૂછો, તો અમો કહીએ છીએ કે (ભગવાન) પોતેજ[૫] (તેનું સાધન છે). જો બ્રહ્મ પ્રકટ થાય, તો તેનાં સાધનોની કાંઇપણ

૧ 'યોગથી શક્તિવાળાં થએલ નયનથી જ્ઞાન થવાનું શ્રુતિ કહે છે, એમ કેમ કહેતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. તેમ જ્ઞાન થતું હોય, તો 'આ આત્મા પ્રવચનથી પ્રાપ્ત થતા નથી' 'વેદોથી મારૂં (જ્ઞાન થતું) નથી' એ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ ખોટાં ઠરે. (પ્ર)

૨ જૈમિનિના મત પ્રમાણે ક્રિયા અને વ્યાસના મત પ્રમાણે જ્ઞાન અર્થ છે. તેમના જૂદા જૂદા મત પ્રમાણે બંને કાંડનો એક અર્થ હોવાનું સિદ્ધ કરેલું છે. (પ્ર)

૩ 'અર્થ માટે' એટલે (પૂર્વકાંડ પ્રમાણે) ફલ માટે (ઉત્તરકાંડ પ્રમાણે જ્ઞાનના) વિષય માટે, એમ યોગ્યતા પ્રમાણે જાણવું. (પ્ર)

૪ '(જ્ઞાનનાં) સાધનો' એટલે જ્ઞાન કરાવનારી ઈંદ્રિયો. (પ્ર)

૫ 'આ આત્મા તેના તનનું પોતેજ વરણ કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

શક્તિ નથી. તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન (થવાનું) તો પાછલા શ્લોકમાંજ[1] કહેલું છે. 'અને પોતાનું દર્શન કરાવે' એવું (વાકય છે). (વેદ) પોતે પણ માત્ર વૃત્તાંત કહે છે, જ્ઞાન કરાવતો નથી.[2] વળી વેદ ક્રિયા કરાવે છે. જ્ઞાન કરાવતો નથી. (૩) '(જ્ઞાન કરાવનારાં) સાધન ન હોવાનું કહે છે ત્યારે જ્ઞાન કેવા પ્રકારે કરાવે છે ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જેના વિના (જણાવનાર કોઇ ન હોવાનું પણ સિદ્ધ ન થાય)' એમ કહેલું છે. નિષેધ (નથી એવાં વચનો) પણ હદવાળાં હોવાથી, બ્રહ્મનું વર્ણન કરતાં નથી એમ કહેતાં કયાંથી અટકે? એટલે વાકયોના અર્થનો નિર્ણય ન થાય. 'તેનુંજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને (મૃત્યુને તરે છે)' એ વાકય તો ઉપાસના કાંડમાં આવેલું હોવાથી, (તેનો) એવો અર્થ થાય છે કે એકલાનો તેનોજ સંપૂર્ણ રીતે આશ્રય કરવો.[3] તેમ ન હોય તો, બીજું જ્ઞાન હોય ત્યારે મોક્ષ ન થાય.[4] તે વળી જરૂરનું છે.[5] તેથી 'આ આવું છે' એવા પ્રકારનું (બ્રહ્મનું) જ્ઞાન થતુંજ ન હોવાથી બીજો (ભગવાનના સંબંધી કોઇ હોવાનો) વિચાર (સત્ય) નથી. ૩૬.

---

૧ પાછલા શ્લોકમાં 'बहिश्च' માંના 'बहिः' શબ્દથી, એટલું અધ્યાહાર છે. (प्र)

૨ વેદ જ્ઞાન કરાવતો ન હોય તો 'તે ઔપનિષદ પુરૂષને પૂછું છું' એ શ્રુતિનો વિરોધ થાય, એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલછે. (प्र)

૩ "વેદ જો 'આ બ્રહ્મ નથી, આ બ્રહ્મ નથી' એમ જે બ્રહ્મ ન હોય તેવાં જણાવીનેજ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતા હોય, પણ 'બ્રહ્મ આવા પ્રકારનું છે' એમ જણાવતાં ન હોય, તો સાધન વિનાનાઓને પણ જેવું તેવું જ્ઞાન તો થાય, પરંતુ સારી રીતે જ્ઞાન થાય તેજ (મોક્ષ) કરાવનારૂં હોવાથી, અને વેદ તેવું જ્ઞાન કરાવતા ન હોવાથી બીજાથી તો થઇ શકેજ નહિ. તેથી 'તેવુંજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને' શ્રુતિ જ્ઞાન મોક્ષ કરાવનાર હોવાનું કહે છે તે ખોટું ઠરે." એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. આ શ્રુતિ શ્વેતાશ્વતર-(ઉપનિષદ)માં છે. ત્યાં જણાવેલા જ્ઞાનને આરંભમાં કહેલી ઉપાસનાની જરૂર રહે છે. ત્યાં પણ સંપૂર્ણરીતે ભગવાનનો આશ્રય કરવો એવો મત જણાવેલ છે. તે પણ તેનાં કારણરૂપ ભગવાનની કૃપા ઉપર આધાર રાખે છે. તેથી ત્યાં પણ ભગવાને કરાવેલું જે જ્ઞાન મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાનું જણાતું હોવાથી વિરોધ નથી. એવો અર્થ છે. (प्र)

૪ તેમ ન માનીએ તો તર્કનો વિરોધ થાય છે એમ કહે છે. "બીજું" એટલે સાક્ષાત્કાર સિવાયનું (प्र)

૫ સાક્ષાત્કારરૂપ જ્ઞાન મોક્ષ ઇચ્છનાર માટે જરૂરનું છે. (प्र)

૪-૫ અથવા આ બે વાકયોથી એમ કહેલું છે કે ભગવાનનો સંપૂર્ણરીતે આશ્રય કરેલ ન હોય તો બીજા (બ્રહ્મ સિવાયના) પદાર્થનું જ્ઞાન થવાથી મોક્ષ ન થાય. તેથી 'તે' સંપૂર્ણરીતે આશ્રય કરવાનું જરૂરી છે. આ શ્લોક 'આ આત્મા પ્રવચનથી પ્રાપ્ત થતો નથી' વિગેરે શ્રુતિ અને 'ભેદથી (મારૂં જ્ઞાન) થઇ શકતું નથી' 'પરંતુ અનન્ય ભક્તિથી થાય છે' એ સ્મૃતિનું સમર્થન કરે છે. (प्र)

નીચેના શ્લોકમાં જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે ઉત્તમ[૧] (હોવાનું) કહે છે:—

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ॥
ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्ति ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत् ॥ ३७ ॥

ઘણી શક્તિવાળું બ્રહ્મજ આરંભમાં સત્વ, રજ: અને તમ: એવું, એક પ્રધાન, સ્થૂલકારણ સૂક્ષ્મકારણ અને અહંકાર એવું જેને જીવ કહે છે તે, જ્ઞાન ક્રિયા વિષય અને ફલના આકારવાળું ઉંચું નીચું અને તે બેને જે વશ રાખનાર છે તે તરીકે પ્રકાશે છે. ૩૭

સદા સર્વ સ્થલે (બ્રહ્મનો) પ્રકાશ[૨]—જણાય તે બ્રહ્મની ઉત્તમ સ્થિતિ છે. જે પ્રકાશે છે તે બીજો પદાર્થ નથી (અને) બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ કરવા (કાર્યો) કહે છે. ઉત્પન્ન થએલા ગુણોથી રચાએલું[૩] કાર્ય કરવા તત્પર થએલું પ્રધાન (પ્રકૃતિ) તે એક કાર્ય[૪] છે, એવો અર્થ છે. ત્યાર પછી ક્રિયા જ્ઞાન અને અહંકારરૂપ ત્રણ પ્રકારની જીવની ઉપાધિરૂપ[૫] બીજું કાર્ય છે. ત્યારપછી ક્રિયા જ્ઞાન વિષય (પદાર્થ) અને ફળના ભેદથી ચાર પ્રકારનું (કાર્ય), અને વચ્ચે ઊંચું, નીચું અને વશ રાખનાર[૬] સ્વરૂપવાળાં ત્રણ (કાર્ય). 'સર્વ' શબ્દનો આટલોજ અર્થ છે. 'નામ અને રૂપ (આકાર) પણ પ્રકાશતા હોવાથી, તેનું મૂલ (બ્રહ્મ સિવાય) બીજું હશે' એવી શંકા થાય તેથી 'બ્રહ્મજ' એમ કહેલું છે. માયા મૂલ થાય તેમ હોય, તો (તે કાર્યો) અસત્ય હોવાથી (તેઓનો) પ્રકાશ થવાનું સંભવે નહિ,[૭] એવો ભાવ છે. ૩૭.

---

૧ 'ઉત્તમ' એટલે ત્રણ પ્રકારની હદ વિનાનું (प्र) દેશની, કાલની અને સ્વરૂપની એવી ત્રણ હદ વિનાનું.

૨. 'પ્રકાશ' શબ્દથી એ માર્ગ પ્રમાણે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણવું. (प्र).

૩. આ વિશેષણ त्रिवृत(પ્રધાન)નાં વ્યાખ્યાનરૂપ છે, અને આનું વ્યાખ્યાન 'કાર્ય કરવા તત્પર થએલું પ્રધાન' છે. (प्र)

૪. 'કાર્ય' એટલે પ્રથમ કાર્ય. (प्र)

૫. સૂક્ષ્મરૂપ (સૂત્ર), સ્થૂલરૂપ (મહાન) અને કાર્યરૂપ અહંકાર એ ત્રણ પ્રકારની જીવની ઉપાધિરૂપ. (प्र)

૬. **सत्**, **असत्** અને **परम्** એ ત્રણ શબ્દના આ અર્થ કહેલા છે. (प्र)

૭. જે માયિક પદાર્થ દેખાય છે તે સત્યના પ્રતિબિંબ જેવા જ દેખાય છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેથી 'મૂલ' સત્ય પદાર્થનું જ હોય, એમ કહેવું જોઇએ. તેમ ન હોય તો આકાશમાં ઊગેલું માયિક ફૂલ પણ જોવામાં આવે, તેથી તે માર્ગ પ્રમાણે પણ સર્વત્ર મૂલ બ્રહ્મજ છે, એવો ભાવ છે. (प्र)

ત્રણ(શ્લોકો)થી સ્મૃતિ વિગેરેના માર્ગ પ્રમાણે પરમાત્માની ઉત્તમ સ્થિતિ હોવાનું કહે છે, કારણ કે તે(માર્ગ)માં આત્મા અને પરમાત્મામાં ભેદ નથી, પરંતુ કાલથી જેનું આક્રમણ થએલું નથી તેવું આત્માનું સ્વરૂપજ પરમાત્મા છે. તે સદા અંતઃકરણમાં પ્રકાશે તે તેની ઉત્તમ સ્થિતિ. ત્યાં તેટલાથી[૧] અંતઃકરણના દોષનો સંબંધ થાય, ત્યારે તે(આત્મા)માં[૨] પણ દોષ થાય (આવે), તેથી આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી(આત્મામાં) આ લોકના દોષ નથી એમ કહે છે:—

नात्मा जजान न मरिष्यति नैधतेऽसौ न क्षीयते सवनविद् व्यभिचारिणां हि ॥
सर्वत्र शश्वदनपाय्युपलब्धिमात्रं प्राणो यथेन्द्रियबलेन विकल्पितं सत् ॥ ३८ ॥

આત્મા જન્મેલો નથી, મરવાનો નથી, તે વધતો નથી, ક્ષીણ થતો નથી; કારણ કે જેમનામાં ફેરફાર થાય છે તેવા(દેહો)ના સમયને ખરેખર જાણનાર છે, સર્વ સ્થલે સદા રહેલો છૂટો ન પડે તેવો, પ્રાણની પેઠે માત્ર ઉપલબ્ધિરૂપ (અને) ઈંદ્રિયોનાં બલથી વિચારેલા સત્ જેવો છે. ૩૮.

દેહમાં ઉત્પન્ન થએલાના સંબંધમાં સંદેહ થાય છે. તે પૈકી ભગવાનના માર્ગમાં અને બ્રહ્મવાદમાં 'નાશ થાય તેવાઓના જન્મ' 'જન્મ તો આત્મા તરીકે' વિગેરે (વાકયો) કહેલાં હોવાથી (જીવના) જન્મ અને મરણ[૩] હોય છે, પરંતુ બીજા ગુણો (તેમાં) નથી. સ્મૃતિમાં તો જીવમાં આ ચારે ગુણો નથી, તેનું કારણ 'જેમનામાં ફેરફાર થાય છે તેવાના સમયને જાણનાર' શબ્દોથી કહેલું છે,[૪] કારણ કે બાલપણનો, કુમાર અવસ્થાનો, જુવાનીનો વિગેરે દેહોના સંબંધમાં પણ (તેઓની) આરંભથી ઉત્પત્તિ થાય છે એવો મત

૧ 'તેટલાથી' એટલે કાલ વિગેરેનું આક્રમણ થવાથી (પ્ર) અંતઃકરણમાં પ્રકાશવાથી એટલે અંતઃકરણનો સંબંધ થવાથી, એવો પણ અર્થ થઇ શકે તેમ છે. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

૨ 'तत्त्वे' એટલે પરમાત્મા હોવામાં (પ્ર) વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં 'तत्र' પાઠ છે તે લીધો છે, કારણ કે પરમાત્મા હોય તેમાં દોષ હોવાનું સંભવતું નથી.

૩ 'જન્મમરણ' એટલે યોગ્યતા પ્રમાણે સમાગમ. પદાર્થનો (દેહનો) આત્મા તરીકે સ્વીકાર કરવો તે જન્મ. તેમાંથી બહાર નીકળી, કરેલા સ્વીકારનો ત્યાગ કરવો તે મરણ. આવા જન્મમરણ જીવના થાય છે, એવો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. (પ્ર)

૪ 'જેનામાં ફેરફાર થાય છે તેવા' એટલે જુદી જુદી અવસ્થાના જે દેહો, તેમની અંદર રહેવાનો જે સમય તેને આત્મા જાણે છે, એમ કહેલું છે. (પ્ર)

અંગીકાર કરેલ ન હોવાથી,[१] અને (તેઓ) જૂદી જાતના હોવાથી, (જીવની) સ્થિતિ સાથેના બાલપણુ વિગેરેના દેહોની ઉત્પત્તિ થવાનું સ્વીકારવું જોઈએ. તે સંયોગોમાં તેઓને (તેમના) સમયનું જ્ઞાન હોય છે, તે ધોરણ પ્રમાણે જન્મના અને મરણના (સમયનું જ્ઞાન) પણ હોવું જોઇએ, એ કારણ છે. પરંતુ સંસ્કાર કરવામાં આવેલ નથી.[२] 'हि' 'ખરેખર' શબ્દથી જોનાર અને જોવાના પદાર્થનો ભેદ (હોવાનું) કહેલ છે. 'સર્વ સ્થલે' વિગેરે ચાર શબ્દોથી બીજાં કારણો કહેલાં છે, કારણ કે (૧) સર્વ સ્થલે રહેલ હોય તેનો જન્મ (થવાનું) સંભવતું નથી (૨) તેમજ સદા રહેનારનું મૃત્યુ (સંભવતું) નથી. (૩) સર્વથી જે છૂટો ન પડે તેવો હોય, તેની વૃદ્ધિ સંભવતી નથી, (અને) (૪) विद् ધાતુવાળાનો ક્ષય સંભવતો નથી, અને (આત્મા) તેવો હોવાનું શ્રુતિથી (જણાય છે).

'દેહમાં રહેલ એવો કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી દૃષ્ટાંત કહે છે કે—જેમ પ્રાણ ઉત્પન્ન થતો નથી (તેમ આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી). તે વિષયમાં પણ સંદેહ થાય, તેથી 'ઇંદ્રિયોનાં બલથી વિચારેલ સત્ જેવો' શબ્દોથી બીજું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. સુવર્ણ વિગેરે સત્ (પદાર્થ) ઇંદ્રિયોનાં બલથી એટલે જ્ઞાનશક્તિથી અથવા ક્રિયાશક્તિથી જૂદા જૂદા વિકારોવાળા કરવામાં આવે,

१ (જીવથી જૂદી દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે એવો મત આ સ્મૃતિવાદ સ્વીકારતો ન હોવાથી) (આત્માથી) દેહ જૂદો છે એમ તેમનાથી કહી શકાય તેમ નથી. (દેહ આત્માથી) જૂદા પ્રકારનો હોવાથી (દેહ) આત્મા છે એમ પણ સ્વીકારી શકાય નહિ. તેથી (આત્માની) વિપરિણામરૂપ ઉત્પત્તિ દેહ છે એમ સ્વીકારવું જોઇએ, અને તે તે (વિપરિણામરૂપ ઉત્પત્તિ)ના સમયના જ્ઞાન વિના સ્વીકારી શકાય નહિ. તેથી આ (આત્મા)ને તેમના સમયનું જ્ઞાન છે એવો નિશ્ચય થાય છે. આમ હોવાથી જેમ (દેહની) વૃદ્ધિ અને ક્ષયના સમયનું તેને જ્ઞાન છે, તેમ જન્મ અને મરણના સમયનું જ્ઞાન હોવાનું અનુમાન કરવું જોઇએ. (પ્ર)

૨ 'જન્મ અને મરણનું સ્મરણ ન હોવાથી તેમના સમયનું જ્ઞાન નથી' એમ ન માનવું, કારણ કે સ્મરણ ઉત્પન્ન કરનાર સંસ્કાર થએલો ન હોવાથી, સ્મરણ ન હોવા છતાં જન્મ તથા મરણનું જ્ઞાન હોય તેમાં કાંઈ વિરોધ નથી. દરેક જ્ઞાનનો સંસ્કાર થવો જ જોઇએ એવો નિયમ નથી, કારણ કે જેની દરકાર કરેલ ન હોય તેવું જ્ઞાન સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરતું નથી. એ પ્રમાણે જેમનામાં ફેરફાર થાય છે તેવા દેહોના સમયને જાણનાર હોવાનું સિદ્ધ થતાં, ઉત્પત્તિ વિગેરે આત્માના ગુણ ન હોવાનું પણ સિદ્ધ થયું અને તે સિદ્ધ થયું એટલે આત્મા પરમાત્મા હોવાનું પણ સિદ્ધ થયું, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

તોપણ તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કારણ કે તે સદા સુવર્ણ જ હોય છે. વાણી વિગેરેથી બ્રહ્મમાં વિકારોજ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી, એવો અર્થ છે. ૩૮.

આવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अण्डेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु प्राणो हि जीवमुपधावति तत्र तत्र ॥
सन्ने यदिन्द्रियगणेऽहमि च प्रसुप्ते कूटस्थ आशयमृते तदनुस्मृतिर्नः ॥ ३९ ॥

ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થતા (તથા) ગર્ભમાંથી ઉત્પન્ન થતા (દેહો)માં, વૃક્ષોમાં અને નિશ્ચય વિનાના (દેહો)માં પ્રાણ જૂદા જૂદામાં જીવની સમીપ દોડી જાય છે, કારણ કે ઇંદ્રિયોનો સમૂહ ક્રિયારહિત થાય અને અહંકારનો લય થાય, ત્યારે સ્થાન વિના (આત્મા) ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહેલો હોય છે, તેનું આપણને સ્મરણ થાય છે ૩૯

જીવને બીજા દેહનો સંબંધ થાય છે એમ સાબિત થએલું છે. તે-(બીજા દેહ)માં ભોગ કરનાર જીવ છે, (અને કાર્ય) કર્તા પ્રાણ છે, કારણ કે જ્યારે જીવ ઇંદ્રિયોને લઈને જૂદા જૂદા(દેહો)માં જાય છે, ત્યારે પ્રાણ જીવની સમીપ દોડી જાય છે. 'નિશ્ચય વિનાના' એટલે પરસેવાથી થતા હલકા (દેહો); અને તેથી દેહમાંથી જતા રહેવાનું બેનું* કહેલું છે, અને તેથી દેહથી છૂટા (રહેતા આત્માને) તે(દેહ)ના ગુણોનો સંબંધ નથી, એવો ભાવ છે. દેહથી (આત્મા) જૂદો હોવા(ના વિષય)માં ઉત્તરાર્ધથી અનુભવ (હોવાનું) પણ કહેલ છે. નિદ્રાજ આધિભૌતિક (દેહથી) છૂટો પાડે છે, અને વળી સુષુપ્તિમાં ઇંદ્રિયો અને અહંકારનો પણ લય થાય છે. તેવા પ્રસંગે સ્થાન ન રહેવાથી આત્મા ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહેલો હોય છે; કારણ કે(દેહથી) છૂટો પડે[1] ત્યારે બ્રહ્મની પાસે જાય છે, અથવા પોતે જ શિખરની પેઠે (ઉત્તમ સ્થિતિમાં) રહે છે. તે છે તે વિષયમાં 'હું સુખથી સૂતો' એવું આપણને પાછળથી થતું સ્મરણ પ્રમાણ છે, અને તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વદોષરહિત નિર્વિકાર આત્મા દેહમાં છે. ૩૯

---

* 'બેનું' એટલે જીવ અને પ્રાણનું.

૧ "પ્રાજ્ઞ આત્માથી ભેટાએલો......'શ્રુતિમાં (એક પછી એક) ઘણા દેહોમાં રહેલ આત્મા ભેટતો હોવાનું કહેલ હોવા છતાં તેને ઉત્તમ સ્થિતિમાં રહેલો કેમ કહો છો ?" એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. તે છૂટા પડ્યા પહેલાંની જ સ્થિતિ (શ્રુતિમાં) કહેલી છે એવો અર્થ છે (प्र)

નીચના શ્લોકમાં તે ઉત્તમ (સ્થિતિવાળો) હોવાનું કહે છે:–

यर्ह्यब्जनाभचरणैषणयोरुभक्त्या चेतो मलानि विधमेद् गुणकर्मजानि॥
तस्मिन्विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं साक्षाद्यथामलदृशोः सवितुः प्रकाशः ॥४०॥

જ્યારે જેમની નાભિમાં કમલ છે તેમના ચરણની ઈચ્છાથી કરેલી ઘણી ભક્તિથી ગુણો અને કર્મોથી ઉત્પન્ન થએલાં મેલોને અંતઃકરણ દૂર કરે છે, ત્યારે જેમ સ્વચ્છ નયનોને સૂર્યનો પ્રકાશ જણાય છે તેમ તે ઘણા શુદ્ધ થએલા(અંતઃકરણ)માં સાક્ષાત્ આત્મતત્ત્વ જણાય છે. ૪૦.

અંતઃકરણમાં શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ (એ) પરમાત્માની સ્થિતિ છે. જેમનો દેહ જગતનું કારણ બનેલ છે તેમની ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે શોધ કરતાં જે પ્રેમ થાય છે, તે પાછો ઘણો વધે ત્યારે અંતઃકરણના મેલોને દૂર કરે છે. ભક્તિનાં ઘણાં ફલ હોવાથી 'જ્યારે' એમ કહેલું છે. જ્ઞાન માટે પ્રયાસ કરનારને આ (ફલ પ્રાપ્ત) થાય છે. ઘણાં સામર્થ્યવાળા અમુક આત્માનું અંતઃકરણ ભક્તિથી નિર્મલ થાય છે, એ (શાસ્ત્રનાં) વચનથી તથા દરેક સિદ્ધાંતથી સિદ્ધ થએલું છે. 'જ્યારે' શબ્દ તે માર્ગમાં સાધન ન હોવાનું સૂચવે છે. સ્વચ્છ કરવાથી તેજ પ્રાપ્ત કરતાં (અંતઃકરણ) ઘણું શુદ્ધ થાય છે, 'તેમને (નાભિમાં કમલવાળાને) માટે પ્રકટ થએલો પ્રેમજ,[1] અથવા તેમનું પ્રતિબિંબ (આત્મતત્ત્વ છે ?)' એવો સંદેહ થાય, તેથી 'સાક્ષાત્' એમ કહેલું છે. તે (અંતઃકરણ)થી હદ બંધાતાં તેમાં (નાભિમાં કમલવાળા) પ્રકટ થતાં, તેજ તેમને જૂએ છે. 'જડ (અંતઃકરણ) ગ્રહણ કરે તો તે (ગ્રહણ કરેલ) વિષય થાય (ગણાય), (દેહની અંદર) પાછું ફરેલું (નયન) ગ્રહણ કરે, તો તે પ્રત્યક્ષ થાય, (અને) માત્ર તે (પોતે) પ્રકાશે તો પુરૂષની (કાંઇ) ક્રિયા ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ (સ્વચ્છ નયનોને સૂર્યનો પ્રકાશ જણાય છે તેમ)' એમ કહેલું છે. આધ્યાત્મિક નયન પણ રૂપને ગ્રહણ કરે છે,[2] તેમ

૧ 'આત્મતત્ત્વ' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (પ્ર)

૨ 'સૂર્ય નયન તેમજ તારાઓનું તેજ જૂદાં નથી' એ વાક્ય પ્રમાણે ત્રણે એક છે. તેમાં પણ તારાઓ રૂપની તન્માત્રજ હોવાથી, ત્રણે રૂપ હોવા છતાં આધ્યાત્મિક નયન આધિદૈવિક પ્રકાશને ગ્રહણ કરે છે, તેમ ચાલુ પ્રસંગમાં પણ (શુદ્ધ થએલ હોવાથી) અલૌકિક અપ્રાકૃત ચિત્ત આધ્યાત્મિક છે, તે પોતાના આધિદૈવિક અલૌકિક અપ્રાકૃત આત્મતત્ત્વને ગ્રહણ કરે છે. તે એમાં ભેદ ન હોવાનું અનુવાદથી સિદ્ધજ છે. (પ્ર)

ચાલુ પ્રસંગમાં પણ અપ્રાકૃત અલૌકિક (ચિત્ત આત્મતત્ત્વને ગ્રહણ કરે છે.)[૧] 'સવિતુ:' 'સૂર્યનો' એટલે પોતાની મેળે ઉગેલાનો. 'પ્રકાશ' એટલે સદા દેખાવું અને પરાધીન ન હોવું તે, જ્ઞાનનું ભાન થવું તે,[૨] એવો અર્થ છે. ૪૦

ત્રણ માર્ગ પ્રમાણે આશ્રયનું શ્રવણ કરેલ રાજા કર્મમાર્ગમાં ઘણી શ્રદ્ધાવાળો હોવાથી ઘણા પ્રકારે (તેને) જાણવાની ઇચ્છાવાળો હોઇ નીચેના શ્લોકથી તે સંબંધી પ્રશ્ન (કરે છે):—

॥ राजोवाच ॥ રાજા (નિમિ) કહે છેઃ-

कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः ॥
विधूयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विन्दते परम् ॥ ४१ ॥

જેનાથી વિશુદ્ધ થએલો પુરૂષ આ લોકમાં તરત કર્મને તજી, ઉત્તમ કર્મરહિતપણું પ્રાપ્ત કરે છે તે કર્મયોગ અમને કહો. ૪૧.

(શ્લોકનાં) પહેલા ચરણમાં જ પ્રશ્ન છે. (બીજા) ત્રણ ચરણોથી તેનાં ફલનો નિર્ણય પોતાના માર્ગ પ્રમાણે કહેલ છે. 'યજ્ઞ કરનાર હાડકાંને તેમજ તેનાથી માંસને વિશુદ્ધ કરે છે,' અને 'બંધનમાંથી છૂટવા માટે' અને 'વિરાટની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે' 'બ્રહ્મને અર્પણ કરવું' (ભ. ગી. ૪–૨૪) એ પ્રમાણે આ લોકના અને પરલોકમાં જવાના ક્રમથી વિશુદ્ધિ, કર્મનો નાશ અને મોક્ષ[૨] (કહેલાં છે) તેનો નિર્ણય બીજા માર્ગનો વિરોધ ન થાય તેમ જાણવો છે ૪૧.

વળી નીચેના શ્લોકમાં બીજો સંદેહ કહે છેઃ-

एवं प्रश्नमृषीन् पूर्वमपृच्छं पितुरन्तिके ॥
नाब्रुवन् ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ ४२ ॥

---

૧ જ્ઞાનનું ભાન કરવામાં પુરુષની ક્રિયા છે એવો ભાવ છે. (प्र)

૨. શરીરમાં રહેલાઓનાં કર્મ વિગેરેની શુદ્ધિ તે સંસ્કાર. મહાભૂતોનું (પરલોક) જવું એટલે ક્રમથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થવું, તે વિષયનું પ્રમાણ 'યજ્ઞ કરનાર'થી કહેલું છે. બીજાનું પ્રમાણ 'બંધનમાંથી છૂટવા માટે' વાક્યથી કહેલું છે. વરૂણ બંધનવાળો છે. 'निर्वरुणत्वाय' એટલે બંધનમાંથી છૂટવા માટે. ત્રીજા (મોક્ષ)નું પ્રમાણ ભ. ગ. ૪–૨૪ થી કહેલું છે. 'તે બ્રહ્મનેજ પ્રાપ્ત કરવાનું છે' એમ તે શ્લોકમાં જ કહેલ હોવાથી તે (મોક્ષના વિષયમાં) પ્રમાણ છે. (प्र)

એવો પ્રશ્ન પહેલાં મેં પિતાની સમીપ ઋષિઓને પૂછેલ. બ્રહ્માના પુત્રોએ ઉત્તર ન આપ્યો. તેનું કારણ કહો. ૪૨.

પહેલાં કર્મયોગના સંબંધમાં થોડો સંદેહ હતો. (ઋષિઓને) કર્મનો ત્યાગ કરેલો જોઈને પ્રશ્ન કરેલો, પરંતુ (મારા પિતા) ઇક્ષ્વાકુની સમીપ (કરેલો). (તેમણે ઉત્તર ન આપ્યો), તેથી સંદેહ થાય છે કે કર્મયોગજ અયોગ્ય છે, અથવા તેઓએ કહેવા યોગ્ય ન હતો, અથવા દોષવાળા ત્યાગ કરે તેનો (તેમને) ભય હતો, અથવા '(અજ્ઞાનીઓની) બુદ્ધિનું ખંડન ન કરવું' (ભ. ગી. ૩–૨૬), (તે માટે ઉત્તર ન આપેલ ?). તેથી 'તેનું કારણ કહો.' ૪૨.

કર્મના નિર્ણયથીજ આનું પ્રયોજન પતી જતું હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) એક (પ્રશ્ન)નોજ ઉત્તર આપે છે:—

॥ आविर्होत्र उवाच ॥ આવિર્હોત્ર કહે છે:—

कर्माकर्मविकर्मेति वेदवादो न लौकिकः ।
वेदस्य चेश्वरात्मत्वात् तत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥ ४३ ॥

(શાસ્ત્રમાં) કરવાની આજ્ઞા કરેલું કર્મ, કરવાની મના કરેલું કર્મ અને આજ્ઞા કરેલું ન કરવારૂપ કર્મ વેદમાં કહેલાં છે, લોકમાં જણાએલાં નથી; અને વેદ ઈશ્વરનું પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં કવિઓ પણ મોહ પામે છે. ૪૩

સર્વ યજ્ઞો આ(આવિર્હોત્ર)માં પ્રકટ થતાં હોવાથી, (તે) તેવો (આવિર્હોત્ર)[1] કે આરંભમાં કર્મ ત્રણ પ્રકારનું હોવાનું અને (તેનું) પ્રમાણ કહે છે. લૌકિક અને વૈદિક વિષય (પદાર્થ) જૂદો (જૂદા પ્રકારનો) છે. તે પૈકી લૌકિક પદાર્થો પ્રત્યક્ષ વિગેરેથી જાણી શકાય તેવા છે, પરંતુ વૈદિક (પદાર્થો) માત્ર વેદથીજ[2] જાણી શકાય તેવા છે. તેમાં શબ્દ (વેદ) જેમનું મૂળ છે[3] તે પ્રત્યક્ષ વિગેરેને નિરર્થક કરતા નથી. સરખા શબ્દો[4] હોય ત્યાં સંદેહ થાય છે, તેમાં પણ

૧ आविः પ્રકટ રીતે हुतं तेऽस्मिन्निति होत्रम् જેનામાં હોમ કરવામાં આવે છે તે आविर्होत्रः, એટલે સર્વ યજ્ઞો જેમાં પ્રકટ છે તે. (प्र)

૨ 'વેદથીજ' એટલે 'વેદના શબ્દો અને વાક્યોથીજ'. (प्र)

૩ શબ્દ જેમનું મૂળ છે તે ધર્મ, દેવતાનું સ્વરૂપ, કર્મ વિગેરે. (प्र)

૪ 'સરખા શબ્દો' એટલે ચોખા પુરોડાશ (બલિ) વિગેરે શબ્દો. (प्र)

દધિ વિગેરેની પેઠે જુદાજ (પદાર્થો) છે.[૧] આલુ વિષયમાં તો 'कर्माकर्मविकर्म' એટલે (શાસ્ત્રમાં) કરવાની આજ્ઞા કરેલું કર્મ, કરવાની મના કરેલું કર્મ અને આજ્ઞા કરેલું ન કરવારૂપ કર્મ—આ વિષય માત્ર વેદમાંજ પ્રસિદ્ધ છે, લૌકિક નથી. તે વેદમાં પરંપરાથી[૨] શબ્દના અર્થનો નિર્ણય (કરવા)માં પણ અભિપ્રાય સંબંધી સંદેહ[૩] રહે છે. (તેનાં) પ્રમાણ સંબંધી સંદેહ નથી,[૪] તેમજ તેવા (સંદેહવાળા) હોવું[૫] એ દોષ નથી. વેદ તો ઈશ્વર હોઇ પોતાનું સ્વરૂપ કહે છે. તેના અભિપ્રાયમાં સંદેહ રહેવાથી વેદનું તાત્પર્ય જણાવનારાઓ પોતપોતાની ભ્રાંતિને લીધે જણાતા પદાર્થમાં એક બીજાનો મત લક્ષમાં લઇ મોહ પામે છે. તેથી વેદનો નિર્ણય કરવામાં તર્ક કરવો યોગ્ય નથી. ૪૩.

તે વિષયમાં[૮] નીચેના શ્લોકથી પોતાના મત પ્રમાણે અભિપ્રાય જણાવે છેઃ—

परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् ॥
कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥ ४४ ॥

આ છૂપા સિદ્ધાંતો જણાવનારો (અને) બાળકોને પ્રવૃત્તિ કરાવનારો વેદ કર્મમાંથી છોડાવવા ઓષધની પેઠે કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરે છે. ૪ .

---

૧ 'વૃત્રને હણવા ઇચ્છનાર ઈંદ્રનું ઇંદ્રિય વીર્ય' એ અનુવાદમાં દધિનું સ્વરૂપ જેવું સિદ્ધ થયું છે અને 'કૂર્મ' થએલું પુરોડાશ જેવું" એમાં પુરોડાશનું જેવું સ્વરૂપ સિદ્ધ થયું છે, તેવું લોકોમાં પ્રસિદ્ધ નથી. ચોખા વિગેરેની આકૃતિ સરખી હોવા છતાં પણ તે (પદાર્થો) જૂદાજ જાણવા, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ 'તે પિતાઓ પાસેથી તેમના પુત્રોએ (જાણ્યું)' એ વાક્યથી પરંપરાથી (શબ્દના અર્થનો નિર્ણય જાણેલ હોવાનું જણાય છે.) (પ્ર)

૩ 'તેઓની પ્રકૃતિના ભેદને લીધે શ્રુતિનો અર્થ ઘણા પ્રકારે કહેલો છે' એ વાક્ય પ્રમાણે (સંદેહ રહે છે.) (પ્ર)

૪ 'મારા સિવાય બીજો કોઇ જાણતો નથી' એ વાક્ય પ્રમાણે (પ્રમાણ સંબંધી) સંદેહ નથી. (પ્ર)

૫ ભગવાને તેનો અર્થ કહેલ હોવાથી સંદેહવાળા અભિપ્રાયવાળું હોવું એ દોષ નથી. (પ્ર)

૬ 'મોહ પામે છે' એટલે કર્મજ તાત્પર્ય હોવાનું અને લોકોજ પ્રાપ્ત થતું ફળ હોવાનું માને છે. (પ્ર)

૭ (આથી) જે સાબિત થયું તે આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર)

૮ 'તે વિષયમાં' એટલે 'વેદનો અર્થ શું?' એ વિષયમાં, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

આ કર્મ કરવાનું જણાવનાર વેદ ફલના અંશમાં છૂપા સિદ્ધાંત જણાવનારો હોઇ, કર્મનો નાશ થાય તેવી સમાનતાથી (ફલ) કહે છે,[1] કારણ કે ફલનો ભોગ કરવાની સ્થિતિમાં કર્મ હોતાં નથી. તેમ ન હોય, તો ફલના ભાગમાં (વેદ) લૌકિક થાય.[2] વાસ્તવિક રીતે તો પશુઓ વિગેરે પણ અલૌકિક જ છે[3] એમ અમે કહેલું છે.[4]

પરંતુ બાલકોને પ્રવૃત્તિ કરાવવાના સબંધમાં તો સમાનપણું છે,[5] કારણ કે (તેમાં લૌકિક ઇચ્છવા યોગ્ય છે, અને ફલોમાં મોક્ષ મુખ્ય છે,[6] 'આઠ વર્ષના બ્રાહ્મણને જનોઈ દેવી' 'તેને (વેદ) ભણાવવા' એ બાલકોને પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં છે.[7] ફલનો વિચાર કરતાં, અલૌકિક (ફલ)થી સમાધાન થતું નથી,

---

૧. 'કહે છે' એટલે ફલ કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨. 'વેદ છૂપા સિદ્ધાંત જણાવનાર હોય, તો પ્રત્યક્ષ અર્થને તજવાથી, તેના અર્થનો ત્યાગ થાય અને બીજા અર્થની કલ્પના કરી ગણાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'ન જાણેલો અર્થ જણાવે તે પ્રમાણ' એવી પ્રમાણની વ્યાખ્યા હોવાથી તે પ્રમાણ ગણાય તે માટે લોકમાં જ જણાએલ અર્થ જણાવે છે. ફલના ભાવમાં (લૌકિક ફલ જેવું જ ફલ હોય તો, વેદનું) વચન (તેજ ફલ) કહેતું હોવાથી પ્રમાણ ન ગણાય. એવી રીતે છૂપો અર્થ જણાવતો હોવાથી તે પ્રમાણ હોવામાં કાંઇ હાનિ થતી નથી. તેથી દોષ નથી (પ્ર)

૩. "એમ હોય તો 'વાયવ્ય શ્વેત (પશુ)નો વધ કરવો' વિગેરે વચન પ્રમાણે પશુઓ લૌકિક હોવાથી તેટલો (વેદનો) ભાગ લૌકિક હોવાનું થશે. તેથી ધર્મ અને અધર્મના સબંધમાં જ વેદ લૌકિક છે, બીજા વિષયમાં નથી" એવી શંકા થાય, તેથી આ વાકય કહેલું છે. (પ્ર)

૪. અણુભાષ્યમાં કહેલું છે. (પ્ર)

૫. '(વેદ અલૌકિક છે) એવો આગ્રહ રાખતા બાલકોને આશ્વાસન ન મળતાં, તેઓની (વૈદિક કાર્ય કરવાની) પ્રવૃત્તિનો નાશ થશે, એટલે (વૈદિક કાર્યો) ન આચરવારૂપ અપ્રમાણપણું પ્રાપ્ત થશે' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાકય કહેલું છે. આ વિષયમાં તમારો મત અમોને કબૂલ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૬. 'ત્યારે વેદમાં કહેલાં ફલ કેમ સ્વીકારતા નથી ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. વેદમાં સ્વર્ગને અર્વે ઇચ્છવા યોગ્ય કહેલ છે, તેનાથી પણ અધિક મોક્ષ છે. તેનો ફલ તરીકે સ્વીકાર કરી, તેમાં વિશ્વાસ બેસે તે માટે કામ્ય વિગેરે કર્મોનો ઉપદેશ કરી, બાલકોને મોક્ષ માટે તૈયાર કરે છે. (પ્ર)

૭. 'વેદ ભલે છૂપા સિદ્ધાંત જણાવનાર હોય, બાલકોની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર તે હોવાનું શું પ્રમાણ ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ વાકય કહેલું છે, કારણકે વેદ ભગવાનનું તેઓ કર્મ કરે તે માટે, અને કર્મ કરવાનાં ફલ માટે હોય છે. તેથી તે પ્રવૃત્તિ કરાવનારો છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

પરંતુ સુખ અને દુઃખના નાશથી (થાય છે)[૧] અને તેથી બ્રહ્મરૂપ ફલ (પ્રાપ્ત કરવાનું) હોય ત્યારે 'સર્વ ક્રિયાઓ જેનાં બંધ થએલી છે તેવો દેહ' એ એ નિયમ પ્રમાણે સ્વભાવિક કર્મો બંધ થવાનું જરૂરી છે,[૨] અને તે અલૌકિક કર્મથી થાય છે.* તેમ ન હોય,[૩] તો વેદ નિરર્થક થાય. જેમ આયુર્વેદ રોગના અધિકારમાં પ્રવૃત્તિ કરનારો છે તેમ વેદ સંસારના અધિકારમાં (પ્રવૃત્તિવાળો) છે.[૪] તેથી વૈદિક કર્મથી સ્વાભાવિક કર્મો બંધ થાય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. ૪૪.

(કર્મ) ન કરવાથી થતી હાનિ નીચેના શ્લોકમાં કહે[૫] છે:—

नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं, स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः ॥
विकर्मणा ह्यधर्मेण, मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ॥ ४६ ॥

---

૧. 'છતાં મોક્ષ અલૌકિક હોવાથી તે માટે બાલકોની પ્રવૃત્તિ ન થાય, કારણકે તે (પ્રાપ્ત થવા)નો વિશ્વાસ થવો ઘણો કઠણ છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહે છે. વાસ્તવિક રીતે તે અલૌકિક હોવા છતાં તેનાથી ચિત્તનું સમાધાન થતું હોવાનું સંભવતું ન હોવાથી જ, વેદ (બાલકોએ) ઇચ્છેલાં સુખ અને દુઃખના નાશનેજ ફલ જણાવે છે, પરંતુ વેદનું તાત્પર્ય તેમાં નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. ત્યારે 'કર્મમાંથી છોડાવવા (કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરે છે)' એમ કેમ કહ્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (प्र)

*. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતમાં આ વાક્ય અધિક છે. તે હોવું પણ જોઈએ, એમ જણાય છે.

૩. 'તેમ ન હોય' એટલે લૌકિક કર્મો બંધ થતાં ન હોય, તો સર્વ કર્મ બંધ ન થવાથી બ્રહ્મનું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, એટલે વેદ નિરર્થક થાય, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. 'નોટ ૩ માં કહેલ સિદ્ધાંત શાથી જણાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ દૃષ્ટાંત કહેલું છે. (प्र)

૫. "વેદ કર્મમાંથી છોડાવનારો હોય, તો 'હિંસા ન કરવી' એ પ્રમાણે કર્મ કરવાની મના કેમ કરતો નથી?" એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી કહે છે કે—જેમ રોગી ઔષધ લે છે અને ચરી પાળે છે, તેમ આ કર્મ પણ સંસારી પુરુષોએ કર્મમાંથી છૂટવા કરવાનાં છે. જેમ સર્વ રોગો લંઘનથી મટે તેવા ન હોવાથી તેમને મટાડવા આયુર્વેદમાં ઔષધ કહેલાં છે, તેમ બધાં કર્મો એક પ્રકારનાં ન હોવાથી કર્મ ન કરવાની આજ્ઞા કરવાથી બધાં કર્મો અટકશે નહિ, તેથી વેદ કર્મ કરવાનું કહે છે. એવા અભિપ્રાયથી કર્મ ન કરવાથી થતી હાનિ થવાનું આ વાક્યથી કહે છે. (प्र)

જે અજ્ઞાની (અને) અજીતેંદ્રિય (પુરૂષ) વેદમાં કહેલું કર્મ આચરતો નથી તે કરવાની આજ્ઞા કરેલ કર્મ ન કરવારૂપ અધર્મને લીધે મૃત્યુ પછી મૃત્યુ પામે છે. ૪૫.

'હે અર્જુન! જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મોને બાળી નાખે છે,' અને 'ચિત્તની વૃત્તિઓને બંધ રાખવી તે યોગ છે.' (તે) બંને ન હોય, અને વેદમાં કહેલાં કર્મો ન હોય, તો મૃત્યુ પામીને 'ફરી મૃત્યુ પામે છે.' 'પોતાનાં કર્મથી પીડાતાં' એ નિયમ પ્રમાણે અનિષ્ટ ફલ (પ્રાપ્ત) થાય.

'સ્વાભાવિક કર્મોથી પરલોકનું અનિષ્ટ ફલ કેમ (પ્રાપ્ત) થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કરવાની આજ્ઞા કરેલ કર્મ ન કરવારૂપ અધર્મને લીધે' એમ કહેલું છે. આજ્ઞાનાં ઉલ્લંઘનરૂપ આ વધારાનો દોષ અધિકારીને સર્વ પ્રકારે અધર્મ કરાવનારો છે.[1] સ્વાભાવિક કર્મ કરનારાઓનો તો મૃત્યુ પ્રાપ્ત થયા પછી જન્મ થાય છે, એવો ભેદ છે. ૪૫.

'વેદમાં કહેલાં કર્મો કરવાથી પણ (કર્મમાંથી) છૂટકારો નહિ થાય, કારણ કે ઓષધ લેવું અને ચરી ન પાળવી તેની પેઠે સ્વાભાવિક (કર્મો) પણ રહેલાં હશે. બીજા સંગના દોષો, તેમજ સાધનના દોષો[2] હોય છે. વળી ફલ (જણાવનારાં) વચનો વિઘ્ન કરનારાં છે, કારણ કે શ્રુતિ અને અર્થ મુકરર કરાવનાર ચિહ્નમાં શ્રુતિ વધારે બલવાળી[3] છે. અથવા ફલનો સંગ્રહ થાય[4] અને તેવી રીતે ઘણાં વિઘ્નો (થતાં) હોવાથી (વૈદિક કર્મ કરવાનો) પ્રયાસ નકામો છે,' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક[5] કહે છે:—

---

૧. શ્લોકના પહેલાં અર્ધથી જ પ્રયોજન સરતું હોવા છતાં પણ ત્રીજાં ચરણથી કરવાની આજ્ઞા કરેલ કર્મ ન કરવાથી અધર્મ થવાનું કહ્યું તેથી સૂચવેલો અર્થ આ વાક્યથી કહે છે. (પ્ર)

૨. અંધાપો, લંગડા હોવું, વેદના અર્થનું જ્ઞાન ન હોવું, વિગેરે દોષો. (પ્ર)

૩. કર્મ ન હોવાં જોઇએ એવાં સમાનપણાનાં ચિહ્નને લીધે, 'કર્મમાંથી છૂટવા કર્મ કરવાં' એવી (કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરનારી) શ્રુતિના અર્થની કલ્પના કરવી પડે. તેનાથી કર્મ કરવાની આજ્ઞા કરનારી પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ વધારે બલવાળી છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪. '(પ્રમાણ) નિરર્થક થાય ત્યારે તેમનાં બલ અને નિર્બલતા ઉલટાં થતાં હોવાથી નોટ ૩ માં જણાવેલ દોષ રહેશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી (બંનેના ફલનો) સંગ્રહ થવાનું કહ્યું છે. તેમ ન હોય, તો પ્રત્યક્ષ શ્રુતિ નિરર્થક થાય એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૫. નીચેના શ્લોકથી તે દોષ દૂર કરવાનો પ્રકાર કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे ॥
नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥ ४६ ॥

સંગરહિત થઈ વેદમાં કહેલું ઈશ્વરને અર્પણ કરેલું કર્મજ કરતાં કર્મરહિતપણાંરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. ફલ (જણાવનારી) શ્રુતિ (વૈદિક કર્મો ઉપર) પ્રીતિ થાય તે માટે છે. ૪૬

વૈદિક થઈ કર્મ કરતાં, યજ્ઞ કરવા યજ્ઞ કરાવવા વિગેરે (પ્રકાર)[૧]થી વૈદિક જ કર્મ કરવાં. ન કરવાના સમયે સંગરહિત રહેવું.[૨] આરંભનો વિરોધ હોવાથી મનથી (યજ્ઞ વિગેરે) કરવાના નથી.[૩] (ઈશ્વરને) અર્પણ કરેલું જ (કર્મ) કરે છે તેથી સાધનના દોષ નહિ (નડે)[૪] વેદે (તે કર્મ) ઇચ્છેલાં હોવાથી (કર્મરહિતપણાંરૂપ) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. 'છતાં પણ (વેદે) ઇચ્છેલાં ફલ કેમ પ્રાપ્ત નહિ થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તે સંબંધમાં કહે છે કે રોચનાર્થ (વૈદિક કર્મ ઉપર) પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે માટે ઘણાં ફલો વેદમાં જણાવેલાં છે, પરંતુ (વેદનું) તેમાં તાત્પર્ય નથી. (કર્મ) કરનાર (તેનાં) ફલનું અનુસંધાન ન રાખે તો (ફલ પ્રાપ્ત) થશે નહિ, એવો ભાવ છે. ૪૬.

એ પ્રમાણે વૈદિક કર્મોના સંબંધનો નિર્ણય કહીને, સ્હેલાઇથી થઇ શકે તેવા પ્રસિદ્ધ તાંત્રિક કર્મોનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકથી આરંભી કહે છે:—

---

૧. યજ્ઞ કરવાથી સ્વાભાવિક (કર્મો)નો ત્યાગ થાય. યજ્ઞ કરાવવો વિગેરેથી યોગ્યતા પ્રમાણે વૈદિક કર્મ કરવાં, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨. 'વૈદિક કર્મ કરતાં વધેલા સમયમાં સ્વાભાવિક (કર્મો) પણ થવાનાં. તેથી માત્ર વૈદિક કર્મો કરવાથી કર્મ છૂટશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. સંગ ન હોવાથી તેના દોષોનો સંબંધ ન થવાથી સ્હેલાઈથી (કર્મ) છૂટશે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩. 'અગ્નિહોત્ર વિગેરેરૂપ મનથી કરેલા યજ્ઞ પણ થાય. તે કેમ ન કરવા?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. આરંભમાં બાલકોની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર વેદ હોવાનું કહેલું હોવાથી, આરંભમાં બહારનાંજ કર્મ કરવાનું કહેલ છે. તેથી મનથી કરવાનાં અહિં ઇચ્છેલાં નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪. 'સંગ ન હોવાથી અંતે ફલની ઇચ્છા ન હોવાથી કર્મ(કરવા)નો અધિકાર ન હોવાથી સાધનની ખામીવાળાં થતાં કર્મ વ્યર્થ થશે.' એવી શંકા દૂર કરવા આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર)

य आशु हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः ॥
विधिनोपचरेद् देवं तन्त्रोक्तेन च केशवम् ॥ ४७ ॥

વળી જે હૃદયની ગાંઠને તરતજ કાઢી નાખવા ઇચ્છતો હોય તેણે તંત્રમાં કહેલી પરમાત્માની વિધિ પ્રમાણે દેવ કેશવનું ભજન કરવું. ૪૭.

લૌકિક દોષને લૌકિક(સાધનો)થીજ દૂર કરવો યોગ્ય છે, એવા અભિપ્રાયથી સાંખ્ય વિગેરે[1] સિદ્ધાંતોની પ્રવૃતિ થઇ છે. તે પૈકી વૈષ્ણવ (સિદ્ધાંત) તરતજ હૃદયની ગાંઠને કાઢી નાખનારો છે. પરમાત્માની વિધિ પ્રમાણે[2] (કેશવનું ભજન કરવું). પરંતુ વિભૂતિ વિગેરેનાં ભજનના પ્રકારથી ન કરવું.[3] માત્ર પુષ્ટિમાર્ગ પ્રમાણે (કરવું), એવો અર્થ છે. તે[4] થઇ ન શકે તો તંત્રમાં કહેલા પ્રકારથી પણ શ્રીકૃષ્ણનુંજ ભજન કરવું, અથવા મર્યાદા સાથે (તેનો) સંગ્રહ કરવો.[5] બંને પ્રકારે પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલ હોવાથી કેશવનુંજ ભજન કરવું ૪૭.

નીચેના શ્લોકમાં બીજા માર્ગનો વિરોધ ન હોવાનું કહેતાં[6] ભજનનો પ્રકાર કહે છેઃ-

लब्धानुग्रह आचार्यात् तेन सन्दर्शितागमः ॥
महापुरुषमभ्यर्चेन् मूर्त्याऽभिमतयात्मनः ॥ ४८ ॥

આચાર્યની કૃપા પ્રાપ્ત કરેલા અને તેમણે જેને શાસ્ત્ર જણાવેલ છે તેવાએ પોતાની ઇચ્છેલી મૂર્તિથી મહાપુરૂષનું પૂજન કરવું. ૪૮

---

૧. 'સાંખ્ય વિગેરે' એટલે સાંખ્ય, યોગ, પાશુપત અને વૈષ્ણવ એ ચાર. (પ્ર)

૨. વૈષ્ણવ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પણ ગાંઠ તરત દૂર થાય તે માટે 'પરમાત્માની વિધિ પ્રમાણે' એવો ભેદ કહેલ છે. (પ્ર)

૩. કારણકે તેમ કરવાથી વિભૂતિપણું સમાન હોવાથી પશુપતિમતની સમાનતા થાય, એવો ભાવ છે. (પ્ર)

૪. 'તે' એટલે 'તે કાર્ય' અથવા હૃદયની ગાંઠ કાઢી નાખવાનું. (પ્ર)

૫. આ વાક્યથી શ્લોકમાંના 'च' 'વળી' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. (પ્ર)

૬. 'વેદનો જેમને અધિકાર ન હોય તેઓને તંત્રનો અધિકાર છે, એમ પ્રસિદ્ધ હોવાથી, માત્ર તંત્રને અનુસરવાથી વેદનો વિરોધ થતાં વૈદિક દોષ થાય,' એવી શંકા થાય, તેથી બીજા માર્ગનો વિરોધ ન થવાનું કહે છે. (પ્ર)

દીક્ષા લેવામાં આવે ત્યારે બીજાનો અધિકાર દૂર થાય છે.[૧] કૃપા પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી દેવતાનો વિરોધ રહેતો નથી.[૨] આચાર્ય (ભગવાનને) સોંપવાનું વિગેરે કરનાર છે, તેમની કૃપાથી વેદનો વિરોધ રહેતો નથી.[૩] બીજાએ (કરવાની આજ્ઞા કરેલ કર્મ કરતાં) રોકવાથી, કરવાની આજ્ઞા કરેલું (કર્મ) ન કરવાનું બીજાથી થાય છે,[૪] કારણકે સર્વ સ્થલે પોતે (કર્મ) કરે તેમાં દોષ થાય છે.[૫] અથવા આચાર્ય ભગવાનના માર્ગમાં રહેલા છે.[૬] કર્મનો ઉપયોગ લક્ષમાં રાખેલ ફલમાં હોતો નથી.[૭] (કર્મ) કરનારની શુદ્ધિ તો બીજા પ્રકારે પણ થાય છે.[૮] 'તરતજ' એવું વચન હોવાથી પરલોકમાં પણ (તે) વિઘ્ન

૧. (બીજા માર્ગનો) વિરોધ ન થવાનો પ્રકાર અહિંથી જણાવે છે. ઉપદેશ ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે બીજા(માર્ગ)નો અધિકાર દૂર થતો નથી. તેથી દીક્ષા લેવાથી બીજા માર્ગનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી દોષ થતો નથી (પ્ર) માત્ર તંત્રનો ઉપદેશ લેવાથી વૈદિક માર્ગનો અધિકાર દૂર થતો નથી, પણ તંત્રમાર્ગની દીક્ષા લેવાથી વૈદિક માર્ગનો અધિકાર દૂર થાય છે અને તંત્રના માર્ગનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે તેથી દોષ થતો નથી, એમ કહેલું છે.

૨. 'હરિ રોષ કરે ત્યારે રક્ષણ કરનાર ગુરૂ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે ગુરૂની કૃપા થતાં ભગવાન પણ અનુકૂલ થાય છે, તો પછી બીજા દેવોનો વિરોધ કેમજ રહે? એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩. નોટ ૨ માં જણાવેલ કારણથી જ વેદનો વિરોધ પણ રહેતો નથી, એમ કહેલ છે. (પ્ર)

૪. (ગુરૂની) કૃપાથી વેદનો વિરોધ ન રહેતાં, તેમાં કહેલ કર્મ ન કરવાથી દોષ થતો નથી. (પ્ર)

૫. નોટ ૪ માં કહેલ અર્થ આ વાક્યથી સ્પષ્ટ કરે છે. ગુરૂની આજ્ઞાથી તેમ (વૈદિક કર્મ) ન કરવાથી દોષ થતો નથી. (પ્ર)

૬. '(ભગવાનને) સોંપવાનું વિગેરે કરનાર બીજા માર્ગના હોય, તો તેમની સંમતિથી દોષ દૂર ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. આવા ગુરૂની આજ્ઞાથી તેમ ન કરવાથી દોષ થવાનું સંભવતું જ નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૭. વેદમાં ફલ ઇચ્છનાર હોવું એ અધિકારીનું વિશેષણ છે. જે જેનું ફલ ઇચ્છતો ન હોય તેણે તે કરવાનું નથી. ચાલુ પ્રસંગમાં (આ માર્ગમાં) તે ફલ હોવાનું કહેલ નથી. આ માર્ગની ઇચ્છાવાળાને તે(ફલ)નો ઉપયોગ નથી તેથી તેઓ તે કર્મ ન કરે તેમાં દોષ કેમ થાય? એવા ભાવાર્થથી આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર)

૮. "'દાંત શુદ્ધ કરે છે' એની પેઠે (કર્મ) કરનાર શુદ્ધ થાય તે માટે તે (કર્મ કરવા)ની જરૂર છે" એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. 'બીજા પ્રકારે' એટલે તંત્રમાં કહેલા પ્રકારે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

કરનારૂં નથી.[1] અહંકારની ગાંઠ છૂટે ત્યારે મુક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય છે એ ફક્ત સર્વ મતોમાં સાધારણ છે.[2] આચાર્ય પણ પંચરાત્ર વિગેરે શાસ્ત્ર દર્શાવે છે.[3] 'મહાપુરૂષ' એટલે શ્રીકૃષ્ણ, માખણચોર વિગેરે સ્વરૂપની હજારો પ્રકારની મૂર્તિઓમાંથી પોતાની ઈચ્છેલી મૂર્તિથી (પૂજન કરવું). (કઈ મૂર્તિનું પૂજન કરવું તેનો) નિર્ણય કરાવનાર સ્વભાવ છે. ૪૮.

ઉપર કહેલો[4] દોષ ન રહે તે માટે, (પૂજન) કરનારની શુદ્ધિ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે,

शुचिः सम्मुख आसीनः प्राणसंयमनादिभिः ॥
पिण्डं विशोध्य सन्यासः कृतरक्षोऽर्चयेद्धरिम् ॥ ४९ ॥

પવિત્ર થઈ, સંમુખ બેસી, પ્રાણનો સંયમ વિગેરેથી દેહને શુદ્ધ કરી ન્યાસ સાથે રક્ષા કરેલાએ હરિનું પૂજન કરવું. ૪૯

પવિત્રપણું સ્માર્ત[5] છે, મૂર્તિની સંમુખ બેસી (પૂજન કરવું). 'વિગેરે' શબ્દથી મહાભૂત વિગેરેની શુદ્ધિના પ્રકારો[6] કહેલા છે. ન્યાસથી[7] દેવતાનું આવાહન થાય છે. રક્ષા થતાં[8] વિઘ્નો દૂર થાય છે. હરિનું (પૂજન કરવું), મૂર્તિનું નહિ. ૪૯

---

૧. 'વૈદિક કર્મ ન કરવાથી આનું અપ્રિય થશે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર) 'તે' એટલે વૈદિક કર્મ ન કરવું તે.

૨. આ વાક્યથી આ વિષયમાં સર્વની સંમતિ કહેલી છે. (પ્ર)

૩. આચાર્ય પણ જો પોતેજ (ઉપદેશ) કરે, તો આંધળાઓની પરંપરા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (પ્ર)

૪. 'ઉપર કહેલો' એટલે (પૂજન) કરનારની શુદ્ધિરૂપ, એવો અર્થ છે (પ્ર) અશુદ્ધિરૂપ જોઈએ, એમ જણાય છે.

૫. બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઉઠવું, હરિનું સ્મરણ કરવું, માટીથી શુદ્ધ કરવું, દાતણ કરવું, સ્નાન આચમન તિલક કરવાં, માલા પહેરવી વિગેરે સ્માર્ત (શુદ્ધિ છે.) તેથી તેટલું કરવાથી સ્મૃતિનો વિરોધ નહિ રહે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૬. દેહનો આકાર જેમનાથી થએલ છે તે મહાભૂતોની શુદ્ધિ કરવી, તે અવયવ અહં સાથેના સંબંધને લીધે ભૂતોની શુદ્ધિ મનાએલી છે. તેના પ્રકારો રામાર્ચનચંદ્રિકા વિગેરેમાંથી જાણવા. સ્નાન વિગેરે તે ભૂતશુદ્ધિના પ્રકારો છે. (પ્ર)

૭. જૂદી જૂદી દેવતાઓનું જૂદા જૂદા(અવયવો)માં સ્થાપન કરવું તે ન્યાસ. તેથી 'ન્યાસ સાથે' એટલે માતૃકા વિગેરે દેવતાઓનું શરીરમાં આવાહન કરીને. (પ્ર)

૮. 'રક્ષા થતાં' એટલે જૂદા જૂદા મંત્રોથી દિશાઓનો બંધ થતાં, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

તેથીજ[૧] (ભગવાનનાં) સ્થાનની સ્થિતિ કહેતાં, વચ્ચે વિઘ્ન ન થાય તે માટે નીચેના શ્લોક કહે છે:—

अर्चादौ हृदये चापि यथालब्धोपचारकैः ॥
द्रव्यक्षित्यात्मलिङ्गानि निष्पाद्य प्रोक्ष्य चासनम् ॥ ५० ॥
पाद्यादीनुपकल्प्याथ सन्निधाप्य समाहितः ॥
हृदयादिकृतन्यासो मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥ ५१ ॥

અને (પૂજાનાં) દ્રવ્યો ભૂમિ ચિત્ત અને મૂર્તિને તૈયાર કરી, અને આસનને જલથી પવિત્ર કરી, ચરણ ધોવાનું જલ વિગેરે તૈયાર રાખી, અને પછી (મૂર્તિનું) સ્થાપન કરી, સાવધાન થઈ, હૃદય વિગેરેમાં ન્યાસ કરી, જે મળી આવેલ હોય તે સામગ્રીથી મૂર્તિ વિગેરેમાં તેમજ હૃદયમાં મૂલમંત્રથી પૂજન કરવું. ૫૦-૫૧

(શ્લોક ૫૦) સ્પષ્ટ છે. ૫૦.

શ્લોક ૫૧માં ઇચ્છેલો પ્રકાર કહે છે. (ચરણ ધોવાનું જલ વિગેરેમાંના) 'વિગેરે' શબ્દથી પૂજાની સામગ્રી, આચમન કરવાનું જલ વિગેરે (કહેલાં છે) 'પછી' જુદા આરંભથી (પૂજા કરવાના) નિયમ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનારે સ્થાપન કરવાનાં ચિહ્નથી દેવતાની સન્નિધિ (પ્રાપ્ત) કરી, પછી સાવધાન થઈ, પછી

૧. 'તેથીજ' એટલે મહાભૂતોની શુદ્ધિ જરૂરી હોવાથી જ, (ભગવાનનાં) સ્થાનની એટલે મૂર્તિની શુદ્ધિ કરવારૂપ વિગેરે સ્થિતિ કહેતાં, પૂજા કરતાં વચ્ચે વિરુદ્ધ બુદ્ધિ (વિઘ્ન) ન થાય તે માટે, તેઓને શુદ્ધ કરવાનું કહે છે, એવો અર્થ છે. પૂજન કર્યા પહેલાંજ ફૂલ, અક્ષત વિગેરે પૂજાનાં દ્રવ્યોને જંતુઓ વિગેરે (કાઢી નાખી) શુદ્ધ કરી, ભૂમિને સ્વચ્છ કરી લીંપીને ચિત્તને વ્યગ્રતારહિત કરીને, મૂર્તિને સ્નાન લેપ વિગેરેથી પૂજા માટે યોગ્ય કરીને, હરિનું પૂજન કરવું, એવો પાછલા શ્લોક ૪૯ સાથે સંબંધ છે. (પ્ર) अर्चादौ એટલે મૂર્તિ વિગેરેમાં (પૂજન કરવું) એવો અર્થ યોગ્ય જણાય છે, કારણકે પછી 'हृदये चापि' 'તેમજ હૃદયમાં' શબ્દો છે. 'પ્રકાશ પૂજન કર્યા પહેલાં' એવો અર્થ કરે છે. 'પૂજન કરવું' નો સંબંધ શ્લોક ૪૯ સાથે લેવા કરતાં પછીના શ્લોક ૫૧ સાથે લેવાનું વધારે યોગ્ય જણાય છે.

હૃદય વિગેરેમાં[1] ન્યાસ કરી, પોતાની અંદર ધ્યાનથી[2] અને મૂલમંત્રથી પૂજન કરવું. ૫૧.

साङ्गोपाङ्गां सपार्षदां तां तां मूर्तिं स्वमन्त्रतः ॥ ५२ ॥
पाद्यार्घ्याचमनीयाद्यैः स्नानवासोविभूषणैः ॥
गन्धमाल्याक्षतस्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः ॥
साङ्गं सम्पूज्य विधिवत्स्तवैः स्तुत्वा नमेद्धरिम् ॥ ५३ ॥

અંગો અને ઉપાંગો સાથેની પાર્ષદો સાથેની મૂર્તિની (હૃદયમાં પૂજા કરવી, શ્લો. ૫૦). અંગો સાથેની તે તે મૂર્તિની પોતાના મંત્રથી વિધિ પ્રમાણે ચરણ ધોવાનાં જલ, પૂજાનાં દ્રવ્યો, આચમનનું જલ વિગેરેથી, સ્નાન વસ્ત્રો તથા ભૂષણોથી, સુગંધી દ્રવ્યો પુષ્પો અને વગર તૂટેલી માલાઓથી, ધૂપ દીપ અને ભેટોથી વિધિ પ્રમાણે પૂજન કરી, સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરી હરિને નમન કરવું. ૫૨–૫૩.

'અંગો સાથેની' (એમાં) ચરણ વિગેરે અંગો છે, ચક્ર વિગેરે ઉપાંગો છે. સુનંદ વિગેરે પાર્ષદો છે. એ પ્રમાણે અંગો અને ઉપાંગો સાથેની પાર્ષદો સાથેની (મૂર્તિની) હૃદયમાં પૂજા કરવી એમ ઉપરના (શ્લોક ૫૦) સાથે સંબંધ છે. '(અંગો સાથેની) તે (મૂર્તિની)' વિગેરેનો સંબંધ પાછલના (વાક્ય) સાથે છે.[3] 'અંગ સાથેની' એ અર્ધ[4] (શ્લોક) પહેલાના અને પછીના બે ચરણો (જૂદાં જૂદાં વાક્ય સાથેનાં સંબંધવાળા) કહેલાં છે.

---

૧. 'હૃદય વિગેરેમાં' એટલે હૃદય, શિર વિગેરે ૭ અંગોમાં (પ્ર) શ્રીધર હૃદય, શિર, શિખા, કવચ, નેત્ર અને અસ્ત્ર એ ૭ અંગોમાં ન્યાસ કરવાનું કહે છે.

૨. શ્લોક ૫૦ માં સ્થૂલ સ્વરૂપની પૂજા કરવાનો આરંભ કરેલ હોવાથી પોતાની અંદર હૃદયમાં ધ્યાનથી, મૂલમંત્ર વડે (પૂજા કરવી) એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩. ભાવનાથી વિચારેલાં દ્રવ્યોથી હૃદયમાં (પૂજન કર્યું) તેમ બહારના દ્રવ્યોથી મૂર્તિનું (બહાર) પૂજન કર્યું, એવા અભિપ્રાયથી આ (વાક્ય) કહેલું છે. (પ્ર)

૪. 'અર્ધ' એટલે અર્ધ કર્મ પહેલાનું અને પછીનું એ બે ચરણો પોતાની સાથે સંબંધવાળા હોવાનું કહે છે. એવો અર્થ છે (પ્ર) કર્મ એક પ્રકારનું છે, પણ અર્ધ અર્ધ નથી; પણ દરેક આખું કર્મ છે. તેથી અર્ધ શ્લોકમાં કહેલ છે, એવો અર્થ યોગ્ય જણાવાથી 'અર્ધ (શ્લોક)' લખેલ છે.

ઉપર કહેલા પ્રકારે તે હૃદયમાં પૂજેલી મૂર્તિની આકૃતિને બહારની કરી (બહાર પધરાવી) નમન કરવું એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. 'એમ કેવી રીતે (કરવુ)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'પોતાના મંત્રથી' એમ કહેલું છે. મંત્રને લીધે અંદરનું બહાર આવે છે. '(પોતાના) મંત્રથી તે (તે) મૂર્તિની' શબ્દોથી તે વિષય અને (તેમાં) કરવાનાં કાર્યની સ્થિતિ (જણાવેલી છે). ૫૨.

'ચરણધોવાનાં જલ'થી આરંભી દોઢ (શ્લોક)થી પૂજનનો ક્રમ કહેલો છે. 'વિગેરે' શબ્દથી મધુપર્ક અભ્યંગ વિગેરેથી (પૂજન કરવાનું કહેલ છે). 'अक्षता' શબ્દથી વગર તૂટેલી માલાઓ અથવા અક્ષત (ચોખાના આખા દાણા) (કહેલા છે). 'નમન' ક્રિયા(પૂજન)ની સમાપ્તિ સૂચવનારૂં છે. સ્તુતિ અને વચનનો પૂજનમાં સમાવેશ થતો ન હોવાથી સ્તુત્વા શબ્દમાં) સંબંધક ભૂત-કૃદંત યોજેલ છે. અથવા (પૂજન સ્તુતિ અને નમન) ત્રણે જૂદાં હોવાથી (ભૂત-કૃદંત યોજેલ છે). ૫૩.

એ સિવાયના પ્રકારથી તેનું પૂજન ન કરવું, એવો (પૂજન) કરનારે પાળવાનો નિયમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

आत्मानं तन्मयं ध्यायन् मूर्तिं सम्पूजयेद्धरेः ॥
शेषमाधाय शिरसि स्वधाम्न्युद्वास्य सत्कृतम् ॥ ५४ ॥

નિર્માલ્યને શિર ઉપર પધરાવી, મૂર્તિનું પોતાનાં ધામમાં અપસારણ કરી આદર કરેલ આત્માનું તદ્રૂપ ધ્યાન કરતાં હરિની મૂર્તિનું પૂજન કરવું. ૫૪.

પોતાનું (આત્માનું) સ્વરૂપ ભગવદ્રૂપ અથવા ભગવાનથી ભરપૂર હોવાનું વિચારવું. (અપસરણથી) મૂર્તિમાંથી ભગવાન પધારી ગયા છે, પરંતુ પોતા-માંથી (પધારી ગયા) નથી એમ જણાવવા શિર ઉપર નિર્માલ્ય[૧] પધરાવી (મૂર્તિમાંના ભગવાનનું) હૃદયમાં અપસારણ કરી, પછી ત્યાં આદર કરેલા આત્માનું તદ્રૂપ (ભગવાનનાં સ્વરૂપ) તરીકે ધ્યાન કરતાં (પૂજન કરવું) એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. મંત્રના સંબંધને લીધે આત્મા સદા સાવધાન રહે છે. ૫૪.

૧. મૂર્તિમાંથી ભગવાન પધારી જાય, ત્યારે તેમને ધરાવેલ માલ્ય (પુષ્પ વિગેરે 'નિર્માલ્ય' થાય છે. તે (નિર્માલ્ય) શિર ઉપર પધરાવવાથી તે (મૂર્તિમાંથી ભગવાન પધારી ગએલ હોવાનું) જણાવાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

એવી રીતે બીજાં સ્થલે પણ પૂજા(કરવા)નું કહેતાં, (તેનું) ફલ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च यः ॥
यजन्नीश्वरमात्मनमचिरान्मुच्यते हि सः ॥ ५५ ॥

એવી રીતે અગ્નિ, સૂર્ય, જલ વિગેરેમાં અતિથિમાં અને હૃદયમાં જે ઈશ્વર આત્માનું પૂજન કર્યા કરે છે, તે થોડા સમયમાં ખરેખર મુક્ત થાય છે. ૫૫.

'आदि' 'વિગેરે' શબ્દથી બ્રાહ્મણ વિગેરે (કહેલાં છે). 'અને હૃદયમાં' એ શબ્દોથી (પૂજનના) બે પ્રકાર જણાવેલા છે. 'ઈશ્વર' 'આત્મા' શબ્દોથી શક્તિ અને જરૂરીઆત (દર્શાવનારાં) ભગવાનનાં બે સ્વરૂપો જણાવેલ છે. 'यजन्' 'પૂજન કર્યા કરે છે' શબ્દથી છેવટ સુધી (પૂજન) ચાલુ રહેવાનું (કહેલું છે). 'हि' 'ખરેખર' શબ્દથી 'એકવાર પૂજન કરીને પણ' એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રમાણનો વિચાર (રાખ્યા કરવાનું) કહેલ છે. છેવટે પૂજન કર્યા કરનારની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ (મુક્તિ) થાય છે, એમ જણાવવા 'सः' 'તે' શબ્દ (યોજેલ છે). ૫૫.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીના અગીઆરમા સ્કંધમાં ત્રીજા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ચોથો.

मायातत्तरणज्ञानकर्मनिर्णयबोधनैः ॥
शुद्धचित्तः शुद्धलीलां हरेः पृच्छति मुक्तये ॥१॥

માયા, તેને તરવાનો (ઉપાય), જ્ઞાન અને કર્મનો નિર્ણય જણાવવાથી શુદ્ધ ચિત્તવાળો [1](થએલો રાજા નિમિ) મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે હરિની શુદ્ધ લીલા સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. કા. ૧.

तृतीयेयं समाख्याता कक्षा हरिकथा सदा ॥
श्रोतव्येति यतश्चित्तं सर्वथा तत्परं भवेत् ॥२॥

આ હરિકથાનું સદા શ્રવણ કરવું, કે જેને લીધે ચિત્ત સંપૂર્ણ રીતે તેમનામાં આસક્તિવાળું થાય, તે ત્રીજી [2] કક્ષા કહેવાએલી છે. કા. ૨.

॥ राजोवाच ॥ રાજા (નિમિ) કહે છેઃ—

यानि यानीह कर्माणि यैर्यैः स्वच्छन्दजन्मभिः ॥
चक्रे करोति कर्ता वा हरिस्तानि ब्रुवन्तु नः ॥१॥

પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જે જે જન્મો લઈ હરિએ જે જે કાર્યો આ લોકમાં કરેલાં છે, કરે છે અને કરશે, તે અમને કહો. ૧.

સમયના ભેદથી, કર્મના ભેદથી અને સ્વરૂપના ભેદથી જે (કર્મો) જૂદાં છે તે કહો, એવો અર્થ છે. જૂદા જૂદા સમયે કરેલાં (કર્મો) તે તે કાલથી થતા દોષોને દૂર કરનારા હોય છે, જૂદા જન્મમાં કરેલાં (કર્મો) તેવા જન્મ-

---

૧ ચોથા અધ્યાયનું વિવરણ કરતાં આ વાક્યથી સંગતિ જણાવે છે, એક જ કાર્ય હોવું તે અથવા નિર્વાહ કરનાર હોવું તે સંગતિ છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર).

૨ 'પહેલાં કહેલી કક્ષાઓથીજ કાર્ય સિદ્ધ થાય તેવું હોવાથી આનું શું પ્રયોજન?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહે છે. ત્રીજી એટલે સર્વની અનુકલ્પરૂપ (સર્વને બદલે યોજી શકાય તેવી), અથવા સાધન ભક્તિરૂપ. (બીજીઓનો) નિર્વાહ કરનારી હોવાથી (આ) જરૂરી છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

વાળાના (દોષને) દૂર કરનારા હોય છે અને કર્મો પોતાની જાતનાં કર્મથી થતાં દોષને દૂર કરનારા હોય છે, એમ (કર્મના) ભેદના[1] પ્રશ્નથી જણાય છે. 'પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે (જન્મ લઈ)' શબ્દથી કર્મની દઢતા ન હોવાનું અથવા ભક્તની ઇચ્છા* (જણાવેલ છે). ૧.

અલૌકિક નામવાળો (દ્રુમિલ) ઉત્તર આપતાં નીચેના શ્લોકમાં સર્વ (ગુણો) કહી શકાય તેમ નથી એમ કહે છે:-

॥ द्रुमिल उवाच ॥ દ્રુમિલ કહે છે:-

यो वा अनन्तस्य गुणाननन्ताननुक्रमिष्यन् स तु बालबुद्धिः ॥
रजांसि भूमेर्गणयेत्कथञ्चित् कालेन नैवाखिलसत्त्वधाम्नः ॥२॥

જે અનંતના અનંત ગુણોને ગણવા ઇચ્છે છે તે તો ખરેખર બાલક જેવી બુદ્ધિવાળો છે. ભૂમિનાં રજકણો ઘણા કષ્ટે ઘણા સમયે કદાચ ગણે, સર્વ સત્ત્વમાં જેમનું સ્થાન છે તેમના ગુણો ન જ (ગણી શકે). ૨.

આથી એવો ભ્રમ દૂર કરે છે કે (યોગીશ્વરો કહેવામાં) ઘણો સમય જાય તે માટે કહેતા નથી, બીજાઓ કહેશે. 'અંત' એટલે નાશ, અથવા હદ. 'અનંત' એટલે દેશ અને કાલની હદવિનાના. અસંખ્ય બ્રહ્માંડોમાં અને અસંખ્ય બ્રહ્માના દિવસોમાં એક ગામમાં એક દિવસે (કરેલું) એક કર્મ પણ ગણે તો કરોડો જન્મો ચાલ્યા જાય. વળી ગુણો તો વેદ વિગેરે વિદ્યાઓ તથા શિલ્પ વિગેરે વિદ્યાઓની પેઠે જૂદાં જૂદાં જ્ઞાન અને ક્રિયાઓનો પ્રકાશ કરનારા છે. તે પૈકીની એક પણ વિદ્યાથી જો એક કાર્ય કરે તો પણ અનન્ત (કાર્યો) થાય કર્મની વાત જવા દો, (કર્મનાં) કારણ બનેલ ગુણોની પણ ગણત્રી થઈ શકે તેમ નથી. 'અનંત' શબ્દ સંખ્યાની હદ પણ ન હોવાનું જણાવે છે. ગુણો ('ગણી શકે' ક્રિયાપદનાં) કર્મ હોવાથી, ગુણોની જ ગણત્રી કરવાની છે, પરંતુ પોતાને ઉપયોગી હોય તેમનોજ નહિ. તેથી વિરોધ+ લક્ષમાં ન રાખવાથી બાલક જેવી બુદ્ધિવાળો છે.

---

૧ ત્રણ પૂછેલ હોવાથી ભેદનો પ્રશ્ન કહેલ છે. (પ્ર)

* ભગવાનના જન્મ (અવતાર થાય છે) કર્મની દઢતાને લીધે, એટલે મનુષ્યોને જેમ કર્મ કરેલ હોય તેનું ફલ ભોગવવા અવતાર લેવા પડે છે તેમ થતા નથી, પરંતુ ભક્તની ઇચ્છા પ્રમાણે ભગવાન અવતાર લે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

+ અનંત અને ગણત્રી કરવી, એ બેનો વિરોધ, એવો અર્થ જણાય છે.

ઘણા (પદાર્થો) બુદ્ધિથી ગ્રહણ કરી શકાય તેવી સંખ્યાવાળા હોય. તે (તેમનો) અંત છે. તેવા ન હોય તે 'અનંત' છે. તેથી (ભગવાનના ગુણોમાં) આટલાપણું ન હોવાથી (તેમનું) જ્ઞાન જ થતું નથી, તો પછી કહી તો કેમજ શકાય ?

'(કહેનારની) અશક્તિને લીધે તેમ (કહી ન શકવાનું) થતું હશે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. 'રજકણ' શબ્દથી ઝીણાં દેખાય તેવા જ કણ કહેલા છે. તે (કણો) એકસો પરમાણુના થાય છે એવી પ્રસિદ્ધિ છે. ચણોઠીમાં એક કરોડ તે (કણો) હોય છે. તેથી (ચણોઠીથી) પચાસ કરોડગણી સંખ્યા થાય ત્યારે વધારેમાં વધારે પુરુષનો ભાર થાય. એવી રીતે કદાચ (રજકણોને) ગણે.

'અવતારો ગણાએલાજ છે, અને ગુણો પણ (ગણાએલાજ છે) તેથી એમ કેમ (કહો છો)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'સર્વ સત્ત્વમાં જેમનું સ્થાન છે તેમના' એ વિશેષણ કહેલું છે. 'ત્રીજું (સ્વરૂપ) સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલું છે, એ વાકય પ્રમાણે એક ત્રીજો પુરૂષનો અવતાર છે. તે દરેક જીવને પ્રેરણા કરે ત્યારે ગુણો અનંત થાય છે. ૨.

વળી અવતારો અનંત થાય છે એમ અમે કહેલું છે, છતાં પણ ત્રણ કાલમાં થએલા અવતારોને જણાવવા, આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં સર્વ અવતારોનાં કારણરૂપ પુરુષનો અવતાર કહે છેઃ-

भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ॥
स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधानमवाप नारायण आदिदेवः ॥३॥

આદિદેવ નારાયણે જ્યારે પોતે રચેલાં મહાભૂતોથી વિરાટ દેહ (બ્રહ્માંડ) રચાવીને તેમાં પોતાના અંશથી પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેમણે 'પુરુષ' નામ પ્રાપ્ત કર્યું. ૩.

જ્યારે પોતાના અંશથી પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે 'પુરુષ' નામ પ્રાપ્ત કર્યું, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. 'પોતાનો અંશ' એટલે આનંદ અંશ. 'આમાંથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે' વિગેરેથી શ્રુતિએ કહેલાં (જગતનાં) કારણના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સર્વ મતના ધોરણ પ્રમાણે પાંચ મહાભૂતોને સાક્ષાત્ ભગવાને જ ઉત્પન્ન કરેલાં, સાંખ્ય વિગેરે(ના મત) પ્રમાણે (રચેલાં) નથી. (ભગવાને પોતે રચેલાં એ) પોતાના અંશથી પ્રવેશ કરવાનું કારણ છે. તે માટે બ્રહ્માંડને દેહ

તરીકે રચેલ. આ કલ્પમાં (ભગવાને) સર્વ પોતાના માટે (રચેલું) એમ જણાય છે.[1]

'પુરુષે પુરો (દેહો)માં પ્રવેશ કર્યો' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પુરમાં પ્રવેશ કરેલ હોવાથી 'પુરુષ' થયા, કારણ કે 'उष' ધાતુનો અર્થ 'પ્રવેશ કરવો' થાય છે. 'पुरा' શબ્દ અને 'आस्' ધાતુમાંથી, 'पुर' શબ્દ અને 'विश्' ધાતુમાંથી અક્ષર બદલવાથી તથા સંપ્રસારણ કરવાથી અને (स् તથા श् નો) ष કરવાથી* આ (પુરુષ) રૂપ થાય છે એમ વેદ જાણનારાઓ કહે છે. આ અસાધારણ સૃષ્ટિ છે. મર્યાદાભક્તિમાર્ગમાં નારાયણ મૂલરૂપ[2] છે. તે જલમાં રહેવાથી નહિ, પરંતુ 'આદિદેવ' હોવાથી મૂલ છે. મૂલ[3]કારણ હોવા છતાં તે દૈવમાર્ગની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે. '(પુરુષ) નામ પ્રાપ્ત કર્યું" એમ કહેતાં એમ સૂચવેલ છે કે પુરુષનો અવતાર કોઇક સમયેજ થાય છે. ૩.

આ(નારાયણ)નું ચરિત્ર નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशो यस्येन्द्रियैस्तनुभृतामुभयेन्द्रियाणि ॥
ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ॥४॥

જેમની કાયામાં આ ત્રણ ભુવનો રહેલાં છે, જેમની ઇંદ્રિયોને લીધે દેહધારીઓની બંને (પ્રકારની) ઇંદ્રિયો (કાર્ય કરે છે), જેમનું જ્ઞાન પોતાથી છે, જેમના પ્રાણથી બલ, ઓજ અને ક્રિયા (થાય છે), અને (જેમના) સત્ત્વ વિગેરેથી (જગતનાં) સ્થિતિ, લય અને ઉત્પત્તિ થાય છે, તે મૂલકર્તા છે. ૪.

---

૧ તેમ ન હોત, તો જીવનોજ તેમાં પ્રવેશ કરાવત, એવો અર્થ છે. (प्र)

* पुरा+आस् માં रामांના 'आ' નો 'उ' કરતાં અને स् નો ष् કરતાં પુરુષ શબ્દ થાય છે. અક્ષરનો બદલો અને स નો षकरवाथी થયું. पुर्+विश् માં व् નું સંપ્રસારણ કરવાથી व નો उ થાય છે. એટલે તેની પહેલાનો इ નીકળી જાય છે, અને 'श्' નો 'ष्' કરતાં 'પુરુષ' શબ્દ થાય છે. સંપ્રસારણ અને श् નો ष કરવાથી એ पुरुष રૂપ થયું.

૨. 'નારાયણ' શબ્દનો અર્થ 'મૂલરૂપ' છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'પ્રાપ્ત કર્યું' શબ્દ કહ્યો, તેથી કોઇકવારજ તેમ થતું હોવાનું સૂચવાએલ છે, છતાં પણ જ્યારે (ભગવાન) પોતે રચતા નથી અને પ્રવેશ કરતા નથી, ત્યારે પુરુષ જીવ હોય છે અને (જગત રચવાનું) કરણ (સાધન) હોય છે. એમ ત્રીજા સ્કંધમાં જણાવેલ તેનો વિરોધ થાય છે. (આ નોટમાં કાંઇક ભૂલ હોવાની શાસ્ત્રીજી ની નોટ છે). (प्र)

આ પાલન કરનારી મુખ્ય શક્તિ છે.[1] (પોતાનાં) શરીર ઇંદ્રિયો અંતઃકરણ અને પ્રાણોથી સર્વનું પાલન કરે છે, અને સર્વ અવતારોનું મૂલ છે.[2] જે (જેમની) કાયામાં ત્રણ ભુવનો સારી રીતે રહેલાં છે. ત્રણે લોકને પુત્રની પેઠે (પોતાનાં) અંગમાં રાખે છે, એવો અર્થ છે. આપણી ઇંદ્રિયોના દેવતાઓ જેમાં આવી જાય છે તેની જેમની ઇંદ્રિયોથી દેહધારીઓની જ્ઞાન કરાવનારી અને ક્રિયા કરાવનારી ઇંદ્રિયો (કાર્ય કરે છે). ઉપાધિમાં પાછલથી પ્રવેશ કરેલ આધિદૈવિકજ આધ્યાત્મિક થતી હોવાથી[3] ગોલકનો ઉપયોગ છે, ઇંદ્રિયો તો વિષય છે.[4] હાથથી દૂધ પાતા હોય તેના જેવું કરે છે એવો અર્થ છે.

'(જેમનું) જ્ઞાન પોતાથી[5] છે' શબ્દોથી અંતઃકરણ(ના સંબંધ)માં જૂદો પ્રકાર કહે છે. (અંતઃકરણ) ઇંદ્રિય હોય, તો તો ઉપર કહેલો જ ઉપયોગ થાય.[6] (તે) પોતાને અનુભવ કરાવનાર હોય, ત્યારે પોતાનું જ્ઞાન પોતાથી જ સદા પ્રાપ્ત થએલું હોય છે.[7] જ્ઞાનરૂપ અંતઃકરણ તેનું ગ્રહણ કરી ન શકે ત્યારે અંતઃકરણમાં પડેલાં પ્રતિબિંબ (રૂપ જ્ઞાન)નું ગ્રહણ થાય છે.[8] તે (તેવું) અહિં (નારાયણમાં) નથી. પોતાથી પ્રાપ્ત થએલાં જ્ઞાનથીજ સર્વને જ્ઞાન કરાવે

૧. આ પુરુષના અવતારનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (પ્ર)

૨. આ જૂદા જૂદા અવતારોનું મૂલ છે. એમ પહેલા સ્કંધમાં કહેલું છે. (પ્ર)

૩. 'નારાયણની ઇંદ્રિયોથી જો આપણી ઇંદ્રિયો (કાર્ય કરતી) હોય, તો તેમની પેઠે આપણને પણ તેમનાં ગોલક (ઇંદ્રિયોને રહેવાનાં સ્થાન)થી જ્ઞાન થાય; એટલે આપણાં ગોલોકની જરૂર ન રહે' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. બીજા સ્કંધમાં પણ કહેલું છે કે 'જે આધ્યાત્મિક કહેલ છે તે જ આધિદૈવિક છે. જેમાં તે બંને હોતા નથી તે આધિભૌતિક કહેવાય છે'. (પ્ર)

૪. 'રસજ જીભ છે' એમ કહેલું હોવાથી, આ વાકયથી બીજો પણ ભેદ કહે છે. તેથી જેમ પોતાના ધાવણનું પોતે હાથથી પાન કરાવે તેમ (નારાયણ) પોતાની ઇંદ્રિયોને આપણા વિષય બનાવે છે. (પ્ર)

૫. 'પોતાથી' એટલે 'પોતે પુરુષ અવતારથી જૂદું નહિ એવાં (પોતાનાં) અંતઃકરણથી' એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૬. અંતઃકરણ (નારાયણથી) જૂદું હોય, ત્યારે તેનાથી થતું બીજું કાર્ય આ વાકયથી કહે છે. 'ઉપર કહેલો' એટલે વિષય (પદાર્થ) થવારૂપ. આથી એમ કહેલું છે કે બંધ અને મોક્ષ આ અંતઃકરણનાં કાર્યો છે. (પ્ર)

૭. આ વાકયથી (અંતઃકરણનું) બીજું કાર્ય કહેલું છે (પ્ર)

૮. આ વાકયથી નારાયણનો અને જીવનો ભેદ જણાવેલો છે. (પ્ર)

છે, એવો અર્થ છે. '(જેમના) પ્રાણથી (બલ, ઓજઃ અને ક્રિયા થાય છે)' શબ્દથી પ્રાણનું કાર્ય શરીરની અને ઇંદ્રિયોની બે શક્તિઓ, અને પ્રાણનું સાધારણ કાર્ય ક્રિયા[1] કહેલાં છે. ભૂખ અને તરસનો ક્રિયામાં સમાવેશ થાય છે. '(જેમના) સત્વ વિગેરેથી....' શબ્દથી વચ્ચે થતાં ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય કહેલાં છે. 'મૂલ કર્તા' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેટલુંજ[2] કરે છે એમ નથી. ૪.

'બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર તેવા હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તેઓ આ-(નારાયણ)ના અવતાર છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

आद्यावभूच्छतधृती रजसाऽस्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः ॥
रुद्रोऽप्ययाय तमसा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु ॥ ५॥

આને રચવા આરંભમાં રજોગુણથી બ્રહ્મા, સ્થિતિ માટે યજ્ઞોના પતિ દ્વિજો અને ધર્મના સેતુ વિષ્ણુ (અને) નાશ કરવા તમોગુણથી રૂદ્ર થયા. તે મૂળ પુરુષ છે. એ રીતે પ્રજાની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ સદા થાય છે. ૫

'આ' સર્વતરફ દેખાતા (જગત) ને (રચવા). એમ વિસર્ગ કહ્યો. વિસર્ગ આદ્ય તે માટે આરંભમાં પુરુષ બ્રહ્મા થયા, એવો અર્થ છે. शतधृतिः એક સો પત્રોથી ધારણ કરાએલા એટલે કમલમાંથી ઉત્પન્ન થએલા, અથવા સેંકડો ધૈર્યવાળા હોવાથી રજોગુણ દૃઢ કરનારા (બ્રહ્મા થયા).

તેવીજ રીતે વિષ્ણુ (થયા). સત્વગુણથી લૌકિક અને વૈદિકનું પાલન થતું હોવાથી, સ્થિતિ માટે વિષ્ણુ યજ્ઞોના પતિ થયા. લૌકિકમાં તો વિષ્ણુના અવતારથી (જગતની) સ્થિતિ થાય છે. વૈદિકમાં તો નિર્વાહ કરનારા બ્રાહ્મણો છે. સંસાર ફરી થાય ત્યારે તેઓનું પતન થાય છે, અને સમય ધર્મનો નાશ કરે છે. તેથી (લૌકિક તથા વૈદિકનો) નિર્વાહ કરવા (વિષ્ણુ) 'સેતુ' એટલે સુખથી તરવાનું કરાવનાર (થયા). તેવી જ રીતે રૂદ્ર પણ (થયા). તે ત્રણે પ્રકારના તે મૂલ પુરુષ છે, પણ બીજો કોઇ નથી એવો અર્થ છે. નિત્ય પ્રલય

૧. 'ईहा' શબ્દથી જણાવેલી ક્રિયા, (प्र)

૨. 'તેટલું જ' એટલે ગુણદ્વારા કરાતું. (તેટલું જ તેમનું કાર્ય નથી) કારણ કે તે ગુણોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય પણ કરનારા છે. (प्र)

અને ઉત્પત્તિ થયા કરે છે, એવા મત પ્રમાણે આ (નારાયણ)નું કાર્ય સદા થાય છે એમ 'ઉત્પત્તિ (સ્થિતિ અને નાશ સદા થાય છે)' શબ્દથી કહેલું છે. 'પ્રજાના' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે ઘણીવાર જન્મ લેનારાઓના ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થતા જીવોની પેઠે બીજાં બે (સ્થિતિ અને નાશ) તેવીજ રીતે થાય છે. ૫.

એ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ભગવાનનું ચરિત્ર કહીને, પુષ્ટિ અવતારો કહેવા માટે[1] સાધારણ રીતે સર્વનું રક્ષણ કરનાર, ધર્મ બે પ્રકારનો છે એમ જણાવવા સ્વાભાવિક અને અસ્વાભાવિક પ્રકારથી બે પ્રકારનો, સ્થિતિનાં કારણરૂપ[2] નરનારાયણનો અવતાર કહે છે. સાધન અને ફલ (એ) બેમાં ફલ બલવાળું છે એ નિયમ પ્રમાણે (જગતની) સ્થિતિ દરમ્યાન(તેનું) પાલન કરવાનું હોવાથી, સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ આસુરી હોવાથી (અને તે) ઘણી હોવાથી, (સ્થિતિ) સાથે રહેનાર ધર્મની ઉત્પત્તિ ન થાય તેથી ભગવાને જ ભારે તપ કરવું જોઇએ,[3] અને તે દોષરહિત કરવું જોઇએ. તપમાં (તપ કરવાથી) ક્રોધ થાય (અને) ઘણું કરવાથી કામ થાય એવો, અને શુદ્ધ સત્વનો અવતાર હોવાથી અંતઃકરણ હોવાનો સંભવ હોવાથી,[4] તપ અને બે દોષ (કામ અને ક્રોધ) હોવાનું સંભવે છે એવો ભ્રમ દૂર કરવો જોઇએ. તેથી તેવીજ રીતે, ચરિત્ર કહેવું જોઇએ. તે આગળ (૭ થી ૧૬) દશ શ્લોકોથી કહેશે. આરંભમાં (નીચેના શ્લોકમાં) અવતાર અને પોતાના પ્રયોજનવાળું ચરિત્ર કહે છે:—

धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां नारायणो नरऋषिः प्रवरः प्रशान्तः ॥
नैष्कर्म्यलक्षणमुवाच चचार योगं, योऽद्यापि चास्त ऋषिवर्यनिषेवितांघ्रिः ॥६॥

દક્ષની પુત્રી મૂર્તિમાં ધર્મથી શ્રેષ્ઠ અને ઘણા શાંત નારાયણ અને નરઋષિનો અવતાર થયો જેમણે નૈષ્કર્મ્યરૂપ ઉપદેશ આપ્યો,

---

* વારંવાર જન્મ થાય છે, અને બીજાં બે એટલે સ્થિતિ અને નાશ પણ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થતા જીવડાંઓની પેઠે થોડા થોડા સમયમાંજ થયાં કરે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૧. 'પુષ્ટિ અવતારો' એટલે અનુગ્રહ (કરનારા) અવતારો. (પ્ર)

૨. 'વૈકુંઠનો વિજય તે સ્થિતિ' એ વાક્ય પ્રમાણે જૂદી જૂદી મર્યાદામાં રહીને નિયમપૂર્વક વૈકુંઠને સ્વાધીન કરવું તેના કારણરૂપ, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩. સ્થિતિ માટે કરવું જોઇએ. (પ્ર)

૪. 'ભગવાન સર્વસમર્થ હોવાથી તેમનામાં તપ કરવાનું અને દોષ હોવાનું સંભવતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. શુદ્ધ સત્ત્વ વસુદેવ નામનું છે એ વાક્ય પ્રમાણે તેમને અંતઃકરણ હોવાનું યોગ્ય છે. (પ્ર)

યોગનું આચરણ કર્યું જે હજી પણ છે અને જેમનાં ચરણનું ઉત્તમ ઋષિઓ સેવન કરે છે. ૬.

નામથી[1] માતા અને પિતાની શુદ્ધિ અને રહેઠાણ[2] (કહેલાં છે). 'નારાયણ' નામથી (તે) બ્રહ્મ હોવાનું, અને મંત્રના દ્રષ્ટા હોવાનું જણાય તે માટે 'નર' ઋષિ છે જેમના (તે નરઋષિ), એમ 'નર' ઋષિ હોવાનું (કહેલ છે), કારણ કે નરનો સંયમ કરવો એ કર્મના લક્ષ્મીપતિ નારાયણ કર્તા છે 'નર' એ પહેલા પુરુષ છે. 'પ્રવર:' 'શ્રેષ્ઠ' અને 'ઘણા શાંત' વિશેષણોથી લોકમાં અને મર્યાદામાં ઉત્તમ હોવાનું કહેલું છે. માત્ર પુષ્ટિમાં રહેલ ન હતા, એવો (અર્થ છે). જ્ઞાન અને ક્રિયા બંને પ્રકારનું આ સ્વરૂપ છે. તે પૈકી જ્ઞાનનું કાર્ય કહે છે કે 'નૈષ્કર્મ્યરૂપ' એટલે પંચરાત્રમાં જણાવેલ સેવાના પ્રકારનો લોક ઉપર ઉપકાર કરવા ઉપદેશ કર્યો. ઘણા સમય સુધી (પોતાની) સ્થિતિ રહે તે પોતાનાં પ્રયોજન માટે યોગનું આચરણ કર્યું. તેથીજ આજ પુષ્ટિના અવતારોમાં (આજ-સુધી)[3] છે. પ્રથમ (કાર્ય, સેવાના ઉપદેશ)નું ફ્લ કહે છે કે 'ઉત્તમ ઋષિઓ' એટલે પંચરાત્રમાં કહેલા મંત્રોના દ્રષ્ટાઓ, તેઓથી સેવાએલા છે ચરણ જેમના તેવા (તે છે). સ્થિતિનાં પ્રયોજન માટે (ફ્લ) ઊંધા (ક્રમથી) કહેલાં[4] છે. ૬.

(નીચેના શ્લોકથી આરંભી) દશ(શ્લોકો)થી ચરિત્ર કહે છે. સહસ્રકવચનો વધ અને તપ ઋષિનો સંયમ હોવાથી અહિં મુખથી કહેલું[5] નથી. બે (શ્લોકો)થી કામ અને ક્રોધ ઉપરનો વિજય, ચારથી (કામ વિગેરેએ કરેલી) સ્તુતિ અને (તેઓના ઉપરનો) વિજય, બેથી ન આપવા યોગ્યનું દાન, અને બેથી ચરિત્ર ચિંતન થઈ ન શકે તેવું હોવાનું (કહેલ છે). તે પૈકી કામ અને ક્રોધ (નરનારાયણની) સમીપ આવ્યાનું નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

---

૧. 'વધેલ સત્ત્વમાંથી ધર્મ થાય છે' વાક્ય પ્રમાણે, ધર્મ સાત્ત્વિક હોઈ શુદ્ધ છે. મૂર્તિ પણ સત્ત્વમૂર્તિ હોઈ શુદ્ધ છે. (પ્ર)

૨. 'રહેઠાણ' એટલે શુદ્ધિનું રહેઠાણ (પ્ર)

૩. યોગ માટેજ લાંબા સમય સુધી રહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪. નૈષ્કર્મ્ય પહેલાં કહેલ છે, યોગ પછી કહેલ છે, છતાં યોગનું ફ્લ લાંબા સમય સુધી રહેવાનું પહેલાં કહ્યું અને પોતને રહેવાનું પ્રયોજન સેવાનો ઉપદેશ કરવાનું છે એમ જણાવવા નૈષ્કર્મ્યનું ફ્લ પછી કહ્યું, એવો અર્થ છે. (ન)

૫. બીજાં પ્રયોજનથી કરેલાં હોવાથી, બંને (કાર્ય અહિં) કહેલાં નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

इन्द्रो विशंक्य मम धाम जिघृक्षतीति कामं न्ययुंक्त सगणं स बदर्युपाख्यम् ॥
गत्वाऽप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातैः स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्महिज्ञः ॥ ७ ॥

મારાં સ્થાનને પડાવી લેવા ઇચ્છે છે, એવો ભય પામી ઇન્દ્રે કામને સેવકો સાથે મોકલ્યો. તેમના મહિમાને ન જાણનારે તેણે અપ્સરાઓના સમૂહ, વસંત અને ઉત્તમ મંદ વાયુ સાથે બદરી-નારાયણ જઇ, સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિરૂપ બાણોથી (તેમને)વીંધવા માંડયા. ૭.

ઈંદ્ર યજ્ઞસ્વરૂપ, માત્ર ક્રિયાશક્તિનો અવતાર છે. ભોગમાં આસક્તિ થવાથી (તેને) આત્માનું વિસ્મરણ થયું. '(નરનારાયણના) તપનું[1] ફલ ઈંદ્રપણું છે અને મન્વન્તર પૂરો થતાં બ્રહ્માપણું થાય, છતાં પણ પ્રતિષ્ઠાજ (પ્રાપ્ત) થાય, ભોગ ન થાય.[2] જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારને જ્ઞાનની જરૂર નથી.[3] જગતનું રક્ષણ કરવામાં પણ ઈંદ્રપણાંથીજ[4] (રક્ષણ કરવા ઇચ્છે છે') એવો (ઇંદ્રને) ભ્રમ થયો. તેથીજ મારાં સ્થાનને પડાવી લેવા ઇચ્છે છે એવો ભય પામી (કામને મોકલ્યો), કારણ કે લોકમાં કામ અને ક્રોધથીજ તપનો નાશ થાય છે, અને ક્રોધ (કરવા)થીજ કામનો વિજય પણ થાય છે. તેથી કામના વિજય અથવા પરાજયથી પોતાનું કાર્ય (થશે) એમ માની, કામને મોકલ્યો અને[5] તે અગ્નિની પેઠે હૃદયમાં રહેલ કામને જાગ્રત કરનારો હોવાથી, તે (હૃદયમાં રહેલ કામ) જાગ્રત થાય ત્યારે તેને શાંત કરવા (તેના) સેવકો સાથે (મોકલ્યો)[5] એમ (કહેલું) છે). જો (હૃદયમાં રહેલ કામ) જાગ્રત ન થાય, તો (તપનાં) સ્વરૂપનો નાશ

---

૧. (નરનારાયણ) તપ કરતા હતા, એ ઇંદ્રને ભય થવાનું કારણ હોવાનું આ વાક્ય-થી સિદ્ધ કરે છે. મન્વંતર પૂરો થએલ હોવાથી તેને આવો સંદેહ થયો. (प्र)

૨. 'ઇંદ્રનું સ્થાન લેવાનું જ કેમ (નરનારાયણને) ઉત્તમ જણાય?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. તે બ્રહ્મા થાય, છતાંપણ પહેલાના બ્રહ્માનો અધિકાર પૂરો થએલ ન હોવાથી, તેમની પ્રતિષ્ઠાજ વધે, પણ ભોગ પ્રાપ્ત ન થાય, તેથી ઇંદ્ર થવાનુંજ તેમને ઉત્તમ જણાય. (प्र)

૩. (નરનારાયણને) ભોગ કરવાની જ કેમ ઇચ્છા થાય, તે આથી કહે છે. (प्र)

૪. 'રક્ષણ કરવા ઇચ્છે છે' શબ્દો અધ્યાહાર છે. (प्र)

૫...૫'સેવકો શબ્દથી જણાવેલ વસંત વિગેરેનું શું પ્રયોજન?' તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ વાક્યો કહેલાં છે. કામ જાગ્રત કરવા અને તેની વૃદ્ધિ કરવી આ (સેવક-રૂપ) સામગ્રી સાથે ગયો. (प्र)

ન થાય. જો (તે) જાગ્રત થાય ત્યારે પણ શાંત ન થાય,[૧] તો આધ્યાત્મિકમાં (ઈંદ્રિયોમાં) ખળભળાટ થતાં સર્વનો નાશ થાય, એમ (વિચારી સેવકો સાથે મોકલ્યો).

અને તે કામ 'બદરી' એવું 'उप' સમીપમાં છે 'आख्या' નામ જેનું, એટલે 'બદરીનારાયણ' એવો અર્થ છે, (ત્યાં ગયો), કારણ કે દેશ સાથેના નામથી શબ્દથી પણ તેને (નરનારાયણ) બ્રહ્મ હોવાનું જ્ઞાન થયું નહિ. વિભાવો (કામની બુદ્ધિ કરનાર પદાર્થો) સાથે, એટલે અપ્સરાઓનો સમૂહ, વસંત અને ઉત્તમ મંદ વાયુ સાથે (ગયો). જીવની સ્થિતિવાળામાં[૨] રહેલો રસ શૃંગાર વિગેરે નવ (સ્વભાવો)થી બહાર આવે છે, પરંતુ ભગવાન ભકિતથી પ્રકટ થાય છે, તેથી કાંઈપણ ચિંતા ન હતી. વિલાસથી (કામ) પ્રકટ થાય એક જાતવાળા પોતાની જાતવાળાને ગ્રહણ કરે. સ્ત્રીઓની જે ઉત્તમ દ્દષ્ટિ, તે ખળભળાટ કરાવનારાં બાણો તે(કામ)નાં બાણો છે. 'वींधया' શબ્દથી કામની ક્રિયા કહી, પરંતુ બાણોએ ભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો નહિ, (કારણ કે) ઘટેલું નહિ તેવું ભગવત્પણું 'તેમનો પ્રભાવ' છે. પથ્થર ઉપર કોઈપણ બાણો નાખતું નથી. ૭.

ભગવાને કરેલું (કાર્ય) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान् ॥
मा भैष्ट भो मदन मारुत देववध्वो गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम् ॥ ८ ॥

ઈંદ્રે કરેલ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન જાણી આદિદેવે હસી ગર્વરહિત રહી ધ્રૂજતાઓને કહ્યું કે 'હે કામ! હે વાયુ! હે દેવસ્ત્રીઓ! ભય ન પામો, અમારું પૂજન સ્વીકારો, આને વસાએલું કરો. ૮

---

૧. જાગ્રત થએલ કામ (હૃદયનો કામ) શાંત થાય તો ખળભળાટ થતાં સર્વનાશ થાય. તેથી સેવકોનો ઉપયોગ કરવાની પણ જરૂર હતી. કામ અને સેવકો બંનેથી ઇંદ્રિયોનો ખળભળાટ થતાં, ક્રોધથી હૃદયના કામનો અને તપનો નાશ થાય, તે માટે સેવકોનો ઉપયોગ કર્યો. (प्र) ઈંદ્રિયોનો ખળભળાટ થતાં જો અપ્સરાઓ વિગેરેથી કામને શાંત કરે તો તપનો નાશ થાય, અને કામ પણ શાંત થાય, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. "જીવની સ્થિતિ' એટલે મનનો વિકાર, 'તે રસ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેજ મનુષ્યોના મનમાં અને 'તે મનુષ્યોના મનમાં રહેલ આત્મા છે' શ્રુતિ પ્રમાણે તેજ મનુષ્યોના મનમાં રહેલા છે. તેથી વિભાવો વિગેરેથી રસ બહાર પ્રકટ થાય ત્યારે ભગવાન જ બહાર પ્રકટ થાય, તેથી ભક્તિ માટે ઉદ્યમ કરવો નકામો છે." એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. (प्र)

બાણોનું ફલ થતું ન હોવા છતાં બાણ મારવાં અયોગ્ય હોવાથી, (નરનારાયણ) ઈશ્વર હોવાથી દંડ ન કરે. કામ વિગેરેએ સ્વામીની આજ્ઞા (પ્રમાણે વર્તન) કરેલ હોવાથી (તેઓનો) દોષ ન હતો. સેવક અપરાધ કરે ત્યારે (તેના) સ્વામીને સજા (કરવી જોઇએ) એવું પરિણામ આવે છે. ખળભળાટ થાય અથવા (પોતાના વિષે) અજ્ઞાન હોય, ત્યારે કામ વિગેરેને દંડ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય, તે મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ઇંદ્રે કરેલું હોવાથી (નરનારાયણ કામ વિગેરેને દંડ કરતાં) અટક્યા. (ઇંદ્રે)[1] પોતાની મેળે અથવા નારદ વિગેરે દ્વારા તપ (કરવા)નું પ્રયોજન અને (નરનારાયણ) જીવ હોવાનું જાણવું જોઇએ. ત્યારપછી આ[2] કાર્ય થાય (થઈ શકે). જાણ્યા વિના (કરવાથી) મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થાય. (નરનારાયણ)[3] ભગવાન હોવાથી અપરાધ ન થયો, (અને) દંડ ન (કર્યો). આદિદેવ' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) યજ્ઞ (ઇંદ્ર) પોતેજ મોકલેલો પોતાનો અંશ છે. (નરનારાયણ) શાંત રહે, તો ભયને લીધે (આમનાં) મરણ અને (ઇંદ્રનો) બીજો અપરાધ થવાનું સંભવે, તેથી તેમણે કહ્યું. મારા શીખવેલાનો પણ આમણે ઉપયોગ કર્યો એવા વિચારથી 'હસીને (કહ્યું)' એમ કહેલું છે. ગર્વને લીધે પણ આવું (હસવાનું) સંભવે, તેથી 'ગર્વરહિત' (રહેવાથી) ક્રોધની પેઠે માહાત્મ્યનું*જ્ઞાન પણ થાય. નારાયણ અને ઈંદ્ર દંડ કરે એવા ભયથી ધ્રુજારો થયો. બંને+ દૂર થાય તે માટે ધ્રુજતા(તે) ઓને કહ્યું, કારણ કે ભય થતાં સ્વામી અને સેવકની સ્થિતિ દૂર થઈ. પછી સમાનતાથી 'હે મદન ! હે વાયુ ! હે દેવસ્ત્રીઓ !' એવું 'સંબોધન કર્યું'. 'ભય ન પામો !' શબ્દોથી ઈંદ્રથી પણ ભય ન હોવાનું અને (તેને) સ્વામીથી દંડ થવાનો ભય હોવાનું સૂચવેલું છે કાર્ય માટે આવેલાઓ પણ અતિથિઓ

---

૧. 'ઇંદ્રે' અધ્યાહાર છે (પ્ર)

૨. 'આ' એટલે કામ વિગેરેને કરેલી આજ્ઞા (પ્ર)

૩. ઈંદ્ર ભગવાન હોવાથી (પ્ર) નરનારાયણ ભગવાન હોવાથી કામ મોકલવાથી પણ તેમને કાંઇ ખળભળાટ ન થવાથી અપરાધ ન થયો, એવો અર્થ જણાય છે.

* વૃંદાવનપ્રેસવાળી પ્રતમાં આ પહેલાં નીચે પ્રમાણે વાક્ય છે. **'तथा गतविस्मयत्वाभावे क्रोधवत् ह्यस्मिन् महत्त्वज्ञानमपि भवेदित्यर्थः'** તે પ્રમાણે ગર્વરહિત રહેલ ન હોત, તો આમનામાં ક્રોધ (જણાત તે)ની પેઠે (ક્રોધરહિત રહેવાથી) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પણ થાય આ વાક્યમાં પણ એજ અર્થ કહેલ જણાય છે.

+ બંને એટલે નારાયણના દંડનો ભય અને ઇંદ્રના દંડનો ભય, એવો અર્થ જણાય છે.

થાય છે.[1] નિવૃત્તિ માર્ગમાં ચોરો અને હણનારાઓ (પણ અતિથિ થાય છે એવો) નિર્ણય[1] 'આટલું જન્મનું સફલપણું છે' (૧૯-૨૦-૩૫) શ્લોકમાં કરેલો છે. વળી ભ્રમને લીધે[2] મનોરથ પૂર્ણ ન થાય, છતાં પણ આશ્રમમાં રહેનારાઓએ અતિથિ સત્કાર કરવો જોઈએ, એમ 'નો बलि' અમારા સંબંધવાળું (અમારું) પૂજન સ્વીકારો' શબ્દોથી કહેલું છે. 'તેથી શું થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી (આ) સ્થાનને 'વસાયેલું કરો' એમ કહેલું છે. (તમારો) મનોરથ સિદ્ધ નહિ થાય, છતાં પણ પરોપકાર થશે, એવો અર્થ છે. 'જે ઘરોમાં અતિથિઓ હોય છે....' વાક્યમાં જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે દોષરહિત ઉત્તમ પુરૂષોની આ રીત છે. ૮.

એ પ્રમાણે બે શ્લોકોથી (નરનારાયણમાં) કામ વિગેરે દોષો ન હોવાનું કહ્યું. અને તેવી રીતે (તેમનું) માહાત્મ્ય કહેવાયું, ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય કરેલા હોવું વિગેરે (ગુણો) પુરુષની બુદ્ધિથી ગ્રહણ થઈ શકે તેવા છે. (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) ચાર શ્લોકોથી તે ન હોવાનું કહેતાં, (આરંભના ત્રણ (શ્લોકો-થી (૧) ભગવાનના ગુણો (૨) ભગવદીયના ગુણો અને (૩) અસાધારણ ગુણો (ના પ્રકાર)થી તે કહે છે. તે પૈકી પ્રસંગ સાથે ભગવાનનો ગુણ કહે છે. માત્ર ભય ન રાખવાનું કહેલું અને વધારાનું પૂજન તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्थं वदत्यभयदे नरदेव देवाः सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः ॥
नैतद्विभो! त्वयि परेऽविकृते विचित्रं स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे ॥ ९ ॥

હે નરદેવ! અભય આપનાર આ પ્રમાણે કહેતા હતા, ત્યારે લજ્જા પામેલા, નમેલ મસ્તકવાળા દેવોએ કૃપાળુને તેમને કહ્યું (કે):—હે શક્તિમાન્! આત્મામાં રમણ કરનારા ધીર પુરૂષોના સમૂહો જેમનાં ચરણકમલને નમન કરે છે તેવા, (સર્વને) વશ રાખનાર, વિકારરહિત આપમાં આ આશ્ચર્યકારક નથી. ૯.

૧...૧ 'અપરાધીઓ અતિથિ કેમ ગણાય? અને તેમની શી જરૂર?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ વાક્યો કહેલાં છે. પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં અતિથિઓનું પૂજન થાય છે. અને ત્યાં આ-વાઓ અપરાધી ગણાતા નથી. સર્વનું કલ્યાણ કરવું એ ઉત્તમ પુરુષોનો ધર્મ હોવાથી નારાયણે તે પ્રમાણે (સ્વાગત) કર્યું. (प्र) 'પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં' છે ત્યાં 'નિવૃત્તિમાર્ગમાં' જોઈએ એમ જણાય છે.

૨. (કામ વિગેરે) આવેલાઓના ભ્રમને લીધે (प्र) નરનારાયણના તપનો ભંગ કરવા તેમને જીવ માની આવેલા, પણ તે જીવ નહિ પણ ઈશ્વર હતા. તે તેમના ભ્રમને લીધે તેમનો તપભંગ કરવાનો મનોરથ પૂર્ણ નહિ થાય, પરંતુ અતિથિસત્કાર કરવાનો અવસર આપવાથી પરોપકાર થશે, એવો અર્થ જણાય છે.

મોટા (પુરુષો) બોલે તેજ પોતાની હલકાઈ જણાવનારો હલકા (પુરુષો)-ની પૂજાનો પ્રકાર[1] છે. અભયદાનથી મોટું દાન (કાંઇ) નથી. આસન વિગેરે પણ (કામ વિગેરેને) પ્રાપ્ત થયાં એમ સમજાય છે.[2] 'હે નરદેવ !' સંબોધનથી (નિમિત્તે) એવો લૌકિક ઉપદેશ કરેલો છે કે અભયદાન આપવું જોઇએ. તે (કામ વિગેરે) પણ સ્વરૂપથી મોટા હતા, તેથી 'દેવોએ' એમ કહેલું[3] છે. (નરનારાયણની) વિરુદ્ધ કાર્ય કરવાથી લજ્જા થઈ. મોટા પુરુષો પ્રતિ ઘણો આદર હોવાથી નમેલ મસ્તકવાળા થયા. વેશ્યા વિગેરે જોવાથી (નરનારાયણને) કામ ઉપર અણગમો થયો. તે અણગમા સાથેના, અથવા તેઓને લાચાર જોવાથી કૃપા સાથેના[4] (નરનારાયણ)[4] કર્મ છે. (સઘૃણ શબ્દ) ક્રિયાવિશેષણ લઈએ ત્યારે, પોતે નાશ કરેલા ભક્તોનું સ્મરણ કરીને, ભક્તોના નિમિત્તથી વિજ્ઞપ્તિ કરતા હોય તેમ (કહ્યું)[5] (એવો અર્થ થાય) આપ સર્વને પિતામહ(દાદા)ની પેઠે વશ રાખનાર હોવાથી, અને તેમનાથી થતો ખળભળાટ (આપમાં) થતો ન હોવાથી, આપમાં સર્વ સંભવે છે. ગુણોનું કાર્ય વિકાર છે, તે (આપમાં) નથી. વળી જેઓએ જ્ઞાન અને ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલા છે તેવા પ્રસિદ્ધ (પુરુષો) એ પણ પ્રશંસા કરેલા અને આદર આપેલા(આપ)માં જ્ઞાન અને ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય હોય તેમાં કહેવું જ શું ? તે અર્થ કહે છે કે આત્મામાં રમણ કરનારા અને તે ધીર (પુરુષો), તેઓના સમૂહોએ નમન કરેલ છે ચરણકમલને જેમના તેવા (આપ છો). ૯

આપમાં સર્વ યોગ્ય છે, પરંતુ સેવકોની દુર્દશા છે અને તે (ભગવાન) કોઇક સમયે દૂર કરે છે, તેથી તે સદા દૂર કરવામાં આવે તે માટે તે[6] :

૧. 'વચન પૂજા કેમ ગણાય ?' એવો સંશય થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'इत्थं' 'આ પ્રમાણે' શબ્દથી પ્રકાર કહેલો છે. (પ્ર)

૨. ગયા શ્લોકમાં 'પૂજન' કહેલ છે, તેથી સમજાય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩. પૂજન માટે યોગ્ય ગણાય તે માટે કહેલું છે. (પ્ર)

૪. 'तम्' શબ્દથી ભગવાન કહેલા છે. તે 'ऊचुः' કહ્યું શબ્દનું કર્મ છે. (પ્ર) सघृणं 'तम्' નું વિશેષણ હોવાથી કર્મનું વિશેષણ હોઇ, કર્મ કહેલ છે. 'घृणा' શબ્દના બે અર્થો હોવાથી બંને અર્થ લીધેલા છે. (પ્ર)

૫. આગળના (અગીઆરમા) શ્લોકનું તાત્પર્ય વિચારી, 'सघृण' ક્રિયાવિશેષણ લઇ અર્થ કરેલ છે. 'भक्तषु' એટલે ભક્તોના નિમિત્તથી. (પ્ર)

૬. 'તે' એટલે તેઓની દુર્દશાનું સ્વરૂપ (પ્ર)

કહે છે.[1] પ્રવાહ અને મર્યાદાના સંબંધવાળો ભક્ત પુષ્ટ થાય છે. તે બંનેનો અધિકાર આપેલા ઇર્ષ્યાવાળા દેવો પોતાની સેવાને તજી ભગવાનની સેવામાં તત્પર રહેનારાઓને પ્રવાહમાં અને મર્યાદામાં વિઘ્નો કરે છે, તેથી પ્રવાહ અને મર્યાદામાં ગૌરવ પ્રાપ્ત ન કરવાથી તેઓ લાચાર જેવા થાય છે.[1] તે (અર્થ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः स्वौको विलंघ्य परमं व्रजतां पदं ते ॥
नान्यस्य बर्हिषि बलिं ददतः स्वभागान् धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि ॥१०॥

(દેવોનાં) પોતાનાં ધામનું ઉલ્લંઘન કરીને આપનાં ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરનાર આપની સેવા કરનારાઓને દેવોએ કરેલાં ઘણાં વિઘ્નો થાય છે, યજ્ઞમાં (દેવોને) બલિ અને પોતાના ભાગો આપનાર બીજાને (વિઘ્નો) થતાં નથી. જ્યારે આપ રક્ષણ કરનાર થાઓ છો ત્યારે તે વિઘ્નોનાં માથે ચરણ મૂકે છે. ૧૦

ફલ પ્રાપ્ત થતાં સુધી (આપની સેવા કરે છે), એમ '(ઉત્તમ) સ્થાનને પ્રાપ્ત કરનાર' શબ્દથી કહેલું છે. જો કે જેમ વૃક્ષને (સિંચન કરવાથી ડાળો તથા પત્રોને સિંચન થાય છે)' એ ધોરણ પ્રમાણે ભગવાનની પૂજા થતાં (દેવો) તૃપ્ત થાય છે, છતાં પણ ભગવાનના ભકતે (તેમને કાંઈ) આપવાનું ન હોવાથી[2] માત્ર (ભગવાનની) સેવાથી તેઓ સંતોષ પામતા નથી. તે અર્થ '(આપની) સેવા કરનારાઓ' શબ્દથી કહેલ છે. જૂદાં જૂદાં કાર્યમાં ઘણા વિઘ્નો કરે છે, અને તેથી કાંઈપણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, એવો અર્થ છે. પ્રવાહમાં બલિ આપનારને (અને) મર્યાદામાં પોતાના ભાગો આપનારને (દેવો વિઘ્ન કરતા નથી). વળી તેઓ[3] દુષ્ટ પુરુષોની પેઠે સર્વના સંબંધમાં વિઘ્ન કરતા નથી, તે (અર્થ) 'બીજાને (થતાં) નથી' શબ્દોથી કહેલ છે. બીજો હોઈ (તે) એક (પ્રકારનો) છે.[4]

૧..૧ 'ભગવાનના ભક્તોને વિઘ્ન કેમ થાય? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી તે ભક્તોનું સ્વરૂપ અને (તેમને થતાં) વિઘ્નનો પ્રકાર આ ભાગથી કહે છે. માત્ર પુષ્ટિ (માર્ગના ભક્તો)ને વિઘ્ન થતું નથી, અને બીજાને વિઘ્ન થાય છે, તે તેઓનાં લૌકિક અને વૈદિક કાર્યનો નાશ કરનારું થતું નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨. ભગવાનના ભક્તોએ કરેલ બલિ અથવા ભાગરૂપ દેવાનું ન હોવાથી, (પ્ર) ભગવાનના ભક્તો તેઓને બલિ, અથવા ભાગ આપતા ન હોવાથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૩. 'તેઓ' એટલે દેવો. (પ્ર)

૪. બીજો, એટલે જૂદો હોવાનાં અભિમાનવાળો. દેવોમાં અને તેઓના સેવકમાં આ ગુણ સમાન હોવાથી, તે બંને એક પ્રકારના સ્વભાવવાળા છે. તેથી દેવો (તેમના સેવક) ને વિઘ્ન કરતા નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

જો કે 'જેમનાં ચરિત્રરૂપ લીલા....' (૧૦-૪૪-૧૮) વાકયના નિયમ પ્રમાણે ભગવાનને પણ આ ઇષ્ટ છે, છતાં પણ જ્યારે તે લોકની નિંદાને લીધે અથવા દયાને લીધે વિઘ્નમાં રહેલાઓનું રક્ષણ કરનાર થાય છે ત્યારે કોઈક (ભગવાનનું ઉત્તમ) સ્થાન પ્રાપ્ત કરે[1] છે, એવો અર્થ છે.

'વિઘ્નો ઘણાં હોય ત્યારે શું કરવું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જ્યારે વિઘ્નોનાં માથે (ચરણ મૂકે છે)' એમ કહેલું છે. વિઘ્નો પોતાનાં કાર્યને લઈ જવા (પોતાનાં) માથે મૂકે છે. જો તેજ પ્રસંગે તેનું રક્ષણ (ભગવાન કરે), તો તે પોતાનો ચરણ ત્યાંજ મૂકે છે, એવો અર્થ છે. પાછલા વાકયમાં કહેલા 'જે (જ્યારે)' શબ્દને 'તે (ત્યારે)' શબ્દની જરૂર (હોતી) નથી. 'હે માધવ ! આપના સેવકો (તેવી રીતે માર્ગથી ભ્રષ્ટ થતા) નથી' (૧૦-૨-૩૩) વાકયમાં કહેલા ભક્તો યાદવોની પેઠે દેવો પ્રતિ ઉદાસીન છે, અહિં (કહેલા તેમની) સેવા કરનારા છે, એવો ભેદ છે. ૧૦

આ[2] દૃઢ કરવા માટે (નીચેના શ્લોકમાં) વિઘ્નોનું માહાત્મ્ય કહે છેઃ–

क्षुत्तृट्त्रिकालगुणमारुतजैह्वशैश्न्यानस्मानपारजलधीनतितीर्य केचित् ॥
क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गोर्मज्जन्ति दुश्चरतपश्च वृथोत्सृजन्ति ॥११॥

એમો ભૂખ, તરસ, ત્રણ કાલ(ઋતુ)ના ગુણો, વાયુ, જીભના દોષ, અને જનનેંદ્રિયના દોષરૂપ અંતરહિત સમુદ્રને તરી જઈ, કેટલાક ફલરહિત ક્રોધને વશ થાય છે, ગાયનાં પગલામાં ડૂબી જાય છે, અને કષ્ટથી આચરી શકાય તેવા તપનો વૃથા ત્યાગ કરે છે. ૧૧.

હજારોથી અધિક વિઘ્નોમાં અમે છ મુખ્ય છીએ અને તેમાં પણ પછી પછીનું અધિક છે. તે અર્થ 'ભૂખ' વિગેરેથી કહેલ છે. 'કામ સમુદ્ર જેવો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે આઠ પ્રકૃતિવાળા[3] કામને તરવું કઠણ છે. તે અનંત જન્મોમાં

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'विघ्नस्थानाम्' પાઠ લીધેલ છે.

૧. ઉત્તમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને (વિઘ્નનાં માથે) પગ મૂકે છે. 'આપનો ભક્ત' શબ્દો અધ્યાહાર છે, તેથી (વિઘ્નનાં માથે ચરણ મૂકી આપનાં સ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે વિઘ્ન થવાનો સંભવજ રહેતો નથી, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૨ 'આ' એટલે દુર્દશા પ્રાપ્ત થવાનું, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૩ ત્રણ કાલના ગુણો અને ભૂખ વિગેરે પાંચ, એ આઠ પ્રકૃતિ એટલે ઉત્પત્તિનાં કારણરૂપ છે જેના, તેવા કામને, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

જીવતાં હોઇએ ત્યાં સુધી આઠ પ્રકારે વિઘ્ન કરે છે. તે વિષયમાં સહન કરવો એ તરવાનું છે, ઉપાય કરવો એ ડૂબવાનું છે. તેથી ઉપાય કરવાનાં સાધનો ડૂબાડનારા છે.

(કામને) વશ કરવો એ બીજો ગુણ છે. જેમણે વશ કરેલ ન હોય તે બધાનેજ તરવાની વિગેરે શંકા રહે છે. 'તરી જંઇ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ઘણા સમય સુધી સહન કરવામાં આવે ત્યારે તેઓ (કામ વિગેરે) તે પ્રમાણે વિઘ્ન કરતા નથી, તેથી તેઓ (સહન કરનારા) દુર્લભ છે. કામમાં ડૂબેલ હોય, તેને તો ઇંદ્રિયનું સુખ થાય છે, ક્રોધમાં (ડૂબેલાને) તે પણ થતું નથી, શત્રુનું મૃત્યુ દુઃખ દૂર કરનારું હોવા છતાં પણ, (તે) પોતે કરવાથી કાંઇ શ્રેષ્ઠતા નથી. વળી ક્રોધ દુઃખરૂપ છે, અને તે પણ વિવેકરહિત અને અભિમાનવાળાનેજ થાય છે.[1] વળી ક્રોધમાં (તેને) સહન કરવા સંબંધી સંદેહ જ નથી. (પુરુષ તેને) વશ જ થાય છે એમ 'વશ થાય છે' શબ્દોથી કહેલ છે. કામનો વિચાર કરતાં ક્રોધ તો ઘણો તુચ્છ છે, કારણ કે પ્રવાહની મર્યાદામાં (તેની) સ્થિતિ નથી. (તે) વિવેકથી દૂર થાય તેવો છે અને કારણ[2] પણ હેતું નથી. તે (અર્થ) 'ગાયના પગલામાં ડૂબી જાય છે' શબ્દોથી કહેલો છે (પોતાની) વિરુદ્ધ વચનના શબ્દના એક ભાગમાં ડૂબે છે, એવો અર્થ છે. કામ કાયાનો (દોષ) અને ક્રોધ વાણીનો (દોષ) હોવાનું સિદ્ધ છે. બંનેનો ભેદ જણાય તે માટે સંબંધવાળું વચન* (કહેલું છે). કામમાં ડૂબેલાઓને મર્યાદાનાં ફળનો અનુભવ થાય છે, ક્રોધમાં તે પણ થતું નથી, એમ 'અને કષ્ટથી આચરી શકાય તેવા તપનો વૃથા ત્યાગ કરે છે' શબ્દોથી કહેલું છે. જેમ ડૂબેલો માથા ઉપરના ભારને તજે તેમ (ક્રોધવાળો તપ તજે છે). (તે ત્યાગ) પોતાનું અથવા બીજાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરાવતો ન હોવાથી, વૃથા (નકામો) છે. ટાઢ, તાપ અને વરસાદ (એ) ત્રણ કાલના ગુણો છે. (સમુદ્રને) ઉત્તમ પ્રકારે તરીને (તરી જઇ), ઈશ્વરે રચેલાં (ગાયના) પગલામાં (ડૂબે છે). ભગવાનમાં (નરનારાયણમાં) કામ તથા ક્રોધ નથી એ જોઇને, ભક્તોનું ઇચ્છેલું માગવાના અને પોતાનાં પુરુષાતનનું વર્ણન કરવાના બાનાથી (કામ વિગેરેએ) એ પ્રમાણે (નરનારાયણની) સ્તુતિ કહી (કરી). ૧૧.

---

૧ આથી 'ફલરહિત' વિશેષણનું તાત્પર્ય કહેલું છે (પ્ર)

૨ 'કારણ' એટલે (તેમાં) ડૂબવાનું કારણ. (પ્ર)

* 'જીભના દોષ અને જનનેંદ્રિયના દોષ' એમ જીભ અને જનનેંદ્રિય સાથે સંબંધવાળા શબ્દ યોજેલા છે, એવો અર્થ જણાય છે.

(નર નારાયણના) ચિંતન ન થઇ શકે તેવા ઐશ્વર્યનું જ્ઞાન ન હોવાથી એમ તેઓ જાણતા હતા. તેથી તે (તેઓનું અજ્ઞાન) દૂર કરવા સ્ત્રીઓ દેખાડી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः
दर्शयामास शुश्रूषामर्चने कुर्वतीर्विभुः ॥१२॥

તેઓ એમ સ્તુતિ કરતા હતા ત્યારે શક્તિમાન (નરનારાયણે) પૂજનમાં સેવા કરતી ઘણી અદ્ભુત સ્ત્રીઓ દેખાડી. ૧૨.

स्त्रीभिः कामजयो यस्य क्रोधस्याप्यर्चनेन हि ॥
उत्कर्षाधायकत्वेन ह्युभयोरित्यचिन्त्यता ॥ ३ ॥

જેમણે સ્ત્રીઓથી કામ ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત કર્યો) અને પૂજનથી ક્રોધ ઉપર પણ વિજય (પ્રાપ્ત કર્યો), બંને (વિજયો) સરસાઈ કરાવનારા હોવાથી તે ચિંતન થઈ ન શકે તેવા (ગૌરવવાળા) છે. કા. ૩

'तेषाम्' એટલે તેઓની હાજરીમાં, અથવા તેઓને દેખાડી, અથવા તેઓના સંબંધવાળી (સ્ત્રીઓ દેખાડી). (આ સ્ત્રીઓ) જૂદા બ્રહ્માંડમાં રહેનારી હતી. તેમ ન હોય, તો ઉર્વશીનું (તેઓને) દાન અયોગ્ય થાય (ગણાય). કામ વિગેરેને પણ (આ સ્ત્રીઓએ) વિવેક ભૂલાવ્યો, એ (તેઓનું) ઘણું અદ્ભુતપણું. ઘણું અદ્ભુત હતું દર્શન જેઓનું તેવી તે સ્ત્રીઓને અર્ચને કામ વિગેરેના પૂજનમાં સ્નાન કરાવવું વિગેરેમાં (સેવા કરતી દેખાડી). 'શાંત રહેવાથી પણ સર્વ (કાર્ય) પતતું હતું ત્યારે એમ કેમ કર્યું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'શક્તિમાન' એમ કહેલું છે, કારણ કે શક્તિમાન હોય તે સર્વની સાથે ક્રીડા કરે, તેના જેવું (દેખાડ્યું) એવો અર્થ છે. ૧૨.

ન આપી શકાય તેવું દાન (કર્યાનું) કહેવા માટે, તેઓની ઇચ્છા (હોવાનું) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ–

ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः ॥
गन्धेन मुमुहुस्तासां रूपौदार्यहतश्रियः ॥१३॥

લક્ષ્મીના જેવી રૂપવાળી સ્ત્રીઓ જોઇને, તે દેવના સેવકો તેઓની ગંધથી મોહ પામ્યા અને તેઓનાં રૂપ અને ઉદારતાથી નાશ પામેલ શ્રીવાળા થયા. ૧૩.

ઇન્દ્ર વિગેરેનાં અંતઃપુરની સ્ત્રીઓનાં દર્શનથી પણ મોહ થયો ન હતો એમ જણાવવા 'તે દેવના સેવકો' એમ કહેલું છે. સર્વ જગતની લક્ષ્મીઓ દેહ

ધારણ કરનારી થએલી હોય તેવી તે (સ્ત્રીઓ) હોવાથી, કમલના કેસરની ગંધ જેવી ગંધવાળીઓની, તેઓની ગંધથીજ (દેવના સેવકો) એવા[1] હોવા છતાં મોહ પામ્યા તેઓની (પોતાની) પૂજા થવાનું જ્ઞાન ક્યાંથી રહે? એવો અર્થ છે. 'શ્રી' 'લક્ષ્મી' એ બીજી(વિભક્તિ)નું બહુવચન છે. જ્યારે ગંધથી જ મોહ થયો તો પછી, સ્પર્શ વિગેરેનું કહેવું જ શું? એવો ભાવ છે. 'તેઓનાં રૂપ અને ઉદારતાથી નાશ પામેલી હતી શ્રી જેઓની' એવું બીજું (દેવના સેવકનું) વિશેષણ, (તેઓની સ્ત્રીઓ માટેની) તીવ્ર ઇચ્છા જણાવવા (કહેલું છે) પછીના (શબ્દ) સાથે સંબંધ થતાં છઠ્ઠી (વિભક્તિ)નો[2] પ્રત્યય ઉડી ગએલ નથી. કાંતિ અને ધન એવાં બે પ્રકારની શ્રી છે. કાંતિના આધાર (સ્ત્રીઓનાં) રૂપથી (દેવના સેવકોની) કાંતિનો નાશ થયો, અને ઉદારતાથી ધનનો(નાશ થયો). ઉદારતા ન હોય તો ધન પથ્થર જેવું છે. અથવા તેઓનાં રૂપની સમીપ જવાથી જ સર્વે રૂપવાળાં થાય, એવી રૂપની જે ઉદારતા, તેનાથી (દેવના અનુચરોની) પહેલાંની કાંતિનો નાશ થયો. ૧૩

તેઓનો અભિપ્રાય જાણીને (નરનારાયણે)ન આપવા યોગ્યનું પણ દાન કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तानाह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव ॥
आसामेकतमां वृङ्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणाम् ॥१४॥

પ્રણામ કરેલા તેઓને દેવોના દેવ ઈશ્વરે હસતા હોય તેમ કહ્યું કે આમાંથી એક જેમાંથી સમાન રૂપ (પ્રાપ્ત) થાય, (અને) જે સ્વર્ગના ભૂષણરૂપ થાય તેને તમે માગી લો. ૧૪

(દેવોની) અધિકારમાં દૃઢ આસક્તિ જાણીને સંતોષ પામેલા હોય તેની પેઠે દાન કરે છે, એમ 'દેવોના' ઇંદ્ર વિગેરે 'દેવો' છે, તેમના ઈશ્વર' શબ્દથી (જણાવેલું છે). ઉર્વશીથી પણ ઇંદ્રને ભોગ (પ્રાપ્ત) થવાનો, તેથી અપકાર કરનારને ભોગ થવાનું પરિણામ થતું હોવાથી દાન ન કરે તે(સેવકો)નો દોષ ન હતો એમ 'પ્રણામ કરેલા' વિશેષણથી કહેલું છે. મોહ પામેલા હોવા છતાં

---

૧. ઇંદ્ર વિગેરેના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓના દર્શનથી પણ જેમને મોહ થયો ન હતો. 'એવા' એ દેવના અનુચરોનું વિશેષણ છે. (પ્ર)

૨ 'तासाम्' શબ્દ છઠ્ઠી વિભક્તિનો છે (પ્ર) તેનું 'तत्' થઇ 'तद्रूपौदार्य...' એમ વિભક્તિના પ્રત્યયનો લોપ થયો હોય તો થાય; પણ લોપ થયો નથી, એમ કહેલ જણાય છે.

પણ તેઓ તે(સ્ત્રી)ઓને જોતા ન હતા, એવો અર્થ છે. તેથી જ (સ્ત્રીઓને) જોવામાં પણ ભય પામેલા જોઈને, હસવું આવેલ હોવા છતાં તેઓનો દોષ ન જણાય તે માટે અટકાવી રાખ્યું, એમ 'હસતા હોય તેમ' શબ્દોથી કહેલ છે. તમો(સેવકો)ને અને ઈંદ્રને લાભ થાય તે માટે 'સ્વર્ગના ભૂષણરૂપ અને જેમાંથી સમાન રૂપ (પ્રાપ્ત) થાય તેવી' સમાનઃ સમાન વર્ણ: રૂપ પ્રાપ્ત થાય યસ્યાઃ જેમાંથી, (એ) પાંચમી વિભક્તિ છે, તેવી (માગી લો). ૧૪.

(નરનારાયણનાં) ઘણાં ગૌરવના સમાચાર કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં (તેવા ગૌરવનું) મૂલ કહે છે:-

ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः ॥
उर्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥ १५ ॥

દેવની સ્તુતિ કરનારાઓએ 'ભલે!' એમ આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી, તેમને નમન કરી, અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ ઉર્વશીને પસંદ કરી સ્વર્ગમાં ગયા. ૧૫.

'ભલે' શબ્દ સ્વીકાર કરવાના અર્થમાં (યોજાએલો છે). આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી નમન કરી સેવકપણું જણાવ્યું. દાન ગ્રહણ કરવાનું અને (નરનારાયણની) કીર્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનું કારણ 'સ્તુતિ કરનારાઓ' શબ્દથી (કહેલું છે). અપ્સરા આમને સુખ થાય તે માટે (પસંદ કરી[1]). ૧૫.

નીચેના શ્લોકમાં (નરનારાયણનું) ગૌરવ કહે છે (જણાવે છે):—

इन्द्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसाम् ॥
ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः ॥ १६ ॥

સભામાં ઈંદ્રને નમન કરી દેવોના સાંભળતાં નારાયણનું ગૌરવ જણાવ્યું; ઈંદ્રને વિસ્મય થયો (અને) તે ભય પામ્યો. ૧૬

કામ વિગેરે ઉપર વિજય, (તેઓનો) વશ કરવા અને ઈંદ્ર વિગેરેના અભિમાનનો નાશ એ (નારાયણનું) ગૌરવ. 'तत्रास' શબ્દથી ભય (થયાનું) કહેલ છે). (નારાયણ પોતાની) ઈચ્છા પ્રમાણે કરશે, એવા ચરિત્રથી વિસ્મય થયો. ૧૬.

એ પ્રમાણે દેવોને વિસ્મય પમાડનારું નારાયણનું ચરિત્ર કહીને (તેઓએ કરેલા) ઉપકાર પ્રમાણે અનુક્રમે અધ્યાય પૂરો થતાં સુધી સર્વ અવતારો ટૂંકાણથી

૧. અપ્સરા ન હોય તો તે(સેવકો)ના ઉપયોગમાં ન આવે, તેથી અપ્સરા પસંદ કરી, એવો અર્થ છે (પ્ર)

કહે છે. તે વિષયમાં ક્રિયા કરતાં જ્ઞાન મુખ્ય છે અને તે(જ્ઞાનના અવતારો)માં પણ સનક વિગેરે મુખ્ય છે. તેથી આરંભમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

हंसस्वरूप्यवदद्च्युत आत्मतत्त्वं दत्तः कुमार ऋषभो भगवान् पिता नः ॥
विष्णुः शिवाय जगतां कलयावतीर्णस्तेनाहृता मधुभिदा श्रुतयो हयास्ये ॥१७॥

જગતોનાં કલ્યાણ માટે વિષ્ણુએ કલાથી અવતાર લઈ અચ્યુત રહી હંસના સ્વરૂપથી અને દત્ત કુમાર અને અમારા પિતા ભગવાન ઋષભ થઈ આત્માના તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો (અને) મધુનો નાશ કરનાર તે હયગ્રીવના(અવતાર)માં શ્રુતિઓ લઈ આવ્યા. ૧૭.

હંસનું ચરિત્ર (આ સ્કંધના) તેરમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ છે. તેના બીજા પ્રમાણ સુધીના (અવતારો) કહે છે. 'અચ્યુત' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે બધાએ સ્વરૂપોમાં સ્વરૂપની હાનિ થઇ નથી, આનંદસ્વરૂપ જ (ભગવાને પોતાના) જૂદા જૂદા દેહો દેખાડેલા છે. 'અચ્યુત રહી આત્માના તત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો' શબ્દોનો (શ્લોકના) પૂર્વાર્ધમાં બધાને સંબંધ છે. હંસ, દત્તાત્રેય, સનત્કુમાર અને ઋષભ જ્ઞાનકલાના અવતારો છે. ફલ જણાવનારાં વચન[1] (શ્લોકના) ત્રીજા ચરણનો બધા અવતારો સાથે સંબંધ છે. 'કલાથી' એટલે જ્ઞાનશક્તિ સાથે અથવા ક્રિયાશક્તિ સાથે.[2] 'જગતોના' એ બહુવચન ત્રણ લોકમાં રહેનારાઓ ઉપર જૂદા જૂદા ઉપકાર કરવા (અવતાર લીધા) એમ જણાવવા (યોજેલું છે.)

(૧) કુદરતી સ્વરૂપથી પધારેલા (૨) શુદ્ધ સત્ત્વવાળા શરીરમાં પ્રકટ થએલા. અને (૩) પોતાની મેળેજ પ્રગટ થએલા એમ અવતારો ત્રણ પ્રકારના છે. તે પૈકી નારાયણ પુરુષના સ્વરૂપમાં અને પોતાની મેળેજ પ્રકટ થએલા છે. તેમનાથી જૂદા[3] [અવતારો] શરીરમાં [પ્રકટ થએલા છે], શ્રીકૃષ્ણ પોતાની મેળે પ્રકટ થએલા છે. અભિમાન હોય[4] ત્યારે એકતા હોય છે. અભિમાન ન હોય ત્યારે આધાર અને આધેયની સ્થિતિ હોય છે. હંસ તો આનંદમય, સદાનું ઉત્તમપણું વિગેરેના સ્વરૂપવાળો છે. હંસના જેવો દેહ છે આમનો, તેથી (આ) 'હંસના સ્વરૂપ'વાળા છે. તેથી આમને જૂદા કહેલા છે.

---

૧. 'જગતોનાં કલ્યાણ માટે' એમ ફલ કહેલું હોવાથી ઉપર કહેલા અને હવે કહેવામાં આવશે તેમની સાથે સંબંધ છે, એવો અર્થ છે (પ્ર)

૨. આ શબ્દથી (અવતાર લેવાનો) પ્રકાર કહેલ હોવાથી પણ સંબંધ જણાવેલ છે (પ્ર)

૩. 'તેમનાથી જૂદા' એટલે દત્તાત્રય વિગેરે (પ્ર)

૪. શરીરનું અભિમાન હોય ત્યારે શુદ્ધ સત્ત્વ શરીર અને અવતાર બેની એકતા છે. (પ્ર)

ત્યાર પછી ચાર (અવતારો)[1] કહેલા છે. કુમાર (સનત્કુમાર) આવેશવાળા હોવા છતાં અવતારની સમાન[2] છે. ઋષભના સંબંધમાં 'અમારા પિતા ભગવાન' શબ્દોથી ખાસ ગુણ કહેલ છે. (તેમનામાં ભગવાનના) છ ગુણો પ્રકટ થએલા અને તે ભગવન્માર્ગની પ્રવૃત્તિ કરાવનારા છે. 'અજનાભ નામના (પોતાના ખંડમાં) વૃષ્ટિ કરી' [૫-૪-૩] શબ્દોથી ઐશ્વર્ય કહ્યું. (પ્રજાનું) પાલન વીર્ય અને 'એકસો વાર (યજ્ઞ કર્યા)' [૫-૪-૧૭] એ ધર્મ (જણાવે છે). 'પ્રજા માત્રનો (પ્રેમ હોવો)' [૫-૪-૫] એ યશ (જણાવે છે). 'જયન્તીમાં (એકસો પુત્રો) ઉત્પન્ન કર્યા' [૫-૪-૮] એ શ્રી (જણાવે છે). 'આ દેહ [કામના કરવા યોગ્ય] નથી' [૫--૫-૧] એ જ્ઞાન [જણાવે છે], 'ગાંડાના આવેશવાળા જેવા [દેખાતા]' [૫-૫-૩૧] એ વૈરાગ્ય દર્શાવે છે. અમો [નવ યોગેશ્વરો] ને ઉત્પન્ન કર્યા એ ભગવન્માર્ગ[ની પ્રવૃત્તિ કરી]. 'તેન' તેમની [એટલે વિષ્ણુની] સાથે [એ] ત્રીજું ચરણ જ્ઞાનનાં મુખ્યપણાને લીધે[3] પડેલાં [પૂર્વાર્ધમાં કહેલા] ચાર [અવતારોને લાગુ પડે છે].

હયગ્રીવ[અવતાર]માં વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો. મધુ અને કૈટભના વધ અને વેદનો ઉદ્ધાર [એ તેમનું] ચરિત્ર છે.[3] કાનમાંથી ઉત્પન્ન થએલા [તે] એ શબ્દની ઇંદ્રિયનો[4] [પોતાની] અંદર સમાવેશ કરીને ઉત્પન્ન થએલા. તેઓનો વધ કરી તેમના ઉદરમાંથી પોતાના મુખમાં[5] મૂકી શ્રુતિઓ લઇ આવ્યા, એવો અર્થ છે. ચાલુ પ્રસંગમાં જ્ઞાનમાં ઉપયોગ હોવાથી[6] 'મધુ'નું જ નામ કહેલ છે.

---

૧. જ્ઞાનની કલાના અવતારો હોવાથી કહેલા છે. (પ્ર)

૨. કારણ કે તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા છે. (પ્ર)

૩...૩ જેમ નારાયણ જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેવાળા અવતાર છે, તેવા હયગ્રીવ પણ છે એમ જણાવવા 'જ્ઞાનનાં મુખ્યપણાને લીધે હયગ્રીવ(અવતાર)માં વેદનો ઉદ્ધાર કર્યો... ચરિત્ર છે' સુધીનો ભાગ કહેલો છે. (પ્ર) 'જ્ઞાનનાં મુખ્યપણાને લીધે' શબ્દ પહેલા હંસ વિગેરે ચાર અવતારો સાથે સંબંધ ધરાવનારા છે. મધુને હણી વેદ લઇ આવવા એ ક્રિયા છે, જ્ઞાન નથી, જ્ઞાનમાં ઉપયોગી ક્રિયા હોવાથી જ્ઞાનાવતાર પણ ગણાય.

૪. 'ઇંદ્રિય' એટલે કાન (પ્ર)

૫. 'સ્વ' એટલે વાણી ઇંદ્રિયનું સ્થાન. (પ્ર) મુખ.

૬. 'જ્ઞાનમાં ઉપયોગ કેમ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. મધુ રાજસ હોવાથી પ્રપંચરૂપ છે. તેના વધથી પ્રપંચનો રજોગુણ દૂર થાય એ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી છે. (પ)

પ્રપંચ [જગત] મધુરૂપ છે.[1] કીટાનામ્ ઈંદ્રગોપ વિગેરે કીડાઓની પણ આ પ્રકાશ છે જેનાથી તે 'ક્રીટમ' એટલે તામસી માયા, તેમાં ઉત્પન્ન થએલો કેટભ પ્રવાહની વૃદ્ધિ કરનારો હોવાથી, તેના વધથી મર્યાદાનું સ્થાપન થયું.[1] ૧૭.

(નીચેના શ્લોકથી આરંભી) બે [શ્લોકો]થી દરેક ચરણમાં અવતાર કહે છે. વેદનો ઉદ્ધાર કરવાનું [હયગ્રીવ અને મત્સ્યમાં] સમાન હોવાથી નીચેના શ્લોકમાં [પ્રથમ] મત્સ્ય [અવતાર] કહે છે:–

गुप्तोऽप्यये मनुरिलौषधयश्च मात्स्ये क्रोडे हतो दितिज उद्धरताम्भसः क्ष्माम् ॥
कौर्मे धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे ग्राहात्प्रपन्नमिभराजममुञ्चदार्तम् ॥ १८ ॥

મત્સ્ય[અવતાર]માં, પ્રલયમાં મનુ ભૂમિ અને ઔષધિઓનું રક્ષણ કર્યું. વારાહ [અવતાર]માં જલમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરતાં દિતિના પુત્રને હણ્યો. કૂર્મ [અવતાર]માં અમૃતના મંથનમાં પોતાની પીઠ ઉપર પર્વતને ધારણ કર્યો. મઘર[ના ઉપદ્રવ]ને લીધે શરણ આવેલા દુઃખી ગજેંદ્રને મુક્ત કર્યો. ૧૮.

अप्यये પોતાની ઇચ્છાથી કરેલા પ્રલયમાં 'મનુ ભૂમિ અને ઔષધિઓનું (રક્ષણ કર્યું).' "च" 'અને' શબ્દ હોવાથી હયગ્રીવ રાક્ષસનો વધ કરી વેદો લઈ આવ્યા. [2]ઘણા સમય સુધી તરવાની ઇચ્છા થતાં આ અવતાર (લીધેલ). ઇચ્છાથી જ પ્રલય થએલો આઠમા મન્વન્તર પછી પુષ્ટિ હોવાથી* દોષ નથી. પૃથ્વી, પહેલો અધિકારી અને બીજો પૂરાં પાડવાનાં હતાં,[3] અને(જલમાં) પડતાં હતાં, તેથી તેનાં(રક્ષાએલાં)કર્યાં. આ મન્વન્તરમાં શ્રીકૃષ્ણનો અવતાર થવાનો હોવાથી, અલૌકિક અધિકાર(પ્રાપ્ત થાય તે)માટે ઘણા સમય સુધી તે પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઉપદેશ (કર્યો).[4]

૧...૧ આ ભાગથી ક્રિયામાં ઉપયોગી કેવી રીતે છે તે સ્પષ્ટ કરેલું છે .(प्र)

૨. મત્સ્ય પણ જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેવાળા અવતાર છે એમ જણાવવા આ કરેલ છે. (प्र)

* પોતાની ઇચ્છાથી પ્રલય કરવામાં દોષ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૩. રક્ષણ કરવાનું પ્રયોજન આથી કહેલું છે. (प्र)

૪. તરવાની ઇચ્છાનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહેલું છે. (प्र) મત્સ્યે તરતાં તરતાંજ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલ (૮–૨૪–૫૪).

ભૂમિ(નો ઉદ્ધાર સમાન+હોવાથી, ત્યાર પછી વારાહમાં (અવતાર કહ્યો). 'દિતિનો પુત્ર' એટલે હિરણ્યાક્ષ. ત્રીજા સ્કંધના છ (૧૪ થી ૧૯) અધ્યાયોની કથા આ વિષયમાં (વિચારવી). તેથી જ ભૂમિનો ઉદ્ધાર મુખ્ય નથી. 'જલમાંથી (ઉદ્ધાર કર્યો)' એટલે શ્રીકૃષ્ણે (કર્યો) તેવી રીતે નહિ.

ડુબેલાંનો ઉદ્ધાર કરવાનું સમાન*હોવાથી, ત્યાર પછી કૂર્મ [અવતાર કહેલો છે]. અમૃતનું મથન કરવામાં કાલકૂટ, (અસુરોને) ઠગવું વિગેરે દોષનો સંભવ હોવાથી[1] 'પોતાની પીઠ ઉપર' [પર્વત ધારણ કર્યો), પરંતુ પુષ્ટિને લીધે દોષ નથી.

એ પ્રમાણે દેહના અભિમાન વિનાના ચાર અવતારો કહીને, ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા મન્વન્તરના અવતારો, જે (પોતાનું) કાર્ય પૂરું થતાં વૈકુંઠ પધારેલ (અને) અભિમાન ન હોવાની સમાનતાથી વૈકુંઠમાંથી પાછા પધારેલ તેઓને ચરિત્રથી કહે છે. હરિએ ગજેંદ્રને મુક્ત કરાવ્યો આ(અવતાર)થી આરંભી પાંચ (અવતારો) શરણે આવેલાને મુક્ત કરાવનારા છે. ગજેન્દ્રનું ચરિત્ર ચોથા મન્વન્તરના અવતારનું હોવાથી સ્પષ્ટ હોવાથી, આગળનું ચરિત્ર પાંચમા અને છઠ્ઠા(મન્વન્તર)નું હોવાનું જણાય છે. મઘર વૈરાગ્ય કરાવનારો હોવાથી પણ (આ અવતારના વર્ણનના) આરંભમાં કહેલો છે. 'સંગ્રામમાં જે શરણ આવેલા હોય છે (તેમનો હું ઉદ્ધાર કરૂં છું)' એ વાક્ય પ્રમાણે[2] (ગજેંદ્ર) 'શરણ આવેલ' એમ (જણાવેલ છે). પુષ્ટિ હોવાથી (મઘરને હણવામાં) દોષ નથી. 'अमोचयत्' 'છોડાવ્યો' એમ કહેવાનું હતું ત્યાં (અવતારજ) સર્વ (કાર્ય) કરનાર હોવાથી 'મુક્ત કર્યો' એમ કહેલું છે. 'જેમનો બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર ખોરાક છે' એ વાક્યનો શરણ આવેલાને છોડાવવામાં વિરોધ થાય, તેથી 'દુઃખી' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે ખોરાક બનેલા દુઃખી હોતા નથી. ૧૮.

संस्तुन्वतोऽब्धिपतिताञ्श्रमणानृषींश्च इन्द्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् ।
देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे ॥ १९ ॥

+ મત્સ્ય અને વારાહે બંનેએ કરેલ હોવાથી, એવો અર્થ છે.

* મત્સ્યે ડૂબતાં ભૂમિ વિગેરેને બચાવ્યાં, કૂર્મે પર્વતને ધારણ કરેલો.

૧. પીઠ પર પર્વત ધારણ કરવાનું પ્રયોજન કહેવું છે. પીઠ અધર્મનો માર્ગ હોવાથી ત્યાં ધારણ કરવાથી દોષનો સંભવ થાય. (प्र)

૨. 'અભિમાનરહિત(ભગવાન)ને બધા સરખા હોવાથી મઘરને કેમ હણ્યો?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી આ કહેલું છે. શરણ આવેલાનું રક્ષણ કરવાનું ભગવાનનું વ્રત હોવાથી ગજેંદ્ર શરણ આવેલ હોવાથી તેને હણ્યો, એવો અર્થ છે. (प्र)

સ્તુતિ કરતા સમુદ્રમાં પડેલા શ્રમણોને અને ઋષિઓને, અને વૃત્રના વધને લીધે પાપમાં પડેલા ઇન્દ્રને (અને) અસુરોનાં ઘરમાં પૂરાએલી દેવોની અનાથ સ્ત્રીઓને (મુક્ત કરેલ શ્લોક. ૧૮). નૃસિંહ. (અવતાર)માં સત્પુરૂષોને અભય આપવા અસુરોના રાજાને હણ્યો.૧૯.

પાંચમા મન્વન્તરમાં થએલ અવતારે[1] ઉત્તરકાંડ અને પૂર્વકાંડમાં રહેલાને અને ઇન્દ્રને (એ) ત્રણને મુક્ત કર્યા. (૧) જૂદા કલ્પની વાત હોવાથી 'સમુદ્રમાં પડેલા' એ (વૃત્તાંત) ભૂલાઇ ગયેલો છે.[2] કેટલાક એમ કહે છે કે કશ્યપ માટે બલતણ લાવવાના સમયે (તેએ) ગાયના મૂત્રમાં પડેલા, એટલે ગજેંદ્રના જેવી તેઓની અવસ્થા થએલી; અથવા ગરુડ (તેઓને) લઇ જતો હતો ત્યારે સમુદ્રમાં પડેલા. (૨) 'च' 'અને' શબ્દથી (તેઓ) જૂદા હોવાનું અને જૂદા પ્રકારે સ્તુતિ કર્યાનું કહેલ છે, કારણ કે (ભગવાને) પધારીને ઋષિઓનો ઉદ્ધાર કરેલો. ઇંદ્રનો પણ તેમણેજ ઉદ્ધાર કરેલો એમ જણાવવા, ફરીથી 'च' 'અને' શબ્દ (યોજેલ છે). (૩) વૃત્રનો વધ કરતાં, (પાપમાંથી છૂટવાનો) ઉપાય ન કરવાને લીધે ઇંદ્ર આસુરી ગતિ પામેલો, તેનો પણ (ભગવાને) પધારી ઉદ્ધાર કર્યો એમ જાણવું.

(૪) છઠ્ઠા મન્વન્તરના અવતાર (દેવોને) અમૃતનું પાન કરાવી પધારી ગયા પછી બલિએ ઇન્દ્રનું આસન પડાવી લીધું, દેવો સંતાઇ ગયા (અને) અસુરોએ દેવોની સ્ત્રીઓને પોતપોતાનાં ઘરમાં છૂપી રાખી, અને ત્યાંથી (ભગવાને) તેઓનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ ત્રીજા ચરણમાં કહેલું છે. એ પ્રમાણે (૧) દોષવાળા અને (૨) દોષરહિત જલમાંથી (૩) પાપમાંથી અને (૪) ઉપભોગ થાય તેવી હોવાને લીધે ચારનો ઉદ્ધાર કર્યો.

અભિમાનરહિત નૃસિંહનો અવતાર કહે છે. તેવો (અવતાર) થાય તે માટે પહેલાં સાતમા સ્કંધમાં કહેલી હિરણ્યકશિપુએ કરેલી પીડાનું અનુસંધાન કરવું. (નૃસિંહ) મર્યાદામાં રહેલા હોવાથી સત્પુરૂષને અભય આપવા (અસુરોના રાજાને હણ્યો), માત્ર પ્રહ્લાદને (અભય આપવા) નહિ ૧૯.

---

૧. વૈકુંઠ (અવતારે) (પ્ર)

૨. શ્રમણપણું અને ઋષિપણું ભૂલાઇ ગએલાં છે. (પ્ર) શ્રમણો સમુદ્રમાં પડેલા એમ સ્પષ્ટ લખેલ હોવાથી અને કયાંય પણ તેવો વૃત્તાંત જોવામાં આવતો ન હોવાથી તે ભૂલાઇ ગયાનું આચાર્યશ્રીએ લખેલ હોવાનું જણાય છે. તેઓનો દોષવાળા એટલે ખારા જલમાંથી અને ઋષિઓનો મીઠાં જલમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો એમ કહેલ છે.

નીચેના શ્લોકમાં અર્ધ(શ્લોક)થી મન્વન્તરોના સર્વ અવતારો સામાન્ય રીતે, અને નીચેના (બીજા) અર્ધ (શ્લોક)થી ખાસ કરી વામન (અવતાર) કહે છે:

देवासुरे च युधि दैत्यपतीन् सुरार्थे हत्वान्तरेषु भुवनान्यदधात् कलाभिः ॥
भूत्वाथ वामन इमामहरद्बलेः क्ष्मां याञ्चाच्छलेन समदाददितेः सुतेभ्यः ॥ २० ॥

અને મન્વન્તરોમાં દેવો તથા અસુરોના યુદ્ધમાં દૈત્યોના પતિઓને દેવો માટે હણી, (પોતાની) કલાઓથી ભુવનોનું પાલન કર્યું. પછી વામન થઈ યાચનાના છલથી બલિ પાસેથી આ પૃથ્વી હરી લીધી (અને) અદિતિના પુત્રોને આપી. ૨૦.

બધા મન્વન્તરોના અવતારોમાં દૈત્યોને હણી દેવો પુષ્ટિમાં રહેલા હોવાથી તેમના માટે ત્રણ ભુવનનું રક્ષણ કરવાનું ચરિત્ર (કહેલું છે). 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી બીજાં યુદ્ધોમાં પણ રંજીતા* પુત્રોની પેઠે (ત્રિભુવનનું રક્ષણ કર્યું) દેવોથી હણાય તેવા ન હતા એમ જણાવવા '(દૈત્યોના) પતિઓને' એમ (કહેલું છે). મન્વન્તરો જૂદા જૂદા અને ચોદ હોવાનું જણાવેલ[1] છે. 'કલાઓથી' એટલે છ (કલાઓથી).[2]

મન્વન્તરોના અવતારોથી વામનનું ચરિત્ર જૂદા પ્રકારનું છે એમ જણાવવા જૂદો આરંભ કરવા 'अथ' 'પછી' શબ્દ (યોજેલ છે). 'આ' શબ્દથી સાતમા મન્વન્તરમાં (વૃત્તાંત થએલ હોવાનું જણાવેલ છે). જે, મત્સ્યે પ્રલય કરેલો તે તો જૂદા કલ્પમાં (થએલો)[3] બલિએ[4] સ્વર્ગ હરી લીધું ત્યારે સર્વ બીજનાં રૂપમાં રહેલ અને પછી ફુટી નીકળેલ હોવાથી, બીજરૂપ ગુણમાં પ્રવેશ કરેલ હોવાથી મન્વન્તરનો આરંભ પણ ત્યારેજ થયો. કથા પહેલાંના જેવી છે. (કથાનો) હરવાનો ભાગ પોતેજ (કરેલ) દાન કરવામાં આવે તે માટે યાચના (કરેલી). પુષ્ટિ હોવાથી (યાચના કરવામાં) દોષ નથી. માતાના

* જુઓ ૯–૧૭–૧૨.

૧. 'अन्तरेषु 'મન્વન્તરો' એ બહુવચનથી જણાવેલ છે. (प्र)

૨. ઐશ્વર્ય વિગેરે છ (ભગવાનના ગુણો)થી. (प्र)

૩. 'સાતમા વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં બલિ પાસેથી વામને ભૂમિ હરી લીધાનું ઘટતું નથી, કારણ કે આ(મનુ)નું મત્સ્યે રક્ષણ કર્યું તે પહેલાં પ્રલય થએલો' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાકય કહેલું છે. (प्र)

૪. અહિંથી આરંભી જૂદો મત કહેલો છે. આ મત પ્રમાણે છઠ્ઠા મન્વન્તરમાંજ બલિએ (ઇંદ્ર પાસેથી) સ્વર્ગ પડાવી લીધું, ત્યારપછી પ્રલય થયો. (प्र)

નામથી (હેતો જણાવ્યા તેથી તેઓની) પોતે કરવાની અશક્તિ (કહી). વામને (દેહની) વૃદ્ધિ કરી ત્રણ પગલાં ભરેલાં હોવાથી 'વામન' એમ કહેલું છે, અથવા અવતારનું (તે) નામ છે (પૃથ્વી) સ્વરૂપથી હરી નહિ, પણ બલિના સંબંધથી હરી+ (બલિની) માલિકી તજાવવામાં યાચનાજ કારણરૂપ હતી, કારણ કે દાનનું કારણ યાચના હતી. પોતાને માટે તેમ કરેલ ન હોવાથી (તે) છલ હતું. 'ત્રણ પગલાંથી સંતોષ ન પામેલો'. (૮-૧૯-૨૨) એ વાક્યમાં બ્રહ્માંડ અને તેનાં ઢાંકણો એમ કહેલું છે. અદિતિના તપથી પ્રસન્ન થએલા, (તેથી તેના પુત્રોને આપી). આ મન્વન્તરમાં માત્ર ઇંદ્ર મુખ્ય નથી (તેથી બધા દેવોને આપી). ત્રણ પગલાં (જેટલી ભૂમિ) આપેલ ન હોવાથી 'આ (પૃથ્વી)' એમ કહેલું છે. ૨૦

निःक्षत्रियामकृत गां च त्रिसप्तकृत्वो रामस्तु हैहयकुलाप्ययभार्गवाग्निः ॥
सोऽब्धिं बबन्ध दशवक्त्रमहन् सलङ्कं सीतापतिर्जयति लोकमलघ्नकीर्तिः ॥ २१ ॥

અને હૈહયનાં કુલનો નાશ કરનાર ભૃગુકુલમાં ઉત્પન્ન થએલ અગ્નિ રામે તો પૃથ્વીને એકવીસ વાર ક્ષત્રિયરહિત કરી. જેમણે સમુદ્રનું બંધન કર્યું અને લંકા સાથે રાવણનો નાશ કર્યો તે લોકોના પાપોનો નાશ કરનારી કીર્તિવાળા, સીતાપતિ રામનો જય થાય છે. ૨૧.

બે સ્વરૂપથી રામનો અવતાર કહે છે. 'તુ' 'તો' શબ્દ હોવાથી આ (પરશુરામ) આવેશ છે, એમ કેટલાક કહે છે. 'ક્ષત્રિયોના નાશ કરવા' એ શ્લોકમાં અવતારનું પ્રયોજન સ્પષ્ટ (કહેલું છે). ભય પામેલા, સંતાઇ ગએલા, નાસી ગએલા વિગેરેને (મારવામાં) પડ્યા મૂકેલ હોવાથી, એકવીસ વાર ઉત્પત્તિ થઈ. તે સંજોગોમાં પણ પૃથ્વીને કાંટા (ક્ષત્રિય) વિનાની કરવી, એવા પ્રયોજનથી ઉદ્યમ (કરેલો). પુષ્ટિ માર્ગમાં રહેલાઓ મર્યાદાનું પાલન કરતા ન હતા તેથી હણ્યા. દત્તાત્રેય પણ પુષ્ટિમાં રહેલા. બંને રામો તો મર્યાદામાં (રહેલા). બ્રહ્મતેજથી અથવા ભગવાનનાં તેજથી. ક્ષત્રિયોને હણી શકાય. તે પૈકી ભગવાન તો પોતે રક્ષણ કરનારા હોવાથી ક્ષત્રિયોને હણે નહિ, તેથી 'ભૃગુકુલમાં ઉત્પન્ન થએલ અગ્નિ' એમ કહેલું છે. (યજ્ઞના અગ્નિના) બલતણની સમાન (ક્ષત્રિયે) હોવાથી એકવીસ વાર (હણ્યા), અથવા દેવલોકો તેટલા હોવાથી, તેટલીવાર રક્ષણ કરવા અવતાર* લીધો. ત્યાર

+ 'સ્વરૂપથી હરી નહિ', પણ બલિની માલિકી તજાવી, એવો અર્થ જણાય છે.

* વૃંદાવન પ્રેસની પ્રતનો 'रक्षार्थमवतीर्णस्तावद्वारं' પાઠ લીધેલ છે. આથી એમ જણાય કે ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવા માટે પરશુરામમાં ભગવાનનો એકવીસ વાર આવેશ થએલો.

પછી ભગવાન અવતાર લેશે, એવો ભાવ છે. (ક્ષત્રિયો) ત્રણ ગુણોનાં કાર્ય હોવાથી ત્રણ પ્રકારે વિભાગ કરતાં (દરેક ગુણવાળા) સાત પ્રકારના થાય છે, એમ 'વહ્નના સહસ્રજિત્, (તેનો) શતજીત અને (તેનો) હૈહય' થયા, એ (૯-૨૩-૨૦ તથા ૨૧ શ્લોકોથી જણાવેલ છે). યાદવોની અંદર પણ હૈહય ઘણોજ મર્યાદારહિત (સ્વચ્છંદી) હતો 'તેના કુલનો નાશ કરવા' એમ અગ્નિ પ્રકટ થાવ તે માટે (ભૃગુનું કુલ) વેણુના સ્થાને હોવાનું કહેલ છે. સર્વનું મૂલ હોનારૂં ભગવદ્રૂપ તેજ ભૃગુમાં સ્થાપેલું, તેથી તેમાંથી અવતરેલાને ભગવાનનો અવતાર કહેવામાં આવે છે. પરશુરામ 'વૈષ્ણવનું તેજ પ્રાપ્ત થતાં શાંત થયા' એવો સિદ્ધાંન્ત છે. એવો ભેદ હોવાથી 'તુ' 'તો' શબ્દ (યોજેલ છે). જેઓ (અગ્નિજ રામ હતા એમ) રૂપક હોવાનું કહે છે, તેઓ તો લૌકિક છે.

'તે' એટલે 'રામ' શબ્દથી સ્વીકારેલા રામ પણ અગ્નિનો અવતાર છે, એમ બીજાઓ કહે છે. તેમનું ચરિત્ર પાંચ પ્રકારનું છે. (૧) બીજી લીલા (૨) સમુદ્રનું બંધન (૩) રાવણનો વધ (૪) સીતાના પતિ હેવું (અને ૫) સર્વથી ઉત્તમ પ્રકારની સદાની સ્થિતિ. બધાંએ ચરિત પાપનો નાશ કરનારાં છે એમ (કહેલું છે). તે પૈકી સમુદ્રનું બંધન અલૌકિક છે. (રાવણ) જીતી શકાય તેવો ન હોવાથી પુરી(લંકા)ના દાહ તથા રાક્ષસોના વધ સાથે રાવણનો મર્યાદારહિત વધ મુખ્ય પુષ્ટિ છે, અને 'સીતાના પતિ' હોવું એ 'તે પતિ હોય(કે જે ભયરહિત હોય)'એ વાક્ય પ્રમાણે(મુખ્ય પુષ્ટિ છે).'જય થાય છે' શબ્દથી(એમ જણાવેલું છે કે)પોતાની અંદર વિકાર વિગેરે ન હોવાથી(પોતે)સર્વ દોષ વિનાના છે,(અને) ચરિત્રથી બીજાના દોષોને પણ દૂર કરે છે. ૨૧.

બાકીના ત્રણ અવતારો નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:-

भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ॥
वादैर्विमोहयति यज्ञकृतेऽतदर्हान् शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते ॥ २२ ॥

જન્મરહિત(ભગવાન) ભુમિનો ભાર ઉતારવા યાદવોમાં જન્મ લઇ દેવોથી પણ ન થઇ શકે તેવાં (કાર્યો) કરશે યજ્ઞ માટે તે (કરવા)ને અયોગ્ય(પુરૂષો)ને વાદોથી ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરશે, (અને) છેવટે કલિમાં શૂદ્ર રાજાઓને હણશે. ૨૨.

'જન્મરહિત (ભગવાને) જન્મ' લીધો, એવું સર્વ અવતારોથી ઉત્તમપણું શ્રીકૃષ્ણ વિષે કહે છે. ગુણોથી પર હોવા છતાં (શ્રીકૃષ્ણ) પ્રકટ થયા, એવો અર્થ છે. ગુણવાળો કોઇ સમયે જન્મે પણ ખરો.

'બીજ અને પ્રયોજન વિના કોઈની પણ ઉત્પત્તિ થતી નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'યાદવોમાં ભાર ઉતારવા' એમ કહેલું છે. નવમા સ્કંધમાં યાદવોમાં ભક્તિ (હોવાનું) કહેલ છે, તે બીજ (તેઓમાં જન્મ લેવાનું કારણ) છે. (ભૂમિનું) કચરાવાનું દુઃખ અને ભાર દૂર કરવાં, એ પ્રયોજન છે. આ દશમા સ્કંધમાં સંપૂર્ણ રીતે સમજાવેલું છે. 'દેવોથી પણ ન થઈ શકે તેવાં' વિશેષણથી ગુણોથી પર હોવાનું મૂલ (જણાવેલું) છે). 'અપિ' 'પણ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ગુણવાળાઓથી થઈ ન શકે તેવું (કાર્ય) હલકાં પ્રાણીઓથી કરે છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (તેમનાં) ચરિત્રો અનંત છે.

'વાદોથી ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરશે' શબ્દોથી બુદ્ધ અવતાર(નું ચરિત્ર) કહે છે. 'વાદો' શબ્દથી એમ (જણાવેલું છે કે) અયોગ્ય પુરૂષો યજ્ઞ ન કરે તે માટે હમણાં ઘણા વાદો રચેલા છે. બુદ્ધિને ઘણો મોહ કર્યા વિના દઢ ખાતરી ન થાય, તેથી 'વાદો' (રચ્યા). 'ઘણો મોહ' એટલે ઉલટા (અધર્મ)માં ધર્મ હોવાની બુદ્ધિ. 'યજ્ઞ માટે' નો એવો અર્થ છે યજ્ઞોનો (પોતાની અંદર સમાવેશ કરવા માટે, ભગવાન પોતે યજ્ઞ માટે અંતર્ધાન થયા. 'આમાં શું પુરૂષાર્થ ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેને અયોગ્ય' એટલે યજ્ઞ કરવા માટે અયોગ્ય એમ કહેલું છે. કલિમાં સ્ત્રીઓ શુદ્ધ ન હોતાં, કુંડા અને ગોલકો ઘણા હોવાથી વાદોથી જ તેઓનો નિર્ણય થાય. જારથી ઉત્પન્ન થએલાઓનેજ વેદ અને વેદના અર્થમાં ખોટાં હોવાની બુદ્ધિ થાય છે. 'વેદો ત્રણ ગુણોના સંબંધવાળા છે' (ભ. ગી. ૨-૪૫) એ યોગશાસ્ત્ર છે. યોગીઓ તો પ્રવાહને ફીટાડવા મર્યાદાનો ઉપદેશ કરે છે. ગુણવાળાઓનો આદર કરી (તેઓને) નિર્ગુણ કરે છે, એવો અર્થ છે. તેથીજ આ અર્થનું 'જેટલો અર્થ....' (ભ. ગી.૨-૪૬) માં વિવરણ કરેલું છે. તેથી (બુદ્ધે) પરીક્ષા કરવા વેદની નિંદા (કરેલી) હોવાથી સર્વ યોગ્ય છે.

'શૂદ્ર (રાજાઓને હણશે)' એમ કલ્કીનું ચરિત્ર કહેલું છે. અધમ (પુરુષો) પૃથ્વીનો ભોગ કરનારા ન થાય તે માટે કાલથી ખેંચાતા સત્ત્વ વિગેરે(ગુણો)થી વર્ણો થએલા સમય જતાં તે વીખરાતાં શુદ્ધ તમો(ગુણથી શૂદ્ર)માં પરિણામ પામ્યા (બધા શૂદ્રો થયા). કલિના છેવટના ભાગમાં કલ્કી નાશ (કરશે). ૨૨.

एवंविधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः ॥
भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज ॥ २३ ॥

હે મોટી ભુજાવાળા! ઘણા યશવાળા, જગતના પતિના એવા પ્રકારનાં ઘણાં જન્મો અને કર્મોનું વર્ણન કરેલું છે. ૨૩.

'એવા પ્રકારનાં' એટલે ધર્મનું સારી રીતે સ્થાપન થાય તેવા પ્રકારનાં. **અનાદિ સમયથી પ્રાપ્ત થએલો ધર્મ (ભગવાનના) જન્મથી સ્થિર થાય છે, અને (તેમનાં) કર્મથી (તેની) હાનિ (થતી) અટકે છે, કારણ કે ધર્મ જગતનું પોષણ કરનારો છે. ધર્મનું રક્ષણ થતાં જગતનું રક્ષણ થાય છે.** 'તે પતિ હોય' એ નિયમ પ્રમાણે (ભગવાન) જગતના પતિ છે. (જન્મના અને કર્મના) પ્રકાર પણ છે એમ જણાવવા 'ઘણાં' વિશેષણ (યોજેલું છે). તે (ઘણાં હોવા)નું કારણ 'ઘણા યશવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ ભક્તિ શરણ જવાનું વિગેરે પુરૂષાર્થોમાં (પુરૂષ)નું સ્થાપન કરનાર તરીકે ઘણાં યશો છે જેમના, તેવા (ભગવાન) છે. તે (જન્મો અને કર્મો) છૂપાં નથી, પણ વર્ણન કરેલાં છે. કવિઓએ (વર્ણન કરેલાં છે) એમ અર્થથી (સમજાય) છે 'હે મોટી ભુજાવાળા' એ સંબોધનમાં જણાવેલી ક્રિયાશક્તિના પ્રધાનપણાંને લીધે (રાજા નિમિને અહિં) કહેલા(અર્થ)માં વિશ્વાસ રહેશે. ૨૩.

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં અગીઆરમા સ્કંધના ચોથા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય પાંચમો.

वक्ता श्रोता तथा वाच्यं त्रिभिरुक्तं विशेषतः ॥
लोके सर्वत्राप्रवृत्तौ प्रामण्यं कुतं भण्ठिवेत् ॥ १ ॥

[કથા] કહેનાર, શ્રવણ કરનાર તથા જે કહેવા યોગ્ય હતું તે ત્રણ અધ્યાયોથી ઉત્તમ પ્રકારે કહ્યું. લોકોમાં સર્વ સ્થલે તેની પ્રવૃત્તિ ન થાય તો [તેનું] પ્રમાણ ઘટી જાય. કા. ૧.

अतस्तत्साधकोऽध्यायश्चतुर्थोऽयमुदाहृतः ॥
देशकालस्वभावानां निर्धारक उदाहृतः ॥ २ ॥

તેથી તે [પ્રમાણતા] સિદ્ધ કરાવનારો આ ચોથો અધ્યાય કહેલો છે. તે દેશ કાલ અને સ્વભાવનો નિર્ણય કરાવનારો કહેલો છે. કા. ૨.

अस्यार्थो भगवद्देशे स्थित्वा लौकिकगीतितः ॥
निराकृत्यान्यथावादान् शुद्धः कृष्णं भजेदिति ॥ ३ ॥

આનો અર્થ એવો છે કે ભગવાનના પ્રદેશમાં રહી અલૌકિક-[ભગવાન]ના ગાનથી નિંદાનો ત્યાગ કરી શુદ્ધ થઇ શ્રીકૃષ્ણનું ભજન કરવું. કા. ૩.

સ્વભાવ ઉપર વિજય [પ્રાપ્ત] થાય તે માટે ભ્રમવાળા વાદોનો ત્યાગ કરવા માટે [નીચેના શ્લોકથી] પ્રશ્ન કરે છેઃ—

॥ राजोवाच ॥ રાજા (નિમિ) કહે છેઃ—

भगवन्तं हरिं प्रायो न भजन्त्यात्मवित्तमाः ॥
तेषामशान्तकामानां का निष्ठाऽविजितात्मनाम् ॥ १ ॥

હે ઉત્તમ આત્મવેત્તાઓ! જેઓ ઘણા ભાગે ભગવાન હરિને ભજતા નથી, જેમની કામનાઓ શાંત થઈ નથી [અને] જેમણે મનને વશ કરેલ નથી, તેઓની કેવી અવસ્થા થાય છે? ૧.

'ભગવાન' એટલે સર્વ ઈચ્છેલા પદાર્થો જેમનાથી પ્રાપ્ત થાય તે, 'હરિ' એટલે સર્વ દુઃખો દૂર કરનારા, આવા(ભગવાન)ને પણ ઘણા ભાગે ભજતા નથી. 'આત્મવેત્તાઓ' એટલે સર્વ જાણનારાએ, તેઓમાં પણ ભગવાનના માર્ગને જાણનારા ઉત્તમ પુરુષો, એવું સંબોધન [કરેલું છે]. [ન ભજન કરનારાઓને) જ્ઞાનનો સંબંધ નથી એમ જણાવવા એ વિશેષણો [કહેલાં છે]. કેવી અવસ્થા [થાય છે]? આ લોકમાં અને પરલોકમાં શું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે? એવો અર્થ છે. જો કે ભજન ન કરતા હોય તે સર્વને પ્રવાહરૂપ ફલજ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે દોષવાળાનો દોષ જાય એજ [તેનો] ગુણ છે, છતાં પણ પ્રવાહમાં રહેલો થોડાં જ્ઞાનવાળો નિંદા કર્યા વિના રહેતો ન હોવાથી પ્રશ્ન [કરેલ છે].

'નિંદા (કરવા)ની શાસ્ત્રમાં મના કરેલી હોવાથી, આ પણ નરકમાં પડવાનો, તેમાં શું સંદેહ ?' એમ કહો તો બરાબર, ભગવાનના ભક્તો નિંદિત કર્મમાં રહેલા છે એમ માનીને, ધર્મનું સ્થાપન થાય તે માટે તેમની નિંદા કરેલી હોવાથી, પ્રવાહરૂપ ફલજ પ્રાપ્ત થશે કે નહિ એવો સંદેહ [રહે છે], કારણ કે નિંદ[કરવા]થી ભજન કરવાની યોગ્યતા રહેતી નથી, કામનાઓ શાંત થએલી ન હોવાથી પ્રવાહમાંજ રહેવાનું થાય છે, ઈંદ્રિયો ઉપર વિજય [પ્રાપ્ત કરેલ] ન હોવાથી શાસ્ત્રમાં કરવાની મના કરેલાં [કર્મો] પણ કરે છે, અને વેદમાં કહેલ કર્મો કરતો હોવાથી સંદેહ [થાય] છે, કેમ કે જેઓએ ઇંદ્રિયોને વશ કરેલી ન હોય અને જે કામનાઓવાળા હોય તેઓને પણ વેદ તારે છે બીજા માર્ગોમાં રહેલાઓ તો સ્વભાવથી જ પતિત હોવાથી, વેદમાર્ગ પ્રમાણે વર્તનારાઓ સંબંધીજ પ્રશ્ન છે, એવો અભિપ્રાય છે. ૧.

(નીચેના શ્લોકથી આરંભી] સત્તર [શ્લોકો]થી ઉત્તર આપે છે, કારણ કે તેમનો યોગ તેવો*છે. સિદ્ધાંતો પાંચ છે. તે પૈકી [૧] વૈષ્ણવો તો [ભગવાનનું] ભજન કરે છેજ. (૨) શૈવો જો નિંદા કરનાર હોય તો પાખંડીઓ છે (૩-૪]. સાંખ્ય અને યોગ[ની વાત કરતાં] નથી એમ તો પ્રશ્નમાંજ કહેલું છે.+

* 'તેમનો' એટલે વૈદિકોનો. વૈદિકોને યજ્ઞ તથા કાલ સાથે સંબંધ છે અને તે ૫+૧૨ સત્તર પ્રકારના હોવાનું દશમ સ્કંધ ઉત્તરાર્ધના પહેલા અધ્યાયના ૪૨ મા શ્લોકની શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલ છે.

+ કામનાઓ શાંત ન થએલ હોવાથી સાંખ્યવાળા અને મનને વશ કરેલ ન હોવાથી યોગવાળા નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

તેથી [૫] વૈદિકો અને અજ્ઞાનીઓ [હોય,] પ્રવાહમાં પડેલા અને લોકમાં ચતુર [હોય તે] બાકી રહ્યા. તેઓ પૈકી પ્રવાહમાં પડેલા અને લોકમાં ચતુર હોય તેવાની ગતિ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે [શ્લોકો]થી કહે છે:–

॥ चमस उवाच ॥ ચમસ કહે છે:–

मुखबाहूरुपादेभ्यः पुरुषस्याश्रमैः सह ॥
चत्वारो जज्ञिरे वर्णा गुणैर्विप्रादयः पृथक् ॥२॥

પુરુષના મુખ, બાહુ, સાથળ અને ચરણમાંથી આશ્રમો સાથે વિપ્ર વિગેરે ચાર જૂદા જૂદા વર્ણો ગુણોને લીધે ઉત્પન્ન થયા. ૨.

સંન્યાસ, વાનપ્રસ્થ, બ્રહ્મચારી અને ગૃહસ્થ [આશ્રમો] વર્ણોની પેઠે [ઉત્પન્ન થયા]. તેમ હોવાથી આશ્રમમાં રહેલાઓ બે ગુણવાળા= હોય છે સત્ત્વ-[ગુણ]માંથી બ્રાહ્મણો રજોગુણમાંથી ક્ષત્રિયો, રજોગુણ અને તમોગુણમાંથી વૈશ્યો (ઉત્પન્ન થયા)÷

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણ ભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યે રચેલી (શ્રીમદ્ભાગવતના) અગીઆરમા સ્કંધની સુબોધિની અહિં સુધી પ્રાપ્ત થએલી સમાપ્ત.

= આશ્રમ અને વર્ણ એવા બે ગુણ કહેલ હોવાનું જણાય છે.

÷ અહિં સુધીજ શ્રીસુબોધિની મળી આવે છે. 'તમોગુણમાંથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા' એમ આ પછીનું વાક્ય હોય, ત્યારે વર્ણોની ઉત્પત્તિ પૂરી લખાએલી ગણાય.

